

Aalborg Universitet

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Friedrich Engels og historisk materialisme

Rasmussen, Palle

Creative Commons License
CC BY-NC-ND 4.0

Publication date:
2022

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):
Rasmussen, P. (2022). *Friedrich Engels og historisk materialisme*. (1 udg.) Aalborg Universitetsforlag.

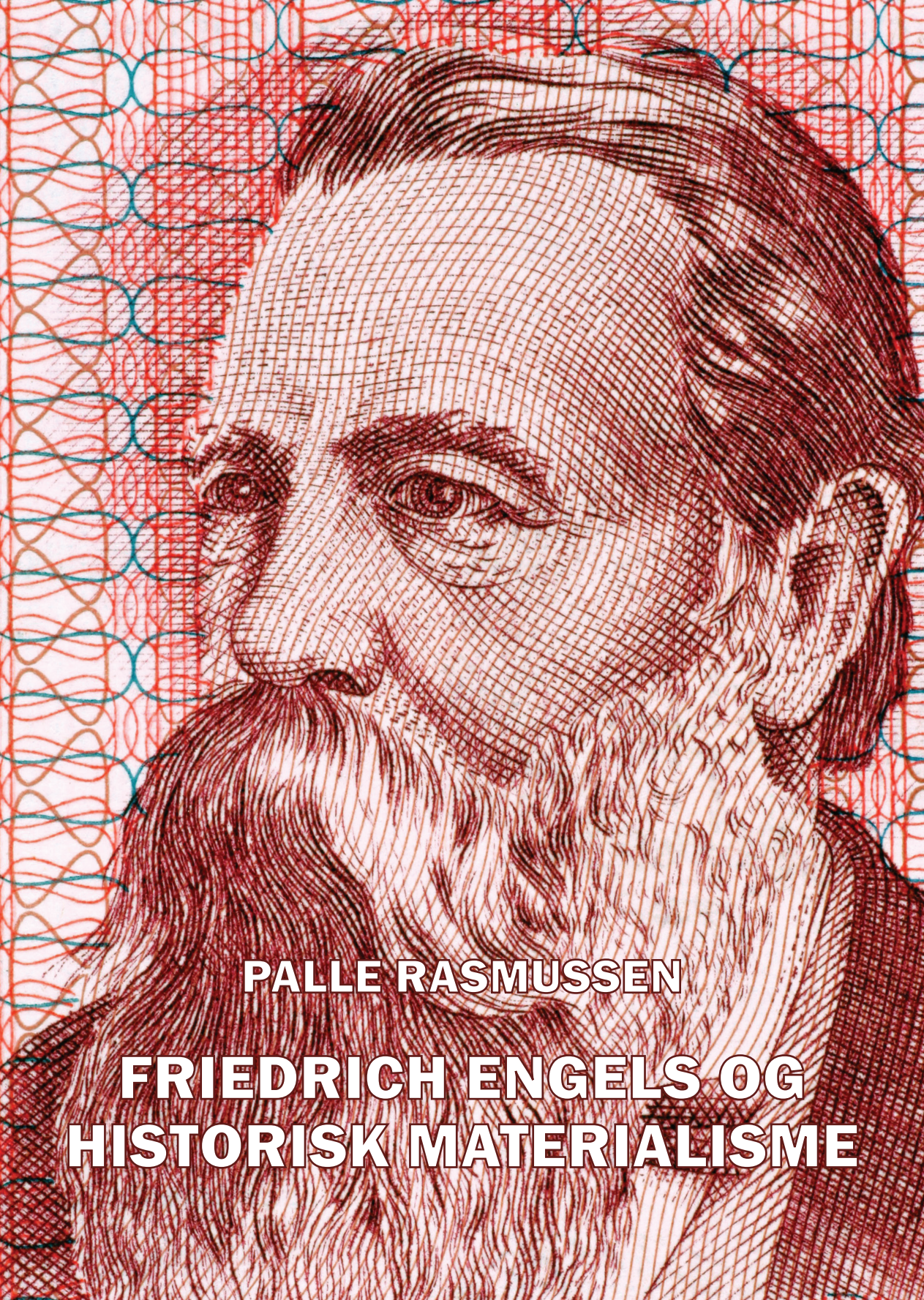
General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

PALLE RASMUSSEN

**FRIEDRICH ENGELS OG
HISTORISK MATERIALISME**

FRIEDRICH ENGELS OG HISTORISK MATERIALISME

Palle Rasmussen

AALBORG UNIVERSITETSFORLAG

Friedrich Engels og historisk materialisme

Af Palle Rasmussen

1. udgave – Open Access

© forfatteren og Aalborg Universitetsforlag, 2022

Omslag, sats og layout: Aalborg Universitetsforlag v/ Anja Jensen

Forsidefoto: Georgios Kollidas / Alamy Stock Photo

ISBN: 978-87-7210-754-7

Udgivet af Aalborg Universitetsforlag | forlag.aau.dk

Bogen er udgivet med støtte fra Institut for Kultur og Læring, Aalborg Universitet.

FAGFÆLLE-
BEDØMT

Indhold

Indledning	5
Friedrich Engels og marxismen.....	11
Materialisme, historie og erkendelse	25
Konkurrence, industri og arbejderklasse	61
Materialistisk historieskrivning.....	81
Familien og staten i fortid og nutid	107
Religion og samfundsforandring.....	127
Militær magt	143
Engels og den historiske materialismes aktualitet	175
Referencer	187

Indledning

Friedrich Engels er blevet kaldt ”manden, som opfandt marxismen”. Det er blandt andet undertitlen på den tyske udgave af Tristram Hunts biografi om ham (Hunt, 2009). Betegnelsen er på en måde rammende; Engels var fra ungdommen Marx’s tætte samarbejdspartner og ven. De var begge engageret i at formulere og videreudvikle en grundlæggende kritik af den kapitalisme, som i deres levetid voksede sig stærk og bredte sig over kloden, og de arbejdede tæt sammen i forskellige initiativer til socialistisk organisering forankret i arbejderklassen. Engels understøttede i lange perioder Marx økonomisk, og efter Marx’s død færdiggjorde han udgivelsen af hovedværket ”Kapitalen” og arbejdede for at udbrede kendskabet og tilslutningen til Marx’s teori inden for den socialistiske bevægelse. Engels brugte ikke selv begrebet marxisme, han talte i stedet om historisk materialisme; men han understregede at det først og fremmest var Marx, som havde udviklet teorien, og at hans egne bidrag var mere beskedne. Han formulerede det blandt andet som at spille andenviolin i forhold til Marx.

Engels var imidlertid andet og mere end en andenviolin. Både som ung og som ældre leverede han originale bidrag til kritisk samfundsanalyse og til udviklingen af den historiske materialismes teori. Marx’s hovedindsats var den kritiske teori om den kapitalistiske økonomi, dens drivkræfter og konsekvenser, mens Engels især arbejdede med bredere historiske og samfundsmæssige forhold. Med et begreb, som først for alvor blev taget i brug mod slutningen af Engels’ liv, vil meget af hans arbejde kunne kaldes sociologi. I en artikel med titlen ”Engels som sociolog” (Meyer, 1989) har forfatteren peget på, at Engels leverede indsigtsfulde karakteristikker af mange forskellige forhold i samfundene og deres udvikling. Meyer mener, at Engels arbejder er præget af et spæn-

dingsforhold mellem på den ene side den historiske materialisme som "grand theory", altså et overordnet teoretisk system, på den anden side et væld af tankevækkende ideer og analyser på så forskellige områder som familieforhold, militær og religion. Jeg er enig i, at dette spændingsforhold er til stede, men jeg ser samtidig et frugtbart samspil mellem de generelle begreber og de specifikke analyser. Jeg forsøger at udfolde dette ved at fremlægge Engels' bidrag til såvel samfundsteori som samfundsanalyse.

Den historiske materialisme, som Engels og Marx formulerede den, er en bred teori om samfundenes elementer og udviklingsdynamik. Det er en ramme-forståelse, som bygger på en række centrale begreber og antagelser om økonomiske strukturer og udbytningsformer, om sociale klasser og modsætninger mellem dem, om samspillet mellem økonomi, politik, ideologi og samfundsliv og om en nødvendig udvikling mod overskridelse af den kapitalistiske samfundsmodel. Teorien havde stor indflydelse på den udvikling af moderne samfunds- og humanvidenskab, som foregik i løbet af det tyvende århundrede. De fleste grundbøger i fag som økonomi, politologi og sociologi har også i dag kapitler eller afsnit om denne teori, selv om det oftest sker under betegnelsen "marxisme".

Det er en grundlæggende antagelse i den historiske materialisme, at samfundenes historiske udviklingstendens er i overensstemmelse med socialistiske bevægelser kamp for at erstatte kapitalismens udbytning og ulighed med fællesskaber præget af social retfærdighed og lighed. Denne grundantagelse i den historiske materialisme er en væsentlig dimension i Engels skrifter, men det betyder ikke, at deres værdi står og falder med antagelsen. I fremstillingen og diskussionen af Engels skrifter i denne bog behandler jeg dem primært som bidrag til samfundsteori og samfundsanalyse snarere end som bidrag til socialistisk strategi.

Hvorfor en bog om Engels som samfundsanalytiker? Et umiddelbart svar er, at der i dansk sammenhæng foreligger meget lidt om Engels og hans arbejde. Der er udgivet forholdsvis meget om Marx og den senere marxisme, men i denne litteratur optræder Engels oftest kun som Marx's ven og samarbejdspartner. Så vidt jeg ved er der kun udgivet en enkelt bog om Engels på dansk; en biografi, skrevet af en russisk historiker og trykt i Sovjetunionen nogenlunde samtidig med at dette kommunistiske rige begynde at gå i opløsning (Stepanova 1989). Det er på nogle måder en god bog, men den er præget af at skulle præsentere Engels som kirkefader for den udgave af marxismen, som inspirerede den russiske revolution og legitimerede sovjetstyret. På engelsk og tysk er der dog udgivet ganske mange bøger om Engels, og flere er kommet til, da 200-året for hans fødsel kunne fejres i november 2020. Mange af disse bøger

har titlen ”Engels – liv og værk” i forskellige variationer; de kombinerer en biografisk fremstilling af Engels’ liv som forretningsmand, politiker og intellektuel med ofte kortfattede omtaler af hans bidrag til den historiske materialisme. Her ser jeg en yderligere begrundelse for at skrive om Engels som samfundsanalytiker, nemlig at synliggøre hans ”værk”, hans bidrag til samfundsteori og samfundsanalyse. Det forsøger bogen at gøre. Efter en kort indledende fremstilling af Engels’ livsforløb behandler bogen en række af hans skrifter. Ligesom Marx producerede Engels både en række større sammenhængende værker, der udkom som bøger eller pjecer, og en lang række mindre artikler skrevet især til aviser. I bogen lægger jeg hovedvægten de større tekster, men inddrager også nogle af de mindre artikler. Jeg søger at fremlægge teksterne og deres kontekster loyalt og med fyldige citater, men inddrager også andre forskeres kritiske kommentarer til Engels’ begreber og analyser.

Jeg ser som nævnt ikke den historiske materialisme som en færdig samfundsteori, men som et sæt af begreber og antagelser, der er medbestemt af konkrete kontekster og analysegenstande, men som samtidig tjener til at opsoge sammenhænge på tværs af disse konkrete kontekster. Denne dobbelthed har jeg søgt at tage højde for ved at tilrettelægge fremstillingen tematisk. Udviklingen af de overordnede forståelser i den historiske materialisme fremlægges og diskuteres i primært i bogens andet kapitel, mens forsøgene på at udmønte dem i mere konkrete kontekster behandles i de følgende kapitler. Dette afspejler også en tvetydighed hos Engels, idet han på en ene side analyserer konkrete fænomener og forløb, på den anden kan have tendens til at fremstille historisk materialisme og dialektik som generel teori.

I bogens første kapitel beskrives Engels’ livsløb og forholdet mellem hans og Marx’s arbejde. Andet kapitel behandler formuleringen af den historiske materialisme i samarbejde med Marx samt Engels’ videre udfoldelse af teorien, blandt andet i bogen ”Anti-Dühring”. Tredje kapitel behandler Engels’ tidlige værk om arbejderklassens situation i England, fjerde kapitel hans historiske analyser af henholdsvis den tyske bondekrig i 1500-tallet og Tysklands etablering som nationalstat i 1800-tallet. Femte kapitel behandler det sene værk om familieformernes og statsformernes udvikling frem mod moderne tid. Kapitel seks behandler Engels’ analyser af forholdet mellem religion og samfund og kapitel syv behandler hans mange og alsidige skrifter om militær og krig. Bogen afrundes med et konkluderende kapitel, som diskuterer styrker og svagheder i Engels’ samfundsteori og samfundsanalyse, og som peger på den historiske materialismes relevans for nutidens kultur- og samfundsanalyse.

Denne bog er skrevet i løbet af det sidste halvandet års tid, men den bygger på en mangeårig interesse for Engels og hans arbejde, en interesse som blandt

andet er blevet udviklet i forbindelse med min undervisning i marxistisk teori ved uddannelser på Aalborg Universitet. I færdiggørelsen af manuskriptet har jeg nydt godt at indsigtsfulde kommentarer fra Ann-Dorte Christensen, Lars Torpe og en anonym reviewer.

Engels var en spændende person i en spændende tid. Anden halvdel af det 19. århundrede var den tid, hvor kapitalismen for alvor slog igennem i Europa og USA, hvor moderne nationalstater konsoliderede sig, hvor arbejderbevægelser og andre folkelige bevægelser udviklede sig, hvor europæiske magter havde kolonier mange steder i verden, og hvor moderne naturvidenskab etablerede sig. I sit virke som journalist, forsker, politiker og erhvervsmand fulgte Engels disse udviklinger med nysgerrighed og engagement og forholdt sig ofte til dem på skrift. At læse Engels giver ikke kun indsigt i den historiske materialisme som forståelsesramme, den giver også indsigt i en epoke, hvis indflydelse stadig kan spores i dag.

Om litteraturhenvisninger

Marx og Engels fik status af 'kirkefædre' i den socialistiske arbejderbevægelse, i Sovjetunionen og i andre socialistiske stater. Blandt andet derfor er både deres skriftlige arbejder og deres breve udførligt dokumenteret og udgivet, som regel i fælles udgivelser. Den hidtil grundigste udgave af Marx' og Engels' samlede værker, Marx-Engels Gesamtausgabe (MEGA) har været i gang siden 1975.

For de fleste af Engels' skrifter henviser jeg i denne bog til den tysksprogede udgivelse af Marx og Engels værker, som i perioden fra 1960 til 1990 blev udgivet i DDR af forlaget Dietz: Karl Marx & Friedrich Engels: *Werke* (MEW), omfattende 43 bind. Henvisningen sker således: MEW, bind, sidetal.

En del af Engels' tekster er oprindeligt skrevet og udgivet på engelsk. For dem henviser jeg så vidt muligt til den engelsksprogede udgave af Marx og Engels samlede værker: Karl Marx & Friedrich Engels: *Collected Works* (MECW), omfattende 50 bind, udgivet af forlaget Lawrence & Wishart. Henvisningen sker således: MECW, bind, sidetal.

Citater fra tekster af Engels i MEW og MECW er oversat til dansk af mig.

For en del af de tekster af Engels, som forefindes på dansk, henviser jeg til Karl Marx & Friedrich Engels: *Udvalgte skrifter i to bind*, forlaget Tiden 1976. Henvisningen sker således: MEUS, bind, sidetal.

Derudover er nogle af Engels' skrifter tilgængelige i dansk (eller norsk) oversættelse som bøger eller i antologier. For dem anvender jeg gængs videnskabelig referenceform, hvor et skrift angives ved forfatters efternavn og årstallet for udgivelsen. Engels' bog "Anti-Dühring" bliver således f.eks. Engels, 2015.

Denne referenceform anvendes også ved henvisninger til sekundærlitteratur om Engels og til anden litteratur.

For alle Engels' skrifter angiver jeg årstallet for den oprindelige udgivelse i litteraturlisten.

Friedrich Engels og marxismen

Et aktivt og politisk liv

Friedrich Engels' liv strakte sig gennem det meste af 1800-tallet og var sammenflettet med mange af de forandringer, konflikter og ideer, som prægede det århundrede. Det gælder udviklingen og udbredelsen af den industrielle kapitalisme; den gradvise optrapning af institutionelle og militære konflikter mellem Europas nationalstater; imperialismen, hvor især England, men også andre europæiske lande erhvervede sig kolonier i Asien og Afrika; den hastige udvikling i teknologi og naturvidenskab, som prægede industri og kommunikation, og som samtidig anfægtede overleverede religiøse og filosofiske sandheder; og endelig fremvæksten af socialistiske og demokratiske ideer, bevægelser og partier.

Engels¹ blev født i november 1820 i byen Barmen, som ligger i området Wuppertal i den nordvestlige del af i Tyskland. Han var ældste søn i en fabrikantfamilie, som drev bomuldsspinderier i Wuppertal og i Manchester-området i England. Wuppertal var centrum for tekstilindustrien i Tyskland, og Engels lærte allerede som ung den industrielle kapitalisme at kende på første hånd. Engels og hans otte søskende voksede op i en protestantisk familie, præget af både calvinisme og pietisme. Engels-familien kan ses som et eksempel på den sammenhæng mellem protestantisk religion, arbejdetik og kapitalisme, som Max Weber senere fremhævede (Weber, 2018). Engels blev grundigt indført i bibelen, og som ung var han optaget af religiøse spørgsmål og dilemmaer;

¹ Denne korte beskrivelse af Engels' liv trækker især på Hunt (2009), Fülbert (2018) og Carver (1989). Udførlige biografier om Engels er skrevet af Gustav Mayer (Mayer, 1934) og W.O. Henderson (Henderson, 1976).

men efterhånden distancerede han sig fra den religiøse verdensforståelse. Han bibeholdt dog en interesse for religiøse temaer og læste bl.a. nogle af tidens religionskritiske bøger.

Engels' uddannelsesforløb sigtede mod, at han skulle indtræde i firmaet som sin faders efterfølger. Han kom i gymnasiet, men gik ud i 1837, et år før den afsluttende eksamen, den såkaldte Arbitur, som var nødvendig for at kunne studere på universitetet. Det var ikke fordi han manglede boglig begavelse eller lyst til intellektuelt arbejde, men for den planlagte karriere i familiefirmaet var Arbitur ikke nødvendig. Engels var skuffet over dette, men han bøjede sig for faderens vilje. I skolen havde han vist glimrende evner til at tilegne sig fremmedsprog, og det videreudviklede han senere i livet. Fra 1838 til 1841 fortsatte han sin handelsuddannelse i Bremen, og fra 1842 til 1844 arbejdede han i et firma i Manchester, som faderen drev sammen med en engelsk fabrikant. Engels fulgte således i disse år den slagne vej for en ung mand, som skulle indtræde i og senere overtage faderens firma. Men hans person og holdninger blev ikke kun præget af dette perspektiv; han tilegnede sig undervejs også forskellige erfaringer, som pegede i andre retninger.

En holdning, som Engels fik med sig fra hjemmemiljøet, var en modvilje mod Preussen. Det område, som Wuppertal indgik i, var først fra 1815 kommet til at høre under Preussen, og mange i området var imod at være politisk knyttet til denne stærke, men økonomisk og industrielt mindre udviklede delstat. Borgerskabet i Rhinlandet, som Engels' familie tilhørte, havde oftest mere liberale politiske holdninger.

Inden opholdet i England aftjente Engels et års frivillig militærtjeneste ved en artilleri-enhed i Berlin. Her tilegnede han sig en interesse for våben og militære forhold, som han videreførte og udviklede senere i livet. Men opholdet i Berlin gav også andre muligheder. Hans bolig lå tæt ved kasernen, men også tæt ved universitetet, og han benyttede lejligheden til at deltage i forelæsninger og i studenternes diskussionsmiljøer. Mange af de unge intellektuelle var inspirerede af G.W.F. Hegel, men søgte at udvikle hans dialektiske filosofi i mere kritisk retning. Et afgørende skridt var Ludwig Feuerbachs bog "Kristendommens væsen", som søgte at erstatte Hegels idealistiske begrebsbygning med en form for materialisme. Den udkom netop i 1841, mens Engels var i Berlin, og understøttede ham i den kritiske holdning til religion, som han havde udviklet. Bogen gjorde også et stærkt indtryk på andre unge intellektuelle; "Vi var alle feuerbachianere med det samme", skrev Engels mange år senere (MEUS, bd. 2, s 366).

Perioden som ung medarbejder ved familiefirmaet i Manchester blev en afgørende erfaring for Engels. Tekstilindustri med forarbejdning af bomuld

var den centrale aktivitet i den industrielle revolution, og Manchester var et af de globale centre for denne industri. Her blev der importeret råstoffer, spundet garn og fremstillet tekstiler, og byens forretningsmænd forholdt sig til og forhandlede om industriens muligheder og udfordringer. Som medlem af forretningsmændenes kreds oplevede Engels alt dette og fik direkte indsigt i kapitalismens funktionsmåde. Han oplevede også de elendige forhold, arbejderne levede under. Det var ikke nyt for ham, han kendte det fra Wuppertal, men forholdene var mere udprægede i den større industriby. Desuden kunne han bruge de intellektuelle redskaber, han havde tilegnet sig fra blandt andet Hegel og Feuerbach, til at ordne og tolke det, han oplevede. Og til forskel fra Wuppertal var der i England bevægelser, som anfægtede industriens og borgerskabets herredømme, først og fremmest Chartisterne (opkaldt efter deres programskrift, "The People's Charter", som krævede almindelig valgret og 10-timers arbejdsdag. Engels fik kontakt med en af de ledende chartister og læste skrifter af engelske og franske kommunistiske og socialistiske tænkere – Robert Owen, Charles Fourier og Claude-Henri de Saint-Simon.

Engels var tidligt begyndt at skrive, og allerede før han fyldte nitten fik han offentliggjort en serie artikler i et relativt anset tidsskrift. Denne artikelserie, "Breve fra Wuppertal" (MEW, bd. 1, s 413-433), var kritiske reportager om arbejdsliv, kultur og skoleliv. Engels fandt i disse år en væsentlig del af sin identitet i skribentvirksomhed, som forfatter til digte, anmeldelser og debatindlæg. Under opholdet i Manchester skrev han artikler om sociale og politiske forhold i England til tyske tidsskrifter. Og efter at være kommet tilbage til Barmen skrev han bogen "Den arbejdende klasses stilling i England" på grundlag af viden og materialer indsamlet under opholdet; den kan ses som en omfattende og systematisk reportage, hvor den engelske arbejderklasse fremstilles med stærk sympati og hvor samfundsudviklingen vurderes ud fra et kritisk dialektisk perspektiv.

I samme periode, hvor Engels skrev bogen om arbejderklassen i England, indledte han et tæt samarbejde med Karl Marx. Engels havde på det tidspunkt afbrudt sit oplæringsforløb i familiefirmaet, men modtog økonomisk støtte fra faderen. I august 1844, på vej fra England tilbage til Tyskland, mødtes han med Marx, som han allerede havde korresponderet med. De mødtes i Paris, hvor Marx boede og arbejdede, efter at hans avis var blevet forbudt i Tyskland. Engels blev i Paris i ti dage, og de to mænd fandt ud af, at de havde mange fælles forståelser, både af den politiske udvikling og af filosofi og økonomi. Marx arbejdede på det tidspunkt på bogprojektet "Tysk-franske årbøger", som kun nåede at udkomme en enkelt gang. Engels bidrog med en lang kritisk artikel om nationaløkonomi, som han havde sat sig ind i under opholdet i England.

I de følgende par år arbejdede Engels og Marx på to fælles bogprojekter, hvor de udførligt kommenterede og kritiserede tyske filosoffer inden for den venstre-hegelske tradition, blandt andet Max Stirner, Bruno Bauer og ikke mindst Ludwig Feuerbach. Den første af disse bøger hed "Den hellige familie" og udkom i efteråret 1844, den anden blev aldrig færdigskrevet, men forskellige dele af manuskriptet blev langt senere samlet og udgivet under navnet "Den tyske ideologi".

Engels og Marx engagerede sig i den socialistiske bevægelse i Europa, som på dette tidspunkt var i sin spæde begyndelse. I februar 1845 holdt Engels i Wuppertal-byen Elberfeld to taler med klart kommunistiske budskaber; senere samme år etablerede han og Marx sammen en kommunistisk brev-klub med forbindelse til flere lande, og i 1847 blev de medlemmer af "Kommunisternes Forbund", som var stiftet af tyske håndværkere og inspireret af utopisk kommunisme. På opdrag af denne organisation skrev Engels teksten "Kommunismens grundsætninger", og efter at forbundet havde afholdt kongres i London omarbejdede og udvidede han sammen med Marx teksten, som nu fik navnet "Det kommunistiske partis manifest" og udkom i februar 1848. Ud over at være et politisk program fremlagde teksten også den samfundsforståelse, som Marx og Engels havde arbejdet sig frem til, og som senere kom til at hedde historisk materialisme eller marxisme.

Det kommunistiske manifest udpegede arbejderklassen som det historiske subjekt, der kunne gennemføre revolutionær forandring af samfundet i kommunistisk eller socialistisk retning. Og allerede året efter indtraf der faktisk revolutioner i flere europæiske lande. Men det var borgerlige revolutioner, drevet af det liberale borgerskab med sigte på at indføre demokratiske styre-reformer. Det kommunistiske manifest havde meget begrænset indflydelse i den situation; men både Engels og Marx engagerede sig i de demokratiske bevægelser. Marx blev chefredaktør for avisen "Neue Rheinische Zeitung", der blev udgivet i Köln, Engels blev hans stedfortræder, og de bidrog meget aktivt til den offentlige debat. Efter at der i september 1848 var blevet indført undtagelsestilstand i Köln flygtede Engels til Sydfrankrig. I maj 1849 deltog han i en opstand i Wuppertal, og i de følgende måneder deltog han i kampe mod preussiske tropper som medlem af Baden-Pfalz-områdets revolutionshær. Efter opstandens nederlag flygtede han sammen med andre til Schweiz, og i efteråret 1849 rejste han til London, hvor også Marx fra flygtet til.

Både for Marx og Engels gav de europæiske revolutionsbevægelser og deres nederlag anledning til videreudvikling af deres politiske og teoretiske forståelser. Marx gennemførte analyser af udviklingen i Frankrig i 1850-52 og formulerede en teori om "bonapartisme", en selvstændig statsmagt i forlængelse af

enevælden, som fastholdt afstand til både borgerskab og arbejderklasse, men primært varetog borgerskabets interesser. Engels fokuserede på udviklingen i Tyskland. Han mente at det tyske borgerskab slet ikke havde forsøgt at gribe statsmagten, og han så dybtliggende historiske årsager til dette. Hvor der i en række andre lande havde været tidlige tilløb til borgerlige revolutioner, var dette fra starten blevet bremset i Tyskland, blandt andet gennem nedkæmpelsen af bondeoprøret i starten af 1500-tallet. Det tyske borgerskab havde derfor udviklet sig som økonomisk, men ikke som politisk klasse. Engels fremlagde sin analyse i bogen "Revolution og kontrarevolution i Tyskland", som oprindeligt blev udgivet som artikelserie (under Marx's navn) i den amerikanske avis "New York Daily Tribune". Erfaringerne fra revolutionsbevægelserne inspirerede ham samtidig til en anden bog, "Bondekriegen i Tyskland", som er en historisk fremstilling og diskussion af bondeoprøret i 1525. De skrifter, som Marx og Engels hver for sig udarbejdede i årene efter 1848, er samfundsanalyser, hvor generelle begreber søges konkretiseret gennem historiske og empiriske undersøgelser, ligesom Engels allerede havde gjort i sin bog om arbejderklassen i England.

Begivenhederne i 1848-49 betød, at både Marx og Engels udviklede en bredere forståelse for internationale politiske magtforhold og relationer. De blev opmærksomme på det russiske zardømmes centrale rolle i fastholdelsen af den gamle orden i Europa, og på hvordan også Louis Bonapartes styre i Frankrig bidrog til dette. Engels fokuserede i sine skrifter særligt på den militære side af Ruslands og Frankrigs magt. I de følgende år udviklede han en betydelig specialviden inden for militær taktik, strategi og teknologi og disses samspil med politiske magtforhold, og han publicerede hyppigt artikler om militære forhold og begivenheder i aviser og tidsskrifter.

Efter at være kommet til England valgte Engels at søge tilbage til familiefirmaet, og han arbejdede der de følgende to årtier, først som ledende medarbejder og senere som medejer. Han bosatte sig i Manchester og indgik i det lokale borgerskabs organisationer og selskabelige sammenkomster, men levede samtidig sammen med den irske bomuldsspinderske Mary Burns, som han havde mødt under sit første ophold i Manchester. Hendes død i 1863 var en sorg for Engels og førte til kortvarig personlig konflikt med Marx. Da Engels skrev til ham om Marys død svarede Marx kun helt kort og bad i samme brev Engels om økonomisk tilskud. Venskabet blev dog snart genoprettet.

Engels støttede Marx, som var uden fast arbejde og til tider havde økonomisk trange forhold med sin familie i London, med jævnlige tilskud frem til Marx's død. Men Engels havde også et tæt politisk og videnskabeligt samarbejde med Marx. Gennem hyppig brevveksling orienterede de to hinanden

om aktuelle forhold, og diskuterede økonomi, politik og samfundsudvikling. Dette intensive samarbejde havde givetvis stor betydning for udviklingen af den historiske materialisme og den kritiske analyse af kapitalismen. Marx arbejdede primært med udviklingen af sin økonomiske teori, og Engels kunne understøtte dette med viden fra sin økonomiske praksis. På trods af arbejdet i familiefirmaet fandt Engels også tid til at bidrage med skrifter på andre områder. Han udgav (under pseudonym) flere pjecer om aktuelle militære og strategiske forhold, blandt andet analysen "Po og Rhinen" (1859). Samtidig bidrog han flittigt med artikler om militære forhold til flere tidsskrifter og til et stort amerikansk leksikon, og han dækkede senere den tysk-franske krig 1870-71 som korrespondent for en engelsk avis.

I 1869 forlod Engels firmaet og solgte sin del af det. Han havde nu en betydelig formue og kunne fortsætte med at støtte Marx økonomisk. Efter Marys død havde han etableret et forhold til hendes søster Elisabeth, og sammen med hende flyttede han i 1870 til London. Elisabeth døde dog i 1878. Hun var katolik og havde ønsket at få formaliseret relationen til Engels, og de giftede sig på hendes dødsleje.

Både Engels og Marx så lederlaget for de europæiske revolutionsbevægelser i 1848-1850 som udtryk for, at samfundene og forholdet mellem de sociale klasser endnu ikke var modent til en revolutionær udvikling, og i de følgende mange år deltog de ikke aktivt i politik. Men i slutningen af 1860'erne engagerede de sig igen i politisk arbejde. Det skete inden for rammerne af den Internationale Arbejderassociation (senere kaldet den Første Internationale), som var blevet oprettet i 1864. Samme år som Engels flyttede til London, indtrådte han i Internationalens generalforsamling, med ansvar for organisationens relationer til Belgien, Danmark, Italien, Portugal og Spanien. Der var betydelige meningsforskelle inden for internationalen, og i 1872 spillede Engels og Marx en central rolle i at udelukke anarkisten Michail Bakunin og hans tilhængere fra organisationen. Frem til sin død førte Engels en omfattende brevveksling med folk i den europæiske arbejderbevægelse; blandt andet skrev han i 1889 sammen med de danske socialister Gerson Trier og Nikolaj Petersen om den splittelse, som på det tidspunkt var sket i det danske socialdemokrati (se Callesen, 1973).

Det var dog ikke kun politisk arbejde, Engels kastede sig over efter at have forladt familiefirmaet. Han gik også i gang med at bidrage til teoretisk udvikling af materialistiske og dialektiske tilgang, som Marx og han havde formuleret. Hvor Marx arbejdede med kritikken af den politiske økonomi, søgte Engels at eftervise hvordan hele virkeligheden, herunder også naturen, kunne forstås og studeres ud fra den dialektiske tilgang. Naturvidenskabernes mange

landvindinger var en central inspirationskilde for Engels, og han begyndte at sætte sig ind i den samtidige naturvidenskab, for eksempel kemi, fysik og biologi, og at skrive på en bog om dette. Bogen blev aldrig færdig, blandt andet fordi arbejdet flere gange blev afbrudt af andre presserende opgaver, men måske også fordi Engels havde undervurderet opgaven. Det ufærdige udkast blev i 1925 udgivet under titlen "Naturens dialektik".

En af de opgaver, som bremsede Engels' naturvidenskabelige studier, var arbejdet med en omfattende kritik af den tyske privatdocent og socialist Eugen Dühring. Ledelsen i det tyske Socialdemokrati var bekymret over, at Dührings teorier havde fået en vis indflydelse blandt medlemmerne, og Wilhelm Liebknecht, som redigerede partiets avis, opfordrede Engels til at bidrage med en kritisk vurdering af Dühring. Det gjorde Engels. Hans kritik af Dührings vidtfavnende teorier udkom som en artikelserie og blev i 1878 samlet i bogform under titlen "Hr. Dührings omvæltning af videnskaben", senere blot kendt som "Anti-Dühring". Den tematiske bredde i Dührings skrifter gav Engels anledning til at præsentere og uddybe den materialistiske og dialektiske forståelse af både økonomi, samfund, natur og socialisme. Selv om polemik mod Dühring fylder meget i bogen, er den også en positiv fremstilling af marxistisk teori. Bogens første del, om filosofi og metode, trækker blandt andet på Engels' naturvidenskabelige studier. Udvalgte kapitler fra bogens tredje del, som handler om socialisme, blev senere udgivet selvstændigt under titlen "Socialismens udvikling fra utopi til videnskab" og vandt stor udbredelse. Engels planlagde også at udgive bogens kapitler om magtteori i selvstændig form, og til det formål skrev han på et nyt stort kapitel om magtforhold i nyere tysk historie, men det forblev uafsluttet.

En anden væsentligt opgave, som kom til at optage Engels, var færdigredigering og udgivelse af "Kapitalen". Ved Marx's død i 1883 var kun første bind udgivet, andet og tredje bind forelå i udkast, som Engels påtog sig at gøre klar til udgivelse. Det viste sig at være en omfattende opgave, en del af udkastene forelå i flere varianter, og især bogens tredje bind krævet meget redigeringsarbejde. Det udkom først i 1894, året før Engels' død. Engels besørgede også en engelsk udgave af "Kapitalen"s første bind.

Ved siden af arbejdet med "Kapitalen" leverede Engels også andre bidrag til konsolidering af marxismen. Han fik genudgivet flere af Marx's tidlige skrifter og skrev fyldige indledninger, hvor han diskuterede værkernes aktuelle relevans. Han leverede også nye selvstændige bidrag. Det væsentligste var bogen "Familiens, privatejendommens og statens oprindelse", som var en historisk-antropologisk fremstilling på grundlag af den amerikanske antropolog Lewis Morgans arbejde. Marx havde læst Morgan og taget udførlige noter,

og dem brugte Engels, men han brugte også sin egen historiske og teoretiske viden.

I sidste del af sit liv måtte Engels begrænse sit arbejde. Han var nærsynet, men kom også til at lide af en øjenssygdom, som formodentlig var nethindeløsning. Efter lægernes råd måtte han kun skrive tre til fem timer om dagen, kun i dagslys og med lange pauser. Aftenerne brugte han ofte til at have besøg. Om søndagen samlede han altid venner til en frokost. Om sommeren tilbragte han som regel flere uger ved kysten i Eastbourne. Han rejste en del, blandt andet til USA i 1888 og til Norge i 1890. Den sociale ramme for Engels' hverdagsliv i London var en familie-lignende social gruppe (beskrevet for eksempel hos Gemkow, 2008). Efter Marx's død omfattede gruppen hans døtre med deres partnere og børn og også Mary Ellen Rosher, niece til Elizabeth Burns og hendes mand og børn. Engels havde også en husholderske; det var Helene Demuth, som havde arbejdet i huset hos Marx indtil hans død. Hun døde i 1990, og det var et stort tab for Engels. Hendes efterfølger som husholderske blev Louise Kautsky, som var skilt fra Karl Kautsky. Da hun stiftede familie, flyttede Engels med dem til et andet hus i nærheden.

Engels døde i august 1895. Han led af kræft i spiserøret, og i sine sidste uger kunne han ikke tale. Han blev efter eget ønske brændt og fik sin aske spredt i havet ud for Eastbourne.

Marx, Engels og den senere marxisme

I næsten 40 år, fra deres første møde i 1844 til Marx's død i 1883, udgjorde Karl Marx og Friedrich Engels et tæt makkerskab. De mødtes, når de havde mulighed for det, og brevvekslede hyppigt. De samarbejdede om udvikling af teorier og analyser, om udgivelser og om politik, aktiviteter som i begges liv hang tæt sammen. De bevægede sig sammen ind og ud af forskellige politiske organiseringer og formåede for det meste at placere sig centralt. De havde også et tæt personligt venskab, og Engels, som selv ikke havde børn, havde meget kontakt til Marx's døtre og øvrige familie.

Engels udtrykte sig altid beskedent om sin rolle i makkerskabet. Han fremhævede Marx som den originale tænker og drivende kraft i udviklingen af den historiske materialisme og den kritiske teori om kapitalismen, dens udvikling og de iboende modsætninger, som ville føre til dens fald. I et brev året efter Marx's død skrev Engels: "Jeg har gennem hele livet gjort det, som jeg var bedst til, nemlig at spille andenviolin, og jeg mener at have gjort min indsats ganske acceptabelt. Og jeg var glad for at have en så berømt første violin som Marx" (Engels til Johann Philipp Becker, 13. oktober 1884; MEW, bd. 36, s 218).

Marx *var* en stærk og original tænker, og han lagde stor energi i videnskabeligt arbejde. Men når Engels kaldte sig andenviolin, underspillede han sin rolle. Han havde også et skarpt intellekt og var i stand til at tilegne sig og bearbejde omfattende viden fra forskellige områder. Han havde også stor arbejdskapacitet og evne til at strukturere sin tid.

Det er værd at fremhæve forskellen mellem de vilkår, Marx og Engels arbejdede under.

Marx arbejdede primært som forsker, selv om han gjorde det ulønnet og på egen hånd. I British Museums bibliotek og i sit eget hjem arbejdede han systematisk, med anvendelse af en bred vifte af videnskabelig litteratur. Manglen på fast indkomst skabte ofte usikkerhed i hans og familiens tilværelse, men han fastholdt engagementet i sit politisk-videnskabelige projekt. Hans forskning fokuserede primært på kritikken af den politiske økonomi; men i perioder havde han også andre projekter, f.eks. udviklingen af tidlige samfundsformer, som førte ham til at læse og skrive udførlige noter til Lewis Morgans antropologi.

Engels arbejdede i 20 år i familiefirmaet, samtidig med at han skrev et stort antal artikler til aviser og tidsskrifter og gennemførte flere større analyser af politiske og militære forhold.

Det gjaldt både for Marx og Engels, at de i perioder prioriterede politisk-organisatorisk arbejde. For eksempel engagerede Marx sig i 1864, hvor han var i gang med at afslutte første bind af "Kapitalen", i stiftelsen af "Den Internationale Arbejderassociation", og i Engels engagerede sig stærkt i forberedelsen og opfølgningen af den internationale socialistiske kongres i Paris i 1889, selv om han arbejdede på redigeringen af tredje bind af "Kapitalen". Efter oprettelsen af det tyske socialdemokrati havde Engels også tæt kontakt til det, omend på afstand.

Marx og Engels havde arbejdet tæt sammen om udvikling af en ny filosofi og samfundsforståelse, den historiske materialisme, i perioden 1844-49. De havde også begge søgt at bruge denne nye forståelse i politiske analyser af demokratibevægelserne i 1848. I årene efter fulgte de forskellige faglige spor, selv om de havde tæt faglig og personlig kontakt. Marx fokuserede som nævnt på kritikken af kapitalismens politiske økonomi.

Engels fokuserede især på tre områder. Det ene var historiske analyser. Det første eksempel var bogen om bondekrigen i Tyskland, som til en vis grad udsprang af erfaringer fra demokratibevægelserne, men som også var en selvstændig fremstilling. Senere havde Engels flere historiske projekter, som forblev uafsluttede. Et af dem var en fremstilling af Irlands historie, et andet en fremstilling af Tysklands udvikling i Bismarck-tiden. Bogen om familiens,

privatejendommens og statens oprindelse er også primært en historisk analyse, selv om inspirationen er anderledes.

Engels' andet fokusområde var militære forhold. Som tidligere nævnt satte han sig i løbet af 1850'erne grundigt ind i litteraturen om militær strategi, organisation og teknologi, samt om sammenhængen mellem militær og politik, og han skrev en lang række større og mindre artikler om disse forhold.

Det tredje område var videreudvikling af den historisk-materialistiske tilgang, blandt andet med henblik på dialektikkens rolle og forholdet til naturen. Især efter at have forladt familiefirmaet og være flyttet til London studerende Engels den samtidige naturvidenskab og arbejdede på at vise den materialistiske og dialektiske tilgangs relevans på dette område. Han fik som nævnt ikke afsluttet dette arbejde, men det leverede blandt andet materiale til polemikken mod Dühring i artikler og i bogform, hvor væsentlige dele af bogen var en positiv fremstilling af den historiske materialisme og den dialektiske forståelse. Engels leverede senere flere sådanne positive fremstillinger, både i artikler og i forord til genudgivelser af Marx's skrifter.

Engels fungerede også som Marx's redaktør og udgiver. Marx havde ofte svært ved at slippe de tekster, han arbejdede på, han fandt altid ting, som krævede uddybning eller yderligere afklaring. Hvis ikke Engels havde presset og støttet, ville første bind af "Kapitalen" formodentlig have været yderligere flere år forsinket. Efter Marx's død var det ikke kun de sidste to bind af Marx's hovedværk, Engels fik udgivet; han sørgede også for genudgivelse af en række af Marx's tidligere værker.

Ved Engels' død var den historiske materialisme en udbredt og væsentlig teori, både politisk og inden for samfundsvidenskaben. Politisk var teorien knyttet til den socialistisk orienterede arbejderbevægelse, som havde vokset sig stærk i flere europæiske lande og andre steder i verden. Inden for samfundsvidenskaben leverede den især inspiration til sociologien, som etablerede sig i årene omkring 1900. For sociologiske pionerer som Emile Durkheim, Max Weber og Karl Mannheim var den historiske materialismens forståelse af økonomi, klasser og ideologi en central anstødssten, som de forholdt sig til i udformningen af deres teorier.

På det tidspunkt havde begrebet "Marxisme" vundet udbredelse som betegnelse for den historiske materialisme og den tilknyttede dialektiske tilgang. I Marx's levetid var begrebet var begrebet kun blevet brugt i begrænset omfang, og mest som modstanderes betegnelse for den retning inden for de socialistiske bevægelser, som Marx og Engels stod for. Engels brugte helst begrebet "Videnskabelig Socialisme", som afspejlede hans og Marx's tiltro til, at de moderne vi-

denskaber kunne bidrage til at skabe ordnede og retfærdige samfundsforhold; men han måtte efterhånden indse, at marxisme ville blive det udbredte begreb.

Frem til 1930'erne blev Marx's og Engels' skrifter betragtet som et fælles, sammenhængende udtryk for marxismen. Selv om selve begrebet styrede opmærksomheden mod Marx, var det især gennem Engels' skrifter, at teorien blev udbredt. Den lille bog "Socialismens udvikling fra utopi til videnskab", som var et redigeret uddrag af "Anti-Dühring", blev én af de mest oversatte og optrykte bøger i historien. Førende teoretikere i den 2. socialistiske internationale, ikke mindst Karl Kautsky, trak i høj grad på Engels' formuleringer af den historiske materialisme og det videnskabelige grundlag for socialismen. Det samme gjorde de russiske revolutionære socialister, ikke mindst V.I. Lenin, selv om de efter 1. verdenskrig brød politisk med 2. internationale. Lenins lille artikel "Marxismens tre kilder og tre bestanddele", hvor marxismen fremlægges som en kombination af historisk og dialektisk materialisme, kan ses som en kort og skematisk sammenfatning af "Anti-Dühring" (Lenin, 1981).

Efter den russiske revolution blev marxismen officiel, statsbærende ideologi i Sovjetunionen. En umiddelbar konsekvens af det var, at der blev afsat ressourcer og etableret institutioner med henblik på at arkivere, systematisere og udbrede Marx' og Engels' skrifter. Hvor de efterladte papirer fra Marx var blevet opbevaret hos Engels, og hvor efterladte papirer fra både Marx og Engels især var blevet opbevaret af Kautsky, blev langt de fleste dokumenter og breve nu samlet i "Marx-Engels Institutet" i Moskva. Der blev besørget udgivelse af centrale tekster i forskellige formater og på mange sprog. I denne udgivelsesvirksomhed blev tekster af Marx og Engels tilsyneladende set som lige væsentlige. Det er karakteristisk, at i den danske to-bindss udgave af Marx's og Engels' udvalgte skrifter (MEUS), som i sit indhold svarer til den russiske udgave, fylder tekster af Engels næsten hele bind 2.

En anden konsekvens af marxismens nye rolle som statsbærende ideologi var, at den fik tillagt et medansvar for det sovjetiske styres politik. Både for socialistiske partier og for marxistiske intellektuelle i mange lande blev dette mere og mere problematisk, efterhånden som magten i Sovjetunionen blev centraliseret under Stalin og styrets politik blev direkte autoritært og undertrykkende. Der åbnede sig gradvis en kløft mellem på den ene side en sovjetisk marxisme, som bidrog til at legitimere styret, på den anden side en vesteuropæiske marxisme, som var kritisk over for både den verdensomspændende kapitalisme og sovjetstaten, og som søgte at reformulere marxismen under nye vilkår (Marcuse, 1984; Anderson, 1973).

For en del af denne vesteuropæiske marxisme blev Marx's ungdomsskrifter en væsentlig inspirationskilde. I 1932 udgav Marx-Engels-institutet både bo-

gen "Den tyske ideologi", som Marx og Engels havde arbejdet på i 1845-46, men aldrig fået udgivet (Marx & Engels, 1974), og de "Økonomisk-filosofiske manuskripter", som Marx havde arbejdet på i 1844 (Marx, 1970). Især sidstnævnte, hvor Marx bl.a. formulerede sig i kritisk dialog med Hegels fænomenologi, udtrykte en filosofisk og antropologisk form for samfundskritik, som kunne lægge op til en mere humanistisk orienteret marxisme, hvor handlingsperspektivet var livspraktisk snarere end formidlet via politiske organisationer og strategier. Manuskripterne blev blandt andet læst og fik betydning ved Institut for Socialforskning i Frankfurt, hvor man under Max Horkheimers ledelse arbejdede med en form for kritisk teori, der kom til at stå centralt i den vestlige marxisme (Wiggershaus, 2001).

Et af de områder, hvor den vestlige marxisme afviste sovjetmarxismen, var den dialektiske forståelse og dens gyldighed for både samfund og natur. En af de første kritiske kommentarer til dette blev givet af Georg Lukacs i bogen "Historie og klassebevidsthed", der udkom i 1923 (Lukacs, 2013). Lukacs kritiserede Engels' fremstilling af dialektik i "Anti-Dühring" for ikke at tage højde for, at centrale elementer i dialektik, herunder samspil mellem subjekt og objekt, sammenhænge mellem teori og praksis og historiske forandringer i erkendelsens kategorier, ikke indgår i vores viden om naturen. Lukacs blev senere tvunget til at lægge afstand til sin bog for at kunne forblive medlem af det kommunistiske parti, men andre videreførte kritikken af, at dialektik blev gjort til almene love og overført på naturen. Denne tilgang var primært blevet formuleret af Engels, og det bidrog til at marginalisere ham i mange vestlige marxisters øjne, også efter at Marx-Engels instituttet i 1925 udgav hans uafsluttede manuskripter til "Naturens Dialektik".

Fra 1930'erne og frem var forståelsen af den historiske materialisme og Engels' bidrag således polariseret mellem på den ene side sovjet-marxismen, på den anden side marxistisk inspireret kritisk samfunds- og humanvidenskab i Vesteuropa. Nazismen, Fascismen og Anden Verdenskrig desorganiserede den vesteuropæiske marxismes forskningsmiljøer, og de første 20 år efter krigen var den sovjetiske udgave af marxismen næsten enerådende.

Ungdoms- og studenteroprøret i 1968 og årene efter førte til en markant stigning i interessen for og arbejdet med marxisme, og i løbet af de næste 10 år blev især Marx's værker grundigt studeret og brugt som inspiration for nye analyser inden for humaniora og samfundsvidenskab ved universiteter i Vesteuropa og USA. Meget af dette arbejde udfoldede sig stadig med kritisk distance til den marxisme, som var officiel ideologi i Sovjetunionen, og med ønske om at fremdrage en form for marxisme, som både var videnskabelig og praktisk-politisk radikal. Én af de formerne for dette rekonstruktionsarbejde

var at uddrage systematikken og perspektiverne i Marx's kritik af den politiske økonomi. "Kapitallogikken", som denne tilgang blev kaldt, kom i en periode til at stå centralt i Danmark (Andersen m.fl., 1975). Tilgangen identificerede det videnskabelige indhold i marxismen med kritikken af den politiske økonomi og kritiserede mere generelle elementer i den historiske materialisme, f.eks. formuleringer af forholdet mellem produktivkræfter og produktionsforhold eller af forhold mellem basis og overbygning, som mindre videnskabelige. Mange af disse formuleringer var leveret af Engels, og derfor rettede kritikken sig ofte mod ham. En karakteristisk titel fra perioden var for eksempel "Friedrich Engels' »damp-marxisme«. Om forholdet mellem marxisme og arbejderbevægelsens læreprocesser i »Anti-Dühring«" (Vester, 1982). Som titlen signalerer, mener artiklens forfatter at Engels (og sammen med ham det tyske socialdemokrati omkring århundredeskiftet) i for høj grad fremstiller produktivkraftudvikling og videnskab som en direkte vej til socialisme og undervurdere betydningen af menneskers politiske læring og radikalisering. Dette er også en reel tendens i nogle af Engels' arbejder, men andre sider af hans arbejder blev ofte overset i perioden.

Spørgsmålet om, i hvor høj grad der i teori, analyser og vurderinger var overensstemmelse mellem Marx og Engels, og hvorvidt Engels på nogle områder har fortegnet eller ligefrem forfladiget Marx, er et tilbagevendende tema inden for forskningen i marxisme (se f.eks. Carver, 1981; Foster, 2017 og Mavroudeas, 2020). Det vil jeg ikke gå ind på her. Formålet med dette afsnit har været dels at fremdrage de områder, hvor henholdsvis Marx og Engels bidrog til at udfolde den historiske materialisme, og dels at pege på nogle historiske årsager til, at opmærksomheden på Engels og hans bidrag i de senere år har været relativt begrænset.

Socialisme og videnskab

Engels levede i en tid præget af store forandringer og konflikter, og han engagerede sig i eller forholdt sig til mange af dem. Ud fra sin førstehånds viden om den ekspanderende industrielle kapitalisme og autoritære politiske regimer orienterede han sig mod de spæde socialistiske bevægelser og bidrog sammen med Marx til deres praktiske og teoretiske udvikling. Han voksede op i et miljø stærkt præget af protestantisk kristendom, men forlod allerede som ung denne tro og tilegnede sig en ikke-religiøs, videnskabeligt informeret verdensforståelse. Den eksplosive udvikling inden for teknologi og naturvidenskab i 1900-tallets inspirerede ham senere til at søge at udvikle en dialektisk baseret naturvidenskab; men vigtigere var nok, at den også inspirerede ham til en

videnskabelig tilgang til forståelse og analyse af samfundsmæssige fænomener, en tilgang som kombinerede teoriudvikling med historisk og empirisk undersøgelse. Det er denne tilgang, den historiske materialisme, hvis begreber og analyser behandles i de følgende kapitler.

Materialisme, historie og erkendelse

Efter at Engels og Marx i 1944 havde indledt deres samarbejde skrev de to bøger, hvor de udviklede deres filosofi og samfundsforståelse gennem en indgående kritisk diskussion af en gruppe tyske filosoffer, de såkaldte ung-hegelianere. Disse filosoffer, blandt andet Max Stirner, Bruno Bauer og Ludwig Feuerbach, havde søgt at videreudvikle Hegels filosofi i en mere religions- og samfundskritisk retning. Engels og Marx havde selv i en periode været knyttet til ung-hegelianerne, men havde politisk og teoretisk inddraget nye inspirationer, især fra fransk socialistisk teori og fra engelsk nationaløkonomi. Den første af de fælles bøger var ”Den hellige familie”, som udkom i 1845. Den rummede især en indgående kritik af Bruno Bauers arbejder, skrevet af Marx. Den anden bog var bredere anlagt, med kritisk diskussion af Stirner, Bauer og Feuerbach samt forskellige andre. Engels og Marx skrev på den i 1845-46, men de fik ikke gjort manuskriptet færdigt og udgivet; det blev først udgivet i 1932 af Marx-Engels instituttet. Begge bøger rummer udførlige og ofte meget polemiske kommentarer til ung-hegelianernes værker, men især ”Den tyske ideologi” rummer også afsnit hvor Marx og Engels fremlægger den nye forståelse, de var ved at arbejde sig frem til.

Historisk materialisme, første udgave

Det er især kapitlet om Feuerbachs filosofi i ”Den tyske ideologi”, som rummer sammenhængende formuleringer af denne nye forståelse, den historiske materialisme. Marx henviste til det uudgivne værk i indledningen til ”Bidrag til kritikken af den politiske økonomi” (1859), hvor han skitserede udviklingen i sine politisk-økonomiske studier. Her skrev han, at han og Engels havde

gennemført en analyse af modsætningen mellem deres egen opfattelse og ideologiske opfattelser i den tyske filosofi efter Hegel. Det indebar også et opgør med Marx's og Engels' tidligere filosofiske positioner.

”Manuskriptet, to solide oktavbind, var for længst nået frem til forlagets hjemsted i Westfalen, da vi fik meddelelse om, at ændrede omstændigheder ikke tillod, at det blev trykt. Vi overlod manuskriptet til musenes nagende kritik med så meget større beredvillighed, som vi havde nået vort hovedmål – selv at komme til en forståelse” (MEUS, bd. 1, s 357).

Hvor de øvrige kapitler i ”Den tyske ideologi” rummer udførlige citater og tekstnære kommentarer til de kritiserede værker, har Feuerbach-kapitlet en anden karakter. Der er enkelte henvisninger til Feuerbach, men ingen citater, og kapitlet fremstår mere som en lidt ustruktureret fremstilling af Marx's og Engels' egen forståelse. De senere års arbejde med at udgive Marx's og Engels' samlede værker (Marx-Engels Gesamtausgabe, MEGA) har bidraget til at forklare kapitlets særlige karakter. Forskere, som indgår i dette arbejde, har argumenteret overbevisende for, at dette kapitel ikke oprindeligt forelå fra forfatternes hånd (Carver, 2010; Carver & Blank, 2014). Marx og Engels havde planlagt et kapitel om Feuerbach, men var næppe kommet langt med det. Da Marx-Engels instituttet skulle til at udgive manuskripterne til, savnede de i høj grad kapitlet om Feuerbach, blandt andet fordi Engels i sin sene tekst om ”Ludwig Feurbach og den klassiske tyske filosofis udgang” (1886) havde henvist til manuskripterne og optrykt Marx's korte ”Tesser om Feuerbach”. Instituttet sammenredigerede derfor et Feuerbach-kapitel på grundlag af nogle manuskript-afsnit, som oprindeligt havde indgået i kapitlerne om Bauer og Stirner, men var blevet trukket ud og samlet af Marx og Engels, måske for at tjene som materiale til Feuerbach-kapitlet.

Feuerbach-kapitlet falder i tre dele. Første del er en generel diskussion af samfundets og ideernes udvikling, med kritik af den tyske idealistiske filosofis forståelse af disse forhold. Marx og Engels fremhæver, at selv om mennesker selv udvikler deres forestillinger og ideer, så sker det ikke rent intellektuelt, men som led i materiel og social praksis. ”Bevidst-væren (bevidsthed) kan aldrig være andet end den bevidste væren, og menneskets væren er dets virkelige livsproces. (...) Helt modsat den tyske filosofi, som stiger fra himlen ned til jorden, stiger vi her fra jorden op til himlen” (Marx & Engels, 1974, s 33).

Bevidstheden præges også af, hvordan samfundets kræfter og institutioner er placeret i forhold til individerne, og hvordan de derfor opfattes. Her peger Marx og Engels på, at der i udviklede arbejdsdelte samfund sker en frem-

medgørelse; den produktive kraft, som opstår gennem individernes ufrivillige samarbejde i en arbejdsdelt produktion, fremstår ikke som deres egen forenede magt, men som "... en fremmed voldsmagt, der står uden for dem selv, om hvilken de ikke ved hvorfra og hvortil, som de altså ikke længere kan beherske og som tværtimod (...) dirigerer deres vilje og færdene" (Marx & Engels, 1974, s44).

Ideer og ideologier afhænger altså af de bestemte samfundsforhold, hvorunder mennesker har produceret dem, og disse samfundsforhold udvikles i samspil mellem de tilgængelige produktivkræfter og de fremherskende samkvemsformer. Samfundsforholdene må forstås ud fra en historisk tilgang med udgangspunkt i de materielle forhold.

"Denne historieopfattelse beror altså på, at man undersøger den virkelige produktionsproces, idet man går ud fra den materielle produktion af det umiddelbare liv og skildrer den samkvemsform, som er forbundet med denne produktionsmåde og frembragt af den, dvs. at man opfatter det borgerlige samfund i sine forskellige stadier som grundlag for hele historien, at man både skildrer det i sin aktion som stat og forklarer alle de forskellige teoretiske produkter og bevidsthedsformer, religion, filosofi, moral, osv. osv. ud fra dette samfund og forfølger deres oprindelsesproces, hvorved sagen selvfølgelig også kan skildres i sin helhed (og derfor også vekselvirkningen mellem disse forskellige sider indbyrdes)" (Marx & Engels, 1974, s 48)

Som eksempel på forskellen på en idealistisk og en materialistisk historieopfattelse nævner Marx og Engels forståelsen af kastevæsnet hos indere og ægyptere. Begge samfund er og var kendetegnet af en stærk og rå arbejdsdeling i befolkningen, og de idealistiske historikere tror, at det er et resultat af kastevæsnets magt i religion og stat. Men for den materialistiske betragtning er det netop arbejdsdelingen og forskellene mellem befolkningsgrupper, som har indarbejdet kasterne i religion og stat. Det forstår de tyske idealistiske historikere ikke, de "... bevæger [...] sig på "den rene ånds" område og gør den religiøse illusion til historiens drivkraft" (Marx & Engels, 1974, s 50).

Anden del af kapitlet anvender så den materialistiske tilgang i en kortfattet historisk fremstilling af produktionens og samkvemmets udvikling fra middelalderen og fremefter, herunder hvordan forskellige befolkningsgrupper har udskilt sig i kraft af arbejdets deling i forskellige epoker. Adskillelsen mellem land og by bliver set som en tidlig, men meget grundlæggende arbejdsdeling, som påtvinger mennesker en bestemt levemåde og virkelighed og skaber indbyrdes

modsatninger mellem dem, modsætninger som fastlåses gennem den private ejendomsret. "Her er arbejdet atter hovedsagen, magten over individerne, og så længe denne eksisterer, så længe må privatejendommen eksistere" (Marx & Engels, 1974, s 64). Adskillelsen mellem land og by giver grundlag for et nyt element i arbejdsdelingen, nemlig handel og udkrystalliseringen af handelsfolk som særlig erhvervsgruppe og social klasse. En social klasse er kendetegnet ved, at de enkelte individer ikke kun står i nogenlunde samme situation, men at de også må føre fælles kamp mod en anden klasse. Klassen får selvstændig eksistens over for individerne, "... således at disse forefinder disse deres livsbetingelser prædestineret [skæbnebestemt]; af klassen får de anvist deres livsstilling og dermed deres personlige udvikling, hvorunder de subsumeres" (Marx & Engels, 1974, s 68-69).

I denne nye klasse, handelsborgerskabet, blev opsamlet økonomiske midler, som ikke i så høj grad var bundet til naturgivne forudsætninger (som i landbruget) eller til faste regler for anvendelsen. Handelsmændenes midler var mobile, var kapital i moderne betydning, og kunne investeres i at udvikle produktionen i byerne. Denne kapital blev blandt andet investeret i manufakturer, hvor produktionen blev samlet i større værksteder og frigjort fra de laugsregler, som regulerede håndværket. Kombinationen af mobil kapital og organisering af produktionen i større skala blev videreført i storindustrien.

"I det 17. århundrede udviklede handelens og manufakturens koncentration til et enkelt land, England, sig uafbrudt og skabte efterhånden et relativt verdensmarked for dette land og dermed en efterspørgsel efter dette lands manufakturprodukter, som ikke længere kunne tilfredsstilles ved hjælp af de hidtidige industrielle produktivkræfter. Denne efterspørgsel, som voksede produktionskræfterne over hovedet, var den drivende kraft, der fremkaldte privatejendommens tredje periode siden middelalderen, idet den frembragte storindustrien – anvendelse af naturkræfterne til industrielle formål, maskinerne og den mest omfattende deling af arbejdet. De øvrige betingelser for denne nye fase – konkurrencefrihed inden for nationen, udformningen af den teoretiske mekanik (mekanikken, bragt til fuldendelse af Newton, var i det hele taget den mest populære videnskab i England og Frankrig i det 18. århundrede) m.fl. – eksisterede allerede i England" (Marx & Engels, 1974, s 76).

Med storindustrien kom den industrielle kapital og konkurrence på verdensmarkedet til at stå centralt i samfundsudviklingen. Kapitalen cirkulerede hastigt og blev centraliseret, og gennem konkurrencen blev alle mennesker tvun-

get til at ”anspænde deres energi til det yderste” (Marx & Engels, 1974, s 77). Idet storindustrien og konkurrencen bestemte menneskers vilkår og adfærd, nedbrød den ideerne, religionen og moralen.

Den historiske udvikling af arbejdsdeling og borgerskabets etablering som social klasse giver også staten dens rolle i samfundet.

”Gennem privatejendommens emancipation [frigørelse] fra fællesskabet er staten blevet til en specifik eksistens ved siden af og uden for det borgerlige samfund; men den er ikke andet end den form for organisation, som bourgeoisiet nødvendigvis giver sig selv, såvel udadtil som indadtil, til gensidig garanti for sine medlemmers ejendom og interesser” (Marx & Engels, 1974, s 79-80).

Staten bliver således den form, som den herskende classes fælles interesser koncentrerer om og gør sig gældende igennem. Under disse vilkår formidles samfundets fælles institutioner gennem staten og får en politisk form. Det betyder samtidig, at forsøg på grundlæggende at ændre den eksisterende samfundsform ikke kun må rette sig mod borgerskabet, men også mod staten.

Løbende gennem Feuerbach-kapitlet fremhæves de ødelæggende og umenneskelige følger af privatejendommen og konkurrencen. Det fremgår klart, at disse forhold må overvindes og erstattes af noget andet, og det beskrives at forandringen er på vej. Idet konkurrencen bliver verdensomspændende, vil den skabe en universel modsætning mellem på den ene side den herskende klasse, ejendoms- og kapitalbesiddende, på den anden side klassen af besiddelsesløse, som udgør flertallet af samfundets medlemmer, og som ”... må bære alle samfundets byrder uden at nyde dets fordele, bliver trængt ud af samfundet, tvunget ind i den mest afgjorte modsætning til alle andre klasser” (Marx & Engels, 1974, s 88). Denne modsætning vil føre til en revolution, hvorigennem der kan blive indført kommunisme. Kapitlets tredje del er en kort diskussion af denne samfundsform.

”Kommunismen adskiller sig fra alle tidligere bevægelser derved, at den omstyrter grundlaget for alle hidtidige produktions- og samkvemsrelationer og for første gang bevidst behandler alle naturgivne forudsætninger som noget, der er skabt af de hidtidige mennesker, afklæder dem deres naturgivne karakter og underkaster dem de forenede individers magt. Kommunismens institution er derfor efter sit væsen økonomisk, den materielle fremstilling af betingelser for denne forening; den gør

de eksisterende betingelser til betingelser for denne forening" (Marx & Engels, 1974, s 90).

Eftersom det er produktionens former, herunder privatejendommen, arbejdsdelingen og konkurrencen, som er de afgørende kræfter i samfundslivet, må kommunismen også handle om at ændre dem. Her bliver forskellen til ung-hegelianernes idealistiske positioner igen fremhævet: kommunismen må ændre økonomien og de materielle vilkår for at kunne skabe et bedre samfundsliv. En af de kvaliteter, som kommunismen vil give mulighed for, er alsidig udvikling af den enkeltes evner og aktiviteter inden for rammerne af et socialt fællesskab.

Indholdsmæssigt blander teksten forskellige elementer, som også kan findes i andre af Marx's og Engels' skrifter fra samme periode. Det gælder den antropologiske tilgang med fokus på menneskers sociale behov og potentialer, som også prægede Marx's økonomisk-filosofiske manuskripter (Marx, 1970), polemikken mod ung-hegelianernes idealisme samt den forståelse af privatejendommens og konkurrencens betydning, som også prægede Engels skitse til kritik af nationaløkonomien (se kapitel 3). Men der indgår også overvejelser om konstitutionen af sociale klasser, og den historiske tilgang til elementer og processer i samfundet er tydeligt formuleret.

Selv om Feuerbach-kapitlet i "Den Tyske Ideologi" næppe har foreligget i den udgivne form fra forfatternes hånd, er der ingen tvivl om at det er sammenredigeret af tekst skrevet af Marx og Engels. Det giver den første fremstilling af den historiske materialisme, som den senere blev videreført og videreudviklet i begge forfatters værker i sammenhæng med deres økonomiske, politiske og historiske analyser.

Kommunisme og arbejderklasse

Den samfundsteori, som Marx- og Engels formulerede i "Den tyske ideologi", kom også til at udgøre grundlaget for deres mest kendte fælles skrift, "Det Kommunistiske Partis manifest" (MEUS, bd. 1, s. 26-59), udgivet i februar 1848 som programskrift for "Kommunisternes forbund". Denne organisation var en videreførelse af "De retfærdiges forbund", en hemmelig radikal organisation som især omfattede tyske håndværkere, og hvor Wilhelm Weitling var den mest kendte figur. I 1847 besluttede forbundets ledelse at engagere sig i offentligt politisk arbejde, og de opfordrede Marx og Engels til at tilslutte sig forbundet, hvilket de gjorde. På en kongres i sommeren 1847 (hvor Engels deltog, men ikke Marx) vedtog man dels forbundet nye navn, "Kommunisternes forbund", og dels dets motto: "Proletarer i alle lande, foren jer". En-

gels fik til opgave at udforme et programskrift for forbundet, og han skrev et første udkast, men inddrog Marx i det videre arbejde. Engels' udkast, teksten "Kommunismens principper" (MEW, bd. 4, s. 361-380), fulgte den form, som kongressen havde anbefalet, nemlig at skrive en slags kommunistisk trosbekendelse. Teksten består af 25 spørgsmål og svar om kommunisternes opfattelse af samfundsforholdene, arbejderklassens situation, nødvendigheden af revolutionær omvæltning og forholdet til andre politiske strømninger. De første to spørgsmål og svar lyder således:

"1. Spørgsmål: Hvad er kommunisme?

Svar: Kommunisme er læren om betingelserne for frigørelse af proletariatet.

2. Spørgsmål: Hvad er proletariatet?

Svar: Proletariatet er den samfundsklasse, der udelukkende skaffer sit levebrød gennem salg af sin arbejdskraft og ikke gennem fortjenesten fra nogen kapital; deres ulykke, deres liv og død, hele deres eksistens afhænger af efterspørgslen efter arbejde, det vil sige skiftene mellem gode og dårlige tider for erhvervslivet, udsvingene i tøjlesløs konkurrence. Proletariatet eller proletarernes klasse er med et ord arbejderklassen i det nittende århundrede" (MEW, bd. 4, s 361).

Engels fandt dog ikke denne form velegnet. Han skrev til Marx, at der nødvendigvis måtte indgå en historisk fremstilling af grundlaget for principperne, og derfor ville det være bedre at udforme det som et manifest (Hunley, 1991, s 66). Det er også tydeligt, at han i dele af teksten kæmper med at få fremstillingen af det borgerlige samfunds og kapitalismens historiske forudsætninger formuleret i form af spørgsmål og svar. I den færdige udgave af "Det kommunistiske partis manifest", som Marx tilsyneladende var hovedansvarlig for, er formen anderledes. Af dokumentets fire hovedafsnit er det det første, "Bourgeois og proletariat" en sammenhængende fremstilling af det borgerlige samfund og dets historiske forudsætninger. Det andet hovedafsnit, som i et vist omfang har bevaret formen med spørgsmål og svar, forklarer kommunisternes syn på en række centrale spørgsmål som kapitalisme, privatejendom, familie og nationalisme, og det slutter med en liste over ti politiske krav. Det substantielle indhold i disse to dele af manifestet svarer i det store hele til Engels' udkast. Tredje del rummer kritiske vurderinger af andre retninger inden for socialisme og kommunisme, og fjerde afsnit beskriver kort, hvilke oppositionspartier i forskellige europæiske lande, kommunisterne vil samarbejde med.

Fremstillingen af det borgerlige samfund i manifestet rummer mange af de samme begreber og pointer som "Den tyske ideologi", men i kortere og mere dramatiseret form. Marx og Engels beskriver, hvordan borgerskabet har skabt storindustri, verdensmarked, rigdom og den moderne statsmagt, og hvordan dets kapitalistiske virksomhed fører til stadig forandring af samfundslivet.

"Bourgeoisiet kan ikke eksistere uden uafsluttelig at revolutionere produktionsmidlerne og altså også produktionsforholdene, det vil sige samtlige sociale forhold (...). De stadige omvæltninger i produktionen, de uafbrudte rystelser af alle sociale tilstande, den evige usikkerhed og bevægelse udmærker bourgeoisiets frem for alle andre. Alle faste, indgroede forhold med tilhørende ærværdige forestillinger og meninger bliver opløst, og de nye, der dannes, bliver forældede, inden de kan nå at stivne. Alt fast og solidt fordufter, alt helligt bliver klædt af, og menneskene bliver endelig tvunget til at se nøgternt på deres egen stilling i tilværelsen, på deres indbyrdes forhold" (MEUS, bd. 1, s. 29-30).

Et punkt, hvor teksten i manifestet uddyber den tidlige udgave af den historiske materialisme, er spørgsmålet om arbejderklassens situation og rolle. Marx og Engels beskriver, hvordan den industrielle kapitalisme ikke kun placerer klassen af moderne arbejdere, proletariatet, som samfundets modpol til bourgeoisiet; den underminerer også eksistensvilkårene for stadig flere grupper i samfundet, for eksempel håndværkere, småhandlende og bønder, og lader dem synke ned i proletariatet, som altså "... rekrutteres af alle befolkningsklasser" (MEUS, bd. 1, s. 34). Videre beskriver Marx og Engels, hvordan industriens udvikling ledsages af, at arbejdernes mere og mere får og erkender fælles vilkår, at de samles og organiserer sig, og at lokale kampe mod bourgeoisiet centraliseres til national og politisk klassekamp.

Proletariatet er ifølge Marx og Engels revolutionært, fordi det – til forskel fra alle tidligere klasser, som har erobret magten – ikke stræber efter at opretholde sit eget økonomiske eksistensgrundlag, men at afskaffe det. Proletariatet eksisterer gennem lønarbejdet, men det er en del af kapitalforholdet, som må omvælttes for at erobre de samfundsmæssige produktivkræfter.

Proletariatet er ikke blot en samfundsklasse blandt andre, som stræber efter magten. Efterhånden som storindustrien trænger frem og stadig flere befolkningsgrupper mister deres tidligere eksistensgrundlag bliver proletariatet lig med den brede befolkning.

”Alle hidtidige bevægelser har været mindretalsbevægelser eller bevægelser til fremme af mindretalsinteresser. Den proletariske bevægelse er det uhyre flertals selvstændige bevægelse i det uhyre flertals egen interesse. Proletariatet, det nuværende samfunds laveste lag, kan ikke arbejde sig op, uden at hele den overbygning af sociale lag, der udgør det officielle samfund, sprænges i luften” (MEUS, bd. 1, s 37).

Proletariatet har en fælles revolutionær interesse, og det vil efterhånden udgøre det store flertal af befolkningen. Disse to teser bliver formuleret tydeligt i ”Det kommunistiske manifest”. I Engels’ senere, mere udviklede formuleringer og anvendelser af det historiske materialisme indgår de stadig som antagelser, der sjældent bliver nuanceret eller dokumenteret.

Historisk materialisme

Marx beskrev kort den historisk-materialistiske tilgang i sit forord til ”Kritikken af den politiske økonomi”, men de mest udfoldede senere beskrivelser af tilgangen blev leveret af Engels. Det skete især i to af hans arbejder, dels i ”Anti-Dühring”, i et kapitel med overskriften ”Lidt om teorien”, og dels i teksten ”Ludwig Feuerbach og den klassiske tyske filosofis udgang”. Jeg vil fremdrage nogle hovedpunkter fra disse to tekster.

Kapitlet i ”Anti-Dühring” starter således:

”Den materialistiske historieopfattelse går ud fra den tese, at produktionen og næst efter produktionen udvekslingen af dens produkter er grundlaget for enhver samfundsorden. I ethvert samfund, der optræder i historien, retter produkternes fordeling og hermed den sociale strukturering i klasser og stænder sig efter, hvad og hvordan der produceres, og hvordan det producerede udveksles. De grundlæggende årsager til alle samfundsmæssige forandringer og politiske omvæltninger er altså ikke at finde i menneskenes hoveder, i deres voksende erkendelse af den evige sandhed og retfærdighed, men i forandringer i måden at producere og udveksle på; de er ikke at finde i den pågældende epokes filosofi, men i dens økonomi” (Engels, 2015, s 241).

Sidste del af formuleringen er rettet både mod både Dühring, som kun forstår socialisme som en ide, men gælder i lige så høj grad den tyske idealistiske filosofi. Kapitlet former sig som en fremstilling af samfundsudviklingen fra middelalderen frem til kapitalismen, med hovedvægt på produktionsmidler

og produktionsformer. Middelalderen var domineret af småproduktion, hvor de arbejdende ejede deres egne produktionsmidler. Der var en naturgroet arbejdsdeling, for eksempel mellem bønder og håndværkere, som gav nogle af produkterne karakter af varer. Men gradvis voksede der en anderledes form for produktion frem, baseret på organiseret arbejde i manufakturer og fabrikker. ”Midt i den planløse arbejdsdeling, som herskede i hele samfundet, indførte den [nye form for produktion] en planmæssig form for arbejdsdeling, som var organiseret på den enkelte fabrik; ved siden af den individuelle produktion optrådte den samfundsmæssige produktion” (Engels, 2015, s 243). Denne nye produktion revolutionerede produktionsmåden, men den blev kun brugt til at fremme og forøge vareproduktionen. De produkter, som blev fremstillet gennem nye produktionsmidler og af arbejdere som samarbejdede inden for store værksteder, blev behandlet som om ejeren af produktionsmidlerne selv havde fremstillet dem.

Engels fremhæver, at lønarbejdet fandtes før kapitalismen, men som et begrænset fænomen, for eksempel hos småbønder, som fra tid til anden gik som daglejere. Men efterhånden som produktion i større skala udkonkurrerede de små selvstændige på landet og i byerne, blev de midlertidige lønarbejdere forvandlet til livsvarige lønarbejdere, og deres antal voksede hastigt. Kapitalistisk produktionsmåde bredte sig mere og mere, og større og større dele af befolkningerne blev forvandlet til lønarbejdere. Nye maskiner og storindustri betød, at håndværkere blev fortrængt af arbejdere, som passede maskiner, og nye og bedre maskiner betød, at også disse arbejdere i vidt omfang blev fortrængt og blev en del af den industrielle reservearmé, de arbejdsløse.

Kapitlet i Anti-Dühring indgik senere i den lille bog ”Socialismens udvikling fra utopi til videnskab”, og her tilføjede Engels en opsummering af de modsætninger, som opstod og skærpedes gennem kapitalismens udvikling:

- ”Producentens adskillelse fra produktionsmidlerne. Arbejderens forømmelse til livsvarigt lønarbejde. Modsætning mellem proletariat og bourgeoisi.
- De love, som behersker vareproduktionen, træder stærkere frem og virker med stigende styrke. Tøjleløs konkurrencekamp. Modsigelse mellem den samfundsmæssige organisation i den enkelte fabrik og den samfundsmæssige anarki i den samlede produktion.
- På den ene side forbedring af maskinerne (...) en stadig stigende mængde arbejdere afskediges: industriel reservearmé. På den anden side ubegrænset udvidelse af produktionen. Af begge grunde uhørt udvidelse

af produktivkræfterne, udbuddets overskridelse af efterspørgslen, overproduktion, overfyldning af markederne, krise hvert tiende år (...).

- Delvis indrømmelse af produktivkræfternes samfundsmæssige karakter. De store produktions- og samfærdselsorganer overtages først af aktieselskaber, senere af truster, endelig af staten. Bourgeoisiet fremtræder som overflødig klasse (...) (MEUS, bd. 2, s 150-152).

Engels lægger vægt på to centrale modsætninger, som spiller sammen. For det første modsætningen mellem den lille klasse af kapitalistiske besiddere, som i kraft af den private ejendomsret til produktionsmidler tilegner sig resultaterne og værdien af den produktion, som udføres af virksomhedernes lønarbejdere. Og for det andet modsætningen mellem den rationelle og planmæssige – og dermed samfundsmæssige – organisering af produktionen i virksomhederne, og så planløsheden og den uhæmmede konkurrence på markederne, som virksomhederne skal producere til. Samspillet mellem de to modsætninger har også betydning for, hvordan man kan tænke en overvindelse af kapitalismen og en bevægelse frem mod en socialistisk samfundsform. Eftersom produktionen i virksomhederne allerede er rationelt organiseret, behøver man ikke at nedbryde dette centrale element i samfundet; ved at erstatte den planløse konkurrence på samfundsplan med en rationel planlægning kan man frigøre produktionsmidlernes potentiale og stille det til rådighed for hele samfundet og dets medlemmer. Det kan ske ved at proletariatet overtager magten over staten og gør produktionsmidlerne til statsejendom, som det nævnes i det sidste punkt ovenfor. Engels ser dette som videreførelse af en gradvis udvikling, hvor de enkelte kapitalisters privatejendom først er blevet omdannet til en mere samfundsmæssig form med mange samvirkende ejere i form af aktieselskaber.

Men statens overtagelse af produktionsmidlerne er ikke slutpunktet, det er et skridt mod realiseringen af en ny samfundsmodel, socialismen:

”Den første handling, under hvilken staten virkelig optræder som repræsentant for hele samfundet – overtagelsen af produktionsmidlerne i samfundets navn – er samtidig dens sidste selvstændige handling som stat. Statsmagtens indgriben i samfundsforholdene bliver overflødig på det ene område efter det andet og sover så hen af sig selv” (Engels, 2015 s 252).

I de citerede formuleringer er Engels tæt på at fremstille udviklingen mod den socialistiske samfundsorden som et naturligt forløb, hvor en stigende rationalitet i virksomheder og produktion blot skal udbredes til hele samfundet

gennem et politisk magtskifte. Man kan med Michael Vester tale om, at Engels her udtrykker en objektivisme og automatik i den historiske udvikling mod socialisme, og Vester ser dette som "... en følge af overførsel af den naturvidenskabelige-evolutionære tænkemåde på analysen af samfundsmæssige forandringer" (Vester, 1982, s 13). Formuleringerne er givetvis også præget af Engels' iver for at udpege socialisme som en nært forestående mulighed; men med hans brede viden om økonomi og samfundsforhold er det overraskende, at han så klart kan undervurdere det kapitalistiske systems evne til at kombinere rationel optimering af produktion og indtjening med fastholdelse af etablerede magtstrukturer både i virksomhederne og i samfundet.

I den lange artikel "Ludwig Feuerbach og den klassiske tyske filosofis udgang", skrevet i 1888, altså ti år efter "Anti-Dühring", gav Engels en ny beskrivelse af den historiske materialisme. Artiklen var foranlediget af, at tidskriftet "Die Neue Zeit", som var det tyske socialdemokratis teoretiske tidskrift, bad Engels om at anmelde en bog om Feuerbach skrevet af den danske filosof C.N. Starcke. Engels brugte anmeldelsen som anledning til at vende tilbage til både Hegels filosofi og Feuerbachs materialistiske religionskritik og diskutere deres styrker og svagheder.

Vurderingen af Hegel er på mange måder positiv. Engels fremhæver, at Hegels tilgang gjorde op med filosofiens stræben efter at finde færdige sandheder og i stedet rettede opmærksomheden mod erkendelses- og udviklingsprocesser, som gennem mange bevægelser og trin bringer både erkendelsen og menneskelivet fremad. Men Hegels indsats blev hæmmet af, at han følte det nødvendigt at skabe et filosofisk system, og sådan et "... må efter de traditionelle krav slutte med en eller anden slags absolut sandhed" (MEUS, bd. 2, s 361). I strid med Hegels egen dialektiske metode gjorde han sit filosofiske system til absolut sandhed, og dermed blev det revolutionerende element i hans filosofi kvalt af det konservative element, som også var der. Vurderingen af Feuerbach er også på nogle punkter positiv, men alligevel mere kritisk. Feuerbach søgte at bevæge sig ud over Hegels idealisme og inddrog den filosofiske materialisme i sin religionskritik. Men datidens materialisme var mekanisk og uhistorisk, blandet andet fordi mekanikken var det mest fremskredne område inden for naturvidenskaberne. Samtidig var Feuerbach arbejde hæmmet af, at han aldrig blev ansat ved et universitet, fordi "lærestolene i filosofi var optaget af grubliserende, eklektiske luseknækkere" (MEUS, bd. 2, s 373). Resultatet var, at Feuerbachs filosofi i realiteten forblev idealistisk, især i hans religionskritik.

Det lykkedes således ikke for Feuerbach at overvinde Hegels idealisme og inddrage materialismen på frugtbar vis. Men det lykkedes i den historiske materialisme, som især blev skabt af Marx; som sædvanligt nedtoner Engels

her sit eget bidrag. Denne tilgang videreførte Hegels forståelse af videns- og samfundsudvikling som åbne, dialektiske processer, men så processerne som forankret i den materielle virkelighed. Engels fremhæver, at hvor dialektikkens udvikling i naturen og historien for Hegel kun var en kopi af begrebets selvbevægelse, så opfattede Marx og Engels den materialistisk, som afbildninger af de virkelige ting.

”Dermed blev dialektikken reduceret til videnskaben om de almene love for bevægelse, både den ydre verdens og den menneskelige tænkning – to rækker af love, som i selve sagen er identiske, men efter udtrykket for så vidt forskellige, som det menneskelige hoved kan anvende dem med bevidsthed, mens de i naturen og også hidtil i størstedelen af menneskenes historie gør sig gældende på ubevidst måde, i form af den ydre nødvendighed, midt i en endeløs række af tilsyneladende tilfældigheder” (MEUS, bd. 2, s 385).

Dialektiske sammenhænge er således til stede både i natur og i samfund. Men samfundets udviklingshistorie adskiller sig fra naturens på et væsentligt punkt. I naturens mange samvirkende processer og drivkræfter er der ikke noget, som sker med et bevidst besluttet og villet formål. Anderledes i samfundet:

”I samfundets historie er de handlende derimod udelukkende mennesker, der er udstyret med bevidsthed, der handler med overlæg eller lidenskab, der arbejder hen mod bestemt mål; intet sker uden bevidst hensigt, uden villet formål. Men denne forskel, så vigtig den end er for den historiske undersøgelse, navnlig af enkelte epoker og begivenheder, kan ikke ændre noget i den kendsgerning, at historiens gang beherskes af indre almindelige love. Thi også her hersker på overfladen, trods alle enkeltindviders bevidst viliede mål, i det store og hele tilsyneladende tilfældet. (...) Men hvor tilfældet driver sit spil på overfladen, der beherskes det altid af indre skjulte love, og det kunne kun an på at opdage disse love” (MEUS, bd. 2, s 389).

For Engels er der mange niveauer og elementer i samfundets virkelighed, som den udvikler sig historisk. Der er menneskers bevidsthed og viljer, som præger deres handlinger; der er bevæggrunde og omstændigheder, som præger både bevidsthed og handlinger. Disse mange elementer virker sammen, og resultatet af den enkelte persons eller gruppes handlinger er ofte noget andet end ønsket eller forudsagt. Men det samlede resultat udviser en bestemt retning, som be-

tinges af nogle grundlæggende drivende kræfter. Engels forsøger her at forklare sammenhængen mellem to tilsyneladende forskellige grundantagelser i den historiske materialisme, nemlig på den ene side at mennesker skaber deres egen historie, på den anden side at den historiske udvikling følger mere overordnede lovmæssigheder. Disse lovmæssigheder virker på det lange sigt; Engels skriver udtrykkeligt, at menneskers bevidsthed og hensigter er vigtige i undersøgelsen af enkelte epoker og begivenheder.

De overordnede lovmæssigheder afspejler grundlæggende drivende kræfter. Tidligere i historien har det været meget svært at identificere disse kræfter, både fordi den idealistiske historieforskning ikke har spurgt efter dem, men også fordi de indviklede og skjulte sammenhænge har gjort historien uigenemskuelig. Men Engels peger på, at udviklingen i nyere tid har "... forenklet disse sammenhænge så vidt, at gåden kunne løses" (MEUS, bd. 2, s 391). Udbredelsen af storindustrien har i de to mest fremskredne europæiske lande, England og Frankrig, gjort det tydeligt, at den moderne histories drivende kraft er de modstridende interesser og kampene mellem de tre store klasser, det jordejende aristokrati, borgerskabet og proletariatet. Klasserne er skabt af den historiske udvikling i produktions- og ejendomsformer, og alle klassekampe er politiske kampe, som i sidste ende drejer sig om økonomisk frigørelse – for eksempel borgerskabets frigørelse fra feudalsamfundets rammer og arbejderklassens frigørelse fra den kapitalistiske udbytning.

Den bestræbelse for at nuancere sammenhængen mellem de grundlæggende økonomiske drivkræfter og de mange andre elementer i samfundsudviklingen, som præger artiklen om Feuerbach, kom også til udtryk i nogle af de breve, som Engels flittigt skrev til socialister i Tyskland og andre europæiske lande. For eksempel i et brev til den tyske student Joseph Bloch, skrevet 21.-22. september 1890:

"Efter materialistisk historieopfattelse er det *i sidste instans* bestemmen-
de moment i historien produktionen og reproduktionen af de virkelige
livsbetingelser. Mere har hverken Marx eller jeg nogensinde hævdet.
Hvis nu nogen fordrejer dette til, at det økonomiske moment er det *ene-*
ste bestemmen-
de, så forvandler han denne sætning til en intetsigende,
abstrakt og absurd frase. Den økonomiske stilling er basis, men over-
bygningens forskellige momenter – klassekampens politiske former og
dens resultater – forfatninger, der udformes af den sejrende klasse, efter
at slaget er vundet osv. – retsformer, for ikke at tale om genspejlingen
af alle disse virkelige kampe i deltagernes hjerne, politiske, juridiske,
filosofiske teorier, religiøse anskuelser og deres videre udvikling til et

dogmesystem, udøver også indflydelse på de historiske kampes forløb og bestemmer i mange tilfælde i overvejende grad deres *form*. Der består en vekselvirkning mellem alle disse momenter, i hvilken den økonomiske bevægelse til sidst vinder overhånd som det nødvendige element (...) (MEUS, bd. 2, s 488-89).

Den begrebslige skelnen mellem basis og overbygning, som Engels anvender i dette brev, bruger han ikke i Feuerbach-artiklen. Men han peger på, at politiske, juridiske og kulturelle elementer blandt andet indgår i samfundet som ideologiske magter, der i større eller mindre omfang dominerer menneskers tænkning og ideer. Han beskriver tre typer af sådanne ideologiske magter, staten, det juridiske system og filosofi og religion (MEUS, bd. 2, s 394-95).

Efter at staten er skabt, gør den sig selvstændig over for samfundet og bliver organ for en bestemt klasses herredømme. Eftersom dette herredømme og kampene omkring det bliver politiske, kan bevidstheden om sammenhængen med det økonomiske grundlag blive svag og helt gå tabt. Engels peger på, at denne manglende bevidsthed ofte præger historieskrivningen.

Staten skaber yderligere ideologi, når den indfører statsretslige og civilretslige systemer. I disse systemer må økonomiske kendsgerninger antage form af juridiske kendsgerninger, og derved bliver økonomisk bestemte interesser og konflikter igen skjult.

Filosofi og religion er højere ideologier, som er endnu fjernere fra det materielle og økonomiske grundlag. "Her bliver forestillingernes sammenhæng med deres materielle eksistensbetingelser endnu mere indviklet, endnu mere tilsløret af mellemlid. Men den eksisterer" (MEUS, bd. 2, s 395). Engels illustrerer især denne sammenhæng gennem en historisk skitse af, hvordan religionens udvikling og udbredelse hænger sammen med klasseforhold og økonomiske forandringer (se kapitel 6).

I Engels' formuleringer af den historiske materialismes begreber og indsigter er grundtankerne fra "Den tyske ideologi" stadig til stede. Dog er den antropologiske forståelse af menneskers behov og potentialer nedtonet, mens naturen og naturvidenskaben er inddraget. Begreberne om produktivkræfter, produktionsformer, arbejdsdeling, ejendomsforhold, klasser og andre elementer er mere præcise, og de historiske beskrivelser er langt mere nuancerede. Især i Feuerbach-artiklen arbejder Engels også med at uddybe de formidlende sammenhænge mellem overordnede lovmæssigheder og menneskers bevidste, viljebestemte handlinger, samt mellem de grundlæggende økonomiske forhold og politiske, juridiske og filosofisk-juridiske forhold.

Moral og sociale klasser

"Anti-Dühring" rummer tre kapitler, hvor Engels kritiserer Dührings moralfilosofi. Dühring har hævdet, at spørgsmål om moral, herunder også kategorier som frihed og lighed, kan afgøres gennem simple aksiomatiske metoder, "... ganske som om det drejede sig om simple ... grundformer i matematikken" (Engels, 2015, s 97). Engels fremhæver, at en sådan almen begrebslig konstruktion af moral og moralske værdier er vildledende. Han spørger retorisk, hvilket materiale en ideolog som Dühring har til rådighed for på denne måde at konstruere moral og ret "... ikke ud fra de virkelige samfundsforhold, hvorunder de mennesker lever, der omgiver ham, men ud fra "samfundets" begreb eller dets såkaldte simpleste elementer" (Engels, 2015, s 97). Materialet må være to ting, mener Engels. Dels er der den beskedne rest af virkeligt indhold, der kan være tilbage i de abstrakte begreber, og dels er der det indhold, som kommer fra ideologens egen bevidsthed. Denne bevidsthed rummer moralske og retlige anskuelser, som er præget af de forhold, han lever under og af forestillinger fra den gænges litteratur om emnet. Så begrebernes almenhed er vildledende.

"Vor ideolog kan vende og dreje sig, som han vil, den historiske virkelighed, han har smidt ud ad døren, kommer ind igen ad vinduet, og mens han tror at have givet udkast til en moral- og retslære for alle kloder og alle tider, fabrikerer han i virkeligheden kun et portræt af de konservative eller revolutionære strømninger i samtiden, men forvrænget, fordi de er løsrevet fra deres virkelige jordbund, stillet på hovedet som i et hulspejl" (Engels, 2015, s 97).

Engels gav senere den samme kritik af Feuerbachs moralfilosofi. Den var "... tilpasset efter alle tider, alle folk, alle forhold, og netop derfor kan den ikke anvendes nogen steder" (MEUS, bd. 2, s 382), skrev Engels, og tilføjede, at både sociale klasser og erhverv har hver deres egen moral.

I "Anti-Dühring" udfolder Engels denne forståelse. Han skriver at de sociale klasser i det moderne samfund, feudalaristokratiet, bourgeoisiet og proletariatet, hver har deres særskilte moral. Det hænger sammen med, at moralen ikke formes af overordnede ideer, men af de praktiske forhold mennesker lever under; og disse praktiske forhold er betinget af deres økonomiske stilling i forhold til produktion og udveksling, og dermed af deres klassesituation. Moralteoriene i de tre klasser er derfor indbyrdes forskellige, men de har dog også meget tilfælles, idet de repræsenterer forskellige trin af den samme histo-

riske udvikling, og idet der på et givet udviklingstrin kan være ensartethed i økonomiske vilkår. Som eksempel nævner Engels, at efter indførelse af privatejendom kan forbud mod at stjæle blive et fælles moralsk bud. Men det gør ikke forbuddet til et evigt moralbud; i et samfund, hvor motiverne til at stjæle er fjernet, "... vil man grine ad en moralprædikant, som højtideligt forkynder den evige sandhed: Du skal ikke stjæle" (Engels, 2015, s 95).

Efter at have afvist Dührings analyse fremlægger Engels i kort form en sammenhængende fremstilling af lighedsideens udvikling og indhold. Han peger på, at det moderne lighedskrav er helt anderledes end lighedsidealet i ældre samfund. I disse samfund, f.eks. hos grækerne og romerne, var der højst tale om lighed for de fuldgyltige medlemmer, ikke for kvinder, slaver og fremmede. Der var store forskelle mellem forskellige grupper af mennesker i samfundet. Under det romerske kejserdømme blev mange af disse forskelle opløst og reduceret til en grundforskel mellem frie borgere og slaver. Kristendommen rummede kun en elementær lighedsforestilling om, at alle har del i arvesynden. I middelalderen blev alle forestillinger om lighed afskaffet for flere århundreder; men samtidig blev der for første gang skabt et sammenhængende kulturområde med nogenlunde ligestillede stater, som øvede indflydelse på hinanden.

Især fra slutningen af det 15. århundrede udviklede borgerskabet sig til en væsentlig klasse, fordi de store opdagelser, strømmen af guld og sølv fra Amerika og oversøisk handel gav mulighed for forøget handel og udvikling fra småhåndværk mod industri. Ifølge Engels betød det ikke i første omgang en forandring af magtstrukturen; den statslige orden forblev feudal, mens samfundet blev mere og mere borgerligt. Ligesom handelen krævede frie varebesiddere med bevægelsesfrihed, krævede overgangen til produktion i manufakturer frie arbejdere. Disse ting synliggjorde den lige gyldighed af al slags arbejde, som Marx formulerede som værdiloven. Frihed og lighed blev proklameret som menneskerettigheder af de uafhængige stater, som omgikkes hinanden på nogenlunde lige fod. Men det var karakteristisk, at den første forfatning, som anerkendte menneskerettighederne (den amerikanske) samtidig stadfæstede de farvedes slaveri. Borgerskabets voksende magt og anerkendelse blev ledsaget af dets skygge, proletariatet, og de borgerlige frihedskrav blev modsvaret af proletariske frihedskrav.

"Fra det øjeblik, hvor det borgerlige krav om afskaffelse af klasseprivilegierne rejses, lyder samtidig det proletariske krav om afskaffelse af klasserne selv – først i religiøs form, i efterligning af urkristendommen, senere støttet af de borgerlige lighedsideal selv. Proletarerne tager

bourgeoisiet på ordet: ligheden skal ikke kun gennemføres tilsyneladende, ikke kun på statens område, den skal også gennemføres i virkeligheden, så det samfundsmæssige, økonomiske område” (Engels, 2015, s 105).

Den historiske skitse tydeliggør Engels’ pointe om, at det indhold i moralteorierne, som er fælles for de sociale klasser, hænger sammen med klassernes samspil i den historiske udvikling. Der findes ikke moral, som er eviggyldig, uforanderlig i al fremtid. Moral er produkter af samfundssituationen, og når samfundet har bevæget sig i klassemodsætninger, har moralen været klassemoral. Ligesom på andre af erkendelsens områder er der sket fremskridt i moralen, men man er ikke nået ud over klassemoralen endnu.

”En virkelig menneskelig moral, der står over klassemodsætningerne og erindringen om dem, bliver først mulig på et samfundstrin, som ikke kun har overfundet klassemodsætningen, men også har glemt den i livets praksis” (Engels, 2015, s 96).

De sidste ord er værd at notere. Engels er bevidst om, at en økonomisk og politisk overvindelse af classesamfundet ikke uden videre skaber en ny moral; det daglige liv og dets praksis skal også udvikles under nye vilkår.

Den historiske skitse af lighedsideens udvikling illustrerer Engels’ forståelse af de sociale klasser og deres rolle. De sociale klasser ses som befolkningsgrupper, hvis levevilkår og fremtidsperspektiver afspejler deres positioner i den givne form for samfund og produktion. I kapitalismen er de centrale klasser aristokratiets store jordbesiddere, det kapitalbesiddende borgerskab og de besiddelsesløse lønarbejdere. Lønarbejderne er de udbyttede og dermed den klasse, som principielt har interesse i at overvinde kapitalisme og privatejendom og nå frem til ny og solidarisk samfundsform. Engels har i høj grad blik for de historiske processer, hvorigennem klasserne har udviklet sig og fortsat gør det; men hans og den historiske materialismes forståelse af klassernes karakter er i for høj grad præget af ideen om lønarbejderne som en samlet gruppe med fælles vilkår og interesser. Forskelle i livsvilkår og interesser bliver for entydigt tolket som klasseforskelle. Engels inddrager også kønsforskelle, men kun som forskelle inden for de enkelte sociale klasser. Engels er klar over, at samfundsudviklingen kan skabe fælles vilkår for klasserne på nogle punkter og dermed give grundlag for sammenfald i ideer og moral; men han overvejer ikke muligheden for andre slags sociale grupperinger, som for eksempel subkulturer på tværs af klassegrænser, betinget af alder eller etnicitet. Den historiske materia-

lismes begreber om sammenhænge mellem klassernes økonomiske, sociale og politiske eksistens er et væsentligt bidrag, men det forbliver skematisk.

Videnskabelig erkendelse og dialektik

”Socialismens udvikling fra utopi til videnskab” kaldte Engels den lille bog baseret på tredje del af ”Anti-Dühring”, og det signalerer klart den væsentlige rolle, han tilkendte videnskabens udvikling. I den periode, hvor Engels levede og arbejdede, blev centrale dele af den moderne naturvidenskab udviklet. Han knyttede store forventninger til den og mente også, at den i vidt omfang gjorde den traditionelle filosofi overflødig, både i forhold til forståelse af naturen og i forhold til forståelse af menneskers liv og samfund.

Engels overvejelser om videnskab, filosofi og erkendelse blev især formuleret i ”Anti-Dühring” og i ”Ludwig Feuerbach...”. Begge skrifter trækker også på Engels projekt med at udmønte den historisk-materialistiske tilgang på naturvidenskabens område, som han afbrød for at udarbejde ”Anti-Dühring” og aldrig rigtigt kom i gang med igen.

I indledningen til ”Anti-Dühring” skriver Engels, at det var den nyere tyske filosofis største fortjeneste, at den genoptog dialektikken som tænkningens højeste form.

”Denne oprindelige, naive, men i sit væsen rigtige anskuelse af verden er den antikke græske filosofis anskuelse, og den findes for første gang klart udtrykt hos Heraklit: Alting er og er ikke, thi alting *flyder*, er i evig forandring, bliver til og går til grunde” (Engels, 2015, s. 34).

Men for at kunne forstå de enkelte dele i det store sammensatte billede er det nødvendigt at tage delene ud af deres naturlige eller historiske sammenhæng og undersøge dem empirisk. Denne nøje undersøgelse af enkeltdelene er naturvidenskabens og historieforskningens opgave. Den har givet kæmpestore fremskridt i erkendelsen, men har samtidig fået videnskaben til at opfatte naturgenstande og naturprocesser isoleret, uden for deres generelle sammenhæng og deres bevægelse. Og idet denne tænkemåde er blevet overført til filosofien, som det f.eks. er sket hos Bacon og Locke, har det skabt en indskrænket metafysisk tænkemåde. Metafysikerne ser ifølge Engels tingene og de tilknyttede begreber som isolerede objekter, der skal undersøges hver for sig, uden hensyn til de øvrige. Metafysikere tænker i uformidlede modsætninger og entydige identiteter.

Engels inddeler den menneskelige erkendelse i tre store områder. Det første område er alle de videnskaber, der beskæftiger sig med den livløse natur og hvis viden er mere eller mindre velegnet til at underkastes matematisk behandling. Det gælder matematik, astronomi, mekanik, fysik og kemi. Disse videnskaber er blevet kaldt eksakte, men Engels understreger, at det gælder langt fra alle deres resultater. I matematikken er der for eksempel blevet indført variable størrelser og i fysik og kemi "... færdes man blandt hypoteser som i en bisværn" (Engels, 2015, s. 90).

Det andet store område omfatter de videnskaber, der udforsker levende organismer. Her er der en mangfoldighed af vekselvirkninger og årsagssammenhænge, og når spørgsmål besvares, rejser svaret et utal af nye spørgsmål, som ofte kun kan besvares delvist.

Det tredje store område er de historiske videnskaber, som beskæftiger sig med "... menneskenes livsbetingelser og deres nuværende resultat, samfundsforholdene, rets- og statsformerne med deres idemæssige overbygning af filosofi, religion, kunst osv." (Engels, 2015, s. 91). På dette område er erkendelsen i det væsentlige relativ, den består af indsigt i sammenhænge og følger af samfunds- og statsformer. Men besynderligt nok er det på dette område, man hyppigst møder sandheder, der hævdes at være evige og inappellable.

Engels mener, at den revolution, som omfattende ny empirisk viden påtvinger den teoretiske naturvidenskab, rykker den nærmere på den dialektiske forståelse. Han peger på tre store opdagelser i anden del af 1800-talet, som har bidraget til dette: opdagelsen af cellen, opdagelsen af energiens forvandling og Darwins opdagelse af evolutionen. Når naturvidenskaben lærer at tilegne sig resultaterne fra filosofiens udvikling, vil den komme ud over både traditionel naturfilosofi og den indskrænkede tænkemåde præget af opdelinger og klassifikationer.

Det er en central tese hos Engels, at virkeligheden, både i samfund og i natur, er i konstant udvikling og må anskues som sådan.

"Så længe vi betragter tingene som hvilende og livløse, hver for sig, ved siden af hinanden og efter hinanden, støder vi ganske vist ikke på modsigelser ved dem. Vi finder visse egenskaber, dels fælles, dels forskellige (...). Men helt anderledes bliver det, så snart vi betragter tingene i deres bevægelse, deres forandring, deres liv, deres vekselvirkning på hinanden" (Engels, 2015, s. 117-18).

Et eksempel på en sådan udviklingsbetragtning er Kants teori om, at solsystemets kloder er opstået af roterende tågemasser. Det var ifølge Engels astrono-

miens største fremskridt siden Kopernikus, fordi der for første gang blev der rokket ved den opfattelse, at himmellegemerne ikke havde en historie i tid (Engels, 2015, s 65).

Et andet eksempel, som Engels fremhæver, er Darwins forskning i arvelighed hos dyr og planter. Gennem sine undersøgelser i England fandt Darwin ud af, at avlsarbejde i landbruget havde frembragt store forskelle hos både dyr og planter, og at disse forskelle ofte var større end forskelle mellem arter, som almindeligvis blev anset som forskellige. På den baggrund undersøgte Darwin så, om lignende forandringer i levende organismer kunne ske i naturen, uden bevidst avlsarbejde. Han fandt, at naturen skaber et uhyre antal kim, men at kun et begrænset antal organismer opnår modenhed. ”Men da hvert kim stræber mod at udvikle sig, så opstår der nødvendigvis en kamp for tilværelsen (...). På denne måde forandres en art gennem naturlig udvælgelse, fordi det er den bedst egnede, der overlever” (Engels, 2015, s 74). Engels indrømmer, at Darwin har måske begået en fejltagelse ved at lade sig inspirere af økonomen Malthus, som mente at ukontrollabel befolkningstilvækst ville føre til bitter konkurrence om mad og andre livsnødvendigheder. Engels fastholder dog, at kampen for tilværelsen i naturen er åbenbar, og at man ikke behøver Malthus-briller for at få øje den. Men han tilføjer, at i sin forståelse af den naturlige udvælgelse har Darwin frem for alt beskæftiget sig med de mekanismer, hvorigennem individuelle variationer bliver til kendetegn ved racer og arter, medens han overvejende har set bort fra de årsager, som har fremkaldt forandringerne. Hermed tænker Engels formodentlig på forandringer i det naturlige og sociale miljø, som danner rammen for arternes kamp for tilværelsen.

I sin argumentation for, at virkeligheden skal anskues i udvikling, bruger Engels mest eksempler fra naturvidenskaberne. Men som tidligere nævnt understreger han, at samfundets udviklingshistorie adskiller sig fra naturens, fordi de handlende i samfundets historie er mennesker, som har bevidsthed, og som handler med overlæg eller lidenskab og med sigte på bestemte mål. Han nævner tidligere historieskrivning om middelalderen som eksempel på, hvordan også historikerne har været fanget i tænkemåder præget af opdelinger og klassifikationer.

”Denne uhistoriske opfattelse gjaldt også på historiens område. Her gjorde kampen mod resterne af middelalderen blikket hildet. Middelalderen gjaldt som en slet og ret afbrydelse i historien, et tusindårigt almindeligt barbari (...). Men dermed var en rationel indsigt i den store historiske sammenhæng gjort umulig, og historien tjente højst som en

samling eksempler og illustrationer til brug for filosofferne” (MEUS, bd. 2, s. 372-73).

Til forskel her fra vil den moderne historiske materialisme ifølge Engels betragte historien som menneskehedens udviklingsproces og søge at afdække bevægelseslovene for denne proces.

Nøglen til at forstå virkelighedens udviklingsmønstre finder Engels som nævnt i dialektikken, som den er blevet formuleret og brugt af Hegel. I ”Ludwig Feuerbach...” fremhæver han, at Hegels afgørende fortjeneste var at vise, hvordan verden var i konstant bevægelse og forandring, men at denne væsentlige indsigt blev begrænset af, at Hegel så forandringen som udtryk for åndens og begrebernes selvbevægelse, og af at han følte det nødvendigt at opstille et filosofisk system, selv om det egentlig var i modstrid med hans grundtanke. Hvor dialektikkens udvikling i naturen og historien for Hegel kun var en kopi af begrebets selvbevægelse, opfatter Marx og Engels den som almene love for bevægelse, der er nødvendige for at give en eksakt fremstilling af verden, med dens ”... vekselvirkninger mellem det, der bliver til, og det, der går til grunde, mellem de fremadskridende og de tilbageskridende forandringer” (Engels, 2015, s 36).

Arbejdet med at udmønte lovmæssigheder i dialektisk form stod centralt i Engels uafsluttede arbejde med en historisk-materialistisk tilgang til naturvidenskaberne. Han trækker også på dette arbejde i ”Anti-Dühring”, men i en anden form, fordi han her imødegår Dührings kritik af, hvordan Marx har brugt Hegels begreber i sin kritik af den politiske økonomi. Diskussionen drejer om to dialektiske mekanismer eller lovmæssigheder, kvantitetens omslag i kvalitet og negationens negation.

Ifølge Dühring har Marx i ”Kapitalen” brugt kvantitetens omslag i kvalitet som forklaring på penges forvandling til kapital. Han henviser til Marx’s formulering om, at ”Her, som naturvidenskaben, vises rigtigheden af den lov, som Hegel opdagede (i sin ”Logik”) at rent kvantitative forandringer på et vist tidspunkt slår over i kvalitative forskelle” (Marx, 1970c, 1. bog, bd. 2, s 463). Engels afviser Dührings tolkning og fremhæver, at Marx først omhyggeligt forklarer og begrundet processen, før han til sidst henviser til Hegel og hans lov (Engels, 2015, s. 122). Engels tilføjer, at der kunne anføres hundredevis af andre kendsgerninger fra såvel natur som samfund, som bekræfter loven, og at Marx i en fodnote til den citerede passage i ”Kapitalen” også nævner molekylærteorien i moderne kemi som eksempel på Hegels lov. Engels uddyber dette eksempel med omtale af en række kulstofforbindelser, hvor simpel forøgelse af

de molekylære elementer fører til kvalitativt forskellige stoffer (Engels, 2015, s. 125).

Også begrebet om negationens negation har Marx brugt i "Kapitalen", i afsnittet om den såkaldte oprindelige akkumulation. Igen afviser Engels Dührings kritik og fremhæver, at Marx ikke bruger begrebet om negationens negation til at bevise akkumulationsprocessens historiske nødvendighed, men som illustration.

Efter at have kommenteret Dührings kritik af Marx uddyber Engels begrebet om negationens negation. Han nævner række eksempler fra biologi, geologi, matematik, historie og filosofi.

"Når jeg om alle disse processer siger, at de er negationens negation, så sammenfatter jeg dem alle under denne ene bevægelseslov og ser netop derfor bort fra særegenhederne ved hver enkelt specifik proces. Dialektikken er netop ikke andet end videnskaben om de almene bevægelses- og udviklingslove for naturen, det menneskelige samfund og tænkningen" (Engels, 2015, s. 135).

De dialektiske bevægelseslove findes altså både i naturen, i samfundet og i tænkningen. I forlængelse af tiltroen til den moderne videnskabs potentiale ser Engels positivt på tænkningens mulighed for at erkende bevægelserne i natur og samfund. Han tager afstand fra filosoffer som Kant og Hume, der har bestridt muligheden for udtømmende erkendelse af verden.

"Den mest slående imødegåelse af disse såvel som af alle andre filosofiske griller er praksis, nemlig eksperimentet og industrien. Når vi kan bevise rigtigheden af vor opfattelse af en naturproces ved selv at lave den, ved at frembringe den af dens betingelser, og oven i købet benytte den til vore formål, så er det forbi med den kantske ufattelige "ting i sig selv"" (MEUS, bd. 2, s. 369).

Det er en grundpointe i både "Anti-Dühring" og "Ludwig Feuerbach", at den moderne videnskab og indsigten i de dialektiske bevægelseslove gør den hidtidige filosofi mere eller mindre overflødig. Naturfilosofi, moralfilosofi og historiefilosofi har søgt at formulere generelle sandheder på et grundlag, som både var utilstrækkeligt og ofte socialt snævert. Engels peger for eksempel på, at 1700-tallets økonomer opfattede den nye økonomiske videnskab som udtryk for en evig fornuft. De love, som videnskaben opdagede, blev set som evige naturlove, og ud af dem kunne man udlede selve mennesket natur. "Men dette

menneske var, ret beset, den daværende middelborger, som var i færd med at udvikle sig til bourgeois” (Engels, 2015, S 142-43).

Denne form for filosofi har overlevet sig selv. Den historiske materialisme

”... sætter en stopper for filosofien på historiens område på samme måde, som den dialektiske opfattelse af naturen gør al naturfilosofi ligeså unødvendig som umulig. Overalt kommer det ikke mere an på at udtænke sammenhænge i hovedet, men at opdage dem i virkeligheden. For filosofien, som er fordrevet fra naturen og historien, bliver der da kun den rene tankes rige tilbage, i det omfang hvori det endnu består: læren om selve tankeprocessens love, logikken og dialektikken” (MEUS, bd. 2, s. 399).

Engels distancerer således den historiske materialisme fra de filosofiske traditioner. Han argumenterer for, at hverken i forhold til naturen eller i forhold til samfundet behøver man at bygge teorier på filosofisk spekulation. Videnskabelige eksperimenter og empiriske undersøgelser kan give viden, som kan bekræfte eller afkræfte teorier. Naturfilosofi er blevet overflødig, fordi man kan opnå reel viden om naturens elementer og processer. Moralfilosofiens diskussioner om almene moralprincipper er uholdbare, fordi de sociale klasser har hver deres moralske værdier, og fordi det fælles indhold i moralske værdier udvikles i samspillet mellem klasserne og først kan få almen karakter, når klassemodsatningerne er overvundet. Filosofiens område indskrænkes til primært at være videnskabsteori, forstået som principper for videnskabelig viden og indsigt i tænkningens former. Engels’ tilgang er her præget af den hastige udvikling inden for især naturvidenskaberne, som også hos mange andre førte til en optimistisk forståelse af videnskabernes potentiale og gavn for menneskeheden. Inden for den senere vestlige marxisme er denne tilgang blevet kritiseret for at selvstændiggøre den historiske materialismes videnskabelige program og afkoble det fra politisk praksis (se for eksempel Korsch, 1923). Det er en velbegrundet kritik, fordi Engels selv forstod den historiske materialisme som vejledende for arbejderbevægelsens kamp for socialisme; men i en bredere vurdering af den historiske materialismes bidrag til samfunds- og kulturvidenskab er den mindre relevant. Her må man til gengæld pege på, at Engels forstår filosofiens opgaver for snævert. Jürgen Habermas har fremhævet, at selv om tidligere spekulative forståelser af natur, samfund og mennesker i betydeligt omfang kan erstattes af empirisk baseret viden, er der fortsat behov for skolet refleksion, ikke blot over den empiriske videns gyldighed, men også over dens bredere baggrund og potentielle anvendelse (Habermas, 1976, s 49-59). De

videnskabelige fremskridt har vist sig at være mere tvetydige end Engels og mange af hans samtidige forudså.

Selv om Engels lægger vægt på empiriske undersøgelser, kan hans tilgang ikke kaldes positivistisk. Den traditionelle positivisme har tiltro til vidensopbygning gennem induktion, hvor man gennem mange undersøgelser generaliserer sig frem til sand viden; men Engels fastholder, at selv om viden kan skabes og gøres mere sikker gennem eksperimenter og undersøgelser, vil den fortsat have foreløbig og ufuldstændig karakter. På den baggrund fremhæver John O'Neill, at Engels videnskabsteoretisk er beslægtet med det, som senere er blevet kaldt falibilisme, altså opfattelsen af at ingen viden er garanteret sand, som senere blandt andet har været repræsenteret af Karl Popper (O'Neil, 1995). Engels peger også på, at vidensproduktionen inden for historisk og samfundsvidenskabelig forskning i særlig grad har foreløbig karakter, både fordi den ikke kan bygge på samme lukkede eksperimenter som naturvidenskaberne, og fordi historie og samfund præges af mere eller mindre bevidst handlende aktører. En hovedlinje i "Anti-Dühring" er at afvise de engegyldige sandheder, som Dühring hæver at kunne vise, og fastholde en åben kritisk debat som led i vidensproduktionen – og dermed også som grundlag for politik.

Den dialektiske tilgang, med dens opmærksomhed på gensidige samspil mellem elementer og niveauer, er et af den historiske materialismes centrale bidrag til samfunds- og kulturvidenskaberne; men der er ingen tvivl om at Engels tilskriver dialektikken for stor betydning. Den hegelske dialektik bliver gjort til en overordnet videnskab om almene bevægelseslove, med gyldighed både for den natur, samfund og menneskelig tænkning. Disse bevægelseslove, som for eksempel kvantitetens omslag i kvalitet, har for Engels en foreløbig karakter, og han bruger dem ikke entydigt som forklaringer; men det forbliver uklart i hvilken forstand de er lovmæssigheder, og hvordan de antages at virke inden for henholdsvis bevidstheden og den materielle virkelighed.

Dialektik, natur og bæredygtighed

Selv om Engels understregede, at der er forskel på udviklingsprocesser og lovmæssigheder i naturen og samfundet, mente han, at dialektik havde gyldighed på begge områder, og mange af eksemplerne i Anti-Dühring er hentet fra naturvidenskaberne. Det afspejler den stærke interesse for de nyere forskningsresultater i naturvidenskaberne, som Engels havde udviklet i de forudgående år, og hans projekt med at bidrage til en samlet forståelsesramme for denne forskning (Liedman, 1983; Kangal, 2020). Projektet var båret af den opfattelse, at den moderne naturvidenskab leverede mange afgørende nye indsigter, men for

at disse indsigter for alvor kunne blive dækkende for virkeligheden, måtte de bearbejdes i en mere dynamisk ramme, som den historiske materialisme kunne bidrage til. Arbejdet med kritik af Dührings teorier, som omfattede mange faglige områder, betød et afbræk i Engels' naturvidenskabelige studier, og han kom siden ikke for alvor videre med dem. Det skyldte både andre presserende opgaver, herunder arbejdet med forvaltning af Marx's intellektuelle arv, men sikkert også indholdsmæssig udfordringer i den brede syntese af naturvidenskaberne, som projektet indebar. Forarbejderne til det planlagte værk, omfattende både udkast til kapitler og noter, blev langt senere udgivet under titlen "Naturens dialektik" (MEW, bd. 20, s 307-570).

Denne bog handler om Engels som samfundsanalytiker, og derfor vil hans tilgang til dialektisk naturvidenskab ikke blive behandlet nærmere. Men jeg vil kort skitsere de grundlæggende overvejelser bag tilgangen. De er blandt andet formuleret i et udkast til forord til "Anti-Dühring" (MEW, bd. 20, s 328-336), som Engels dog før udgivelsen valgte at erstatte med et kortere og mindre teoretisk forord.

I forordet peger Engels på, at den empiriske naturvidenskabelige forskning opnår store resultater, men at forskerne oftest ikke formår at sætte resultaterne i en bredere teoretisk sammenhæng, blandt andet fordi videnskaberne bliver mere og mere specialiserede og forskerne udviser mindre og mindre overblik, når de bevæger sig uden for eget specialområde. Der behov for teoretisk helhedsforståelse.

"Den moderne naturvidenskabs resultater trænger sig på for enhver, som beskæftiger sig med teoretiske ting, lige så uimodståeligt som nutidens naturforskere, hvad enten de vil eller ej, ser sig tvunget til alment teoretiske følgeslutninger. (...) Hvis teoretikerne er amatører på naturvidenskabens område, så er nutidens naturforskere det faktisk i lige så høj grad på teoriens område, på området for det, som hidtil er blevet kaldt filosofi" (MEW, bd. 20, s 330).

Engels ser et uafviseligt behov for at sætte de enkelte videns- og forskningsområder i en rigtig sammenhæng. Det kræver en evne til teoretisk helhedstænkning, som ikke er medfødt, og som de empiriske forskningsmetoder ikke kan levere. For at udvikle denne evne er det nødvendigt at studere filosofiens indsigter i teoretisk tænkning. Forskellige epokers teoretiske tænkning er historiske produkter med forskellige former og forskelligt indhold; begrebslige redskaber som for eksempel den formelle logik har ikke karakter af evige sandheder. Men den dialektiske tænkning er den vigtigste for naturvidenskaber-

ne, fordi den svarer til de udviklingsprocesser, der forekommer i naturen, og dermed kan bidrage til at forklare de større sammenhænge og overgangene mellem forskellige forskningsområder.

Mens der i Tyskland har været stærk vækst i den naturvidenskabelige forskning siden 1848, er filosofien i Tyskland er efter Engels' opfattelse gået stærkt tilbage. Ved universiteterne er de hegelske traditioner, både de konservative og de radikale, forsvundet og erstattet af en mangfoldighed af eklektiske tilgange. Meget af det tidligere "hegeri" var heller ikke værd at gemme på, men man har smidt den dialektiske tænkning overbord netop på det tidspunkt, hvor naturvidenskaben havde brug for teoretisk hjælp fra den dialektiske tænkning.

Der er især to dele af den filosofiske tradition, som kan hjælpe naturvidenskaberne med teoretisk helhedstænkning. Den første er den relativt enkle teoretiske tænkning i klassisk græsk filosofi, hvor naturen anskues som en helhed, netop fordi man ikke havde udviklet specialiserede tilgange. Den anden er tysk klassisk filosofi fra Kant til Hegel. Hos Kant fremhæver Engels hans teoretiske bidrag til naturvidenskaben, blandt andet hans hypotese om solsystemet opståen, men afviser hans erkendelsesteori. Hos Hegel fremhæver han indsigten i dialektiske udviklingslove, men afviser det idealistiske udgangspunkt og konstruktionen af et sammenhængende system – en kritik, han som tidligere omtalt gentager i "Ludwig Feuerbach...". Engels citerer Marx's formulering om, at Hegel har stillet dialektikken på hovedet, men at han alligevel har fremstillet dens almene bevægelsesformer på en omfattende og indsigtsfuld måde. Han tilføjer, at også i naturvidenskaben møder man ofte teorier, som har stillet de virkelige forhold på hovedet, men som giver anledning til frugtbar og holdbar empirisk forskning, selv om den teoretiske model senere må forkastes.

Selv om Engels vurderede de moderne naturvidenskabers udvikling meget positivt og havde tiltro til deres empiriske metoder, var hans tilgang til dem således ikke ukritisk. Ud fra en ambition om at udvikle sammenhængende, teoretisk begrundet indsigt i naturen var han stærkt betænkelig ved naturvidenskabernes snævre specialisering og deres teoretiske ubehjælpssomhed, når de skulle forholde sig til bredere sammenhænge. Han så dialektiske procesmodeller som vejen til at forstå disse sammenhænge. Men han diskuterede ikke reelt formidlingen mellem Hegels begreber om dialektik til naturens virkelighed, snarere havde han tendens til simpelthen at antage, at dialektikken er en egen-skab ved virkeligheden, og at naturforskningens resultater enten har vist eller vil vise det.

I Engels' arbejde med naturens dialektik, indgik også overvejelser om sammenhængen og balancen mellem natur og samfund. De findes for eksempel i kapitlet "Arbejdets rolle ved abens forvandling til menneske" (MEUS, bd. 2, s

75-87), hvor Engels med inspiration fra Darwins evolutionsteori forsøger give en materialistisk tolkning af menneskeartens udvikling. Ligesom andre dele af "Naturens dialektik" er teksten uafsluttet, og det er ikke helt klart, hvordan Engels havde tænkt sig at afrunde den. I sidste del af teksten diskuterer han, hvordan levende væsner forandrer deres omgivelser gennem deres virksomhed, og hvordan disse forandringer virker tilbage på de levende væsner. Dyr kan skabe væsentlige ændringer i deres omgivelser, som for eksempel når geder eller svin opæder vegetationen i et område. Mennesker skaber mere dybtgående og langvarige ændringer, når de for eksempel tilintetgør vegetationen for at tilså markerne, og når de gennem kunstig avl forandrer både planter og dyr. "Kort sagt, dyret bruger kun den ydre natur og tilvejebringer ændringer i den simpelthen ved sin tilstedeværelse; mennesket gør den ved sine ændringer nyttig for sine formål, *behersker* den" (MEUS, bd. 2, s 84).

Engels lægger ikke op til at fejre menneskers overlegenhed over dyr og beherskelsen af den ydre natur. Tværtimod peger han på begrænsninger og modsætninger i naturbeherskelsen.

"Lad os imidlertid ikke smigre os selv for meget med vores menneskelige sejre over naturen. Den hævn sig på os for enhver sådan sejr. Hver af dem har ganske vist i første omgang de følger, vi har regnet med, men i anden og tredje omgang har den ganske andre, uforudsete virkninger, som kun alt for ofte ophæver de første følger igen. De mennesker, som i Mesopotamien, Grækenland, Lilleasien og andre steder udryddede skovene for at vinde dyrkeligt land, drømte ikke om, at de dermed lagde grunden til, at disse lande nu er blevet til ørken og ødemark (...). Og på den måde bliver vi i hvert øjeblik mindet om, at vi på ingen måde behersker naturen på samme måde, som en erobrere behersker et fremmed folk, som en der står uden for naturen – men at vi med kød og blod og hjerne tilhører naturen og står midt i den, og at hele vort herredømme består i, at vi frem for alle andre skabninger kan erkende dens love og anvende dem rigtigt" (MEUS, bd. 2, s 84).

Engels fremhæver de uforudsete, ofte destruktive virkninger af mennesker indsatser for at nyttiggøre naturen, men han antager samtidig, at indsigt i naturens lovmæssigheder kan afbøde dette. Efterfølgende nuancerer han vurderingen. Han fremhæver, at naturvidenskabens udvikling har sat mennesker bedre i stand til at erkende, hvordan menneskers "produktionsindstillede handlinger" også på langt sigt påvirker naturen, og til at styre denne påvirkning. Der er imidlertid også langsigtede samfundsmæssige virkninger, og Engels peger på,

at der endnu er alt for lidt viden om disse virkninger. Som eksempel nævner han, at anvendelsen af kartofler som hovedelement i den daglige kost førte til udbredelse af kirtelsyge (senere kaldet tuberkulose), generelt forringede den brede befolknings kost og gjorde fødevareforsyningen sårbar, som det viste sig, da kartoffelpesten skabte hungersnød i Irland i 1847. Engels har dog tillid til, at mennesker efterhånden også vil lære "...at skaffe os klarhed over de middelbare, fjernere samfundsmæssige virkninger af vor produktive virksomhed, og dermed gives der os mulighed for at beherske og regulere også disse virkninger" (MEUS, bd. 2, s 85-86). Regulering af disse forhold kræver ikke blot viden og indsigt, understreger Engels, det kræver grundlæggende ændring af produktionsmåde og samfundsorden. Hvor hidtidige produktionsmåder, mest udpræget kapitalismen, kun har sigtet mod at opnå de mest umiddelbare, kortsigtede nyttevirkninger af arbejdet, må en ny samfundsorden ændre dette.

Engels er således meget opmærksom på, at menneskers nytteorienterede og produktive handlinger har langsigtede virkninger i naturen, og at disse virkninger igen spiller sammen med samfundsforholdene. Elmar Altvater har fremhævet dette aspekt hos Engels og mener, at hans arbejde med naturforhold og naturvidenskaber på nogle måder foregriber senere diskussioner om økologisk bæredygtighed og grænser for vækst (Altvater, 2015; Rasmussen, 2016). Eftersom det ikke lykkedes Engels at afslutte arbejdet med "Naturens dialektik" er det svært at vurdere, hvor berettiget Altvaters tolkning er; i de efterladte udkast ligger vægten ikke på samspillet mellem mennesker, natur og samfund, men på at vise dialektiske sammenhænge i naturlige fænomener og på at kritisere naturvidenskabernes manglende erkendelse af disse. Men der bliver dog formuleret visse kritisk-økologiske perspektiver, og man kan måske med Malcolm Löwry sige, at "Diskussionen om økologiske spørgsmål hos Marx og Engels er ufuldstændig og tidsbundet, men på trods af disse mangler har den reel relevans og metodisk betydning i dag" (Löwry, 2017, s 19).

Også i "Anti-Dühring" forholder Engels sig til spørgsmålet om bæredygtighed i samspillet mellem menneskers produktionsorienterede handlinger og naturen. I et af kapitlerne kommenterer han forholdet mellem industriens energiforsyning og dens lokalisering. Han peger på, at vandkraften er lokalt betinget og overvejende knyttet til landområder, mens dampkraften ikke har en sådan geografisk binding. Når produktion med anvendelse af dampkraft koncentrerer sig i byerne, skyldes det kapitalismens tendens til centralisering, men derved undergraver virksomhederne grundlaget for deres egen eksistens. Dampmaskiner har brug for forholdsvis rent vand; men fabrikker forurener vandet i byerne, forvandler det til "stinkende aje" (Engels, 2015, s 264). Derfor søger de enkelte industrikapitalister bort fra byerne og placerer sig på landet,

hvor deres forurening så genskaber problemerne. Engels henviser til udviklingen i den engelske tekstilindustri som et karakteristisk eksempel på dette mønster i lokaliseringen af produktion. Han ser det som ”den moderne industris onde cirkel” og understreger, at den onde cirkel kun kan brydes, hvis produktionens kapitalistiske karakter ophæves. Når det sker, kan industrien fordele sig ud over landet i en planlagt og passende spredning.

”Ophævelsen af modsætningen mellem by og land er altså ikke blot mulig. Den er blevet en direkte nødvendighed for selve den industrielle produktion (...). Kun ved en sammensmeltning af by og land kan det sikres, at den forgiftning af luften, af vandet og af jorden, der foregår i dag, standses; kun derved kan de menneskemasser, der nu hensyner i byerne, bringes til, at deres affaldsstoffer bliver brugt til at nære planter i stedet for at nære sygdomme” (Engels, 2015, s 265).

Her taler Engels ikke direkte om naturen, men hans tanke er tydeligvis, at en passende geografisk spredning af produktionen kan skabe en bæredygtig balance mellem by og land og dermed mellem natur, mennesker og samfund².

Erkendelsesinteresse og forskningsstil

Det arbejde med samfundsanalyse, teoriudvikling og journalistik, som Engels udførte fra sin ungdom frem til sin død, var indrammet af politisk arbejde i tilknytning til radikale bevægelser og partier og et mål om grundlæggende forandring af samfundet i socialistisk retning. Meget af det, han skrev og udgav, handlede om at tage stilling til aktuelle begivenheder eller udfordringer ud fra et politisk handlingsperspektiv. Efterhånden som den historisk-materialistiske tilgang vandt udbredelse, blev en del af hans skrifter mere generelle bidrag til at udfolde og formidle denne forståelse, men det foregik stadig i tilknytning til politisk arbejde og inden for et netværk af kontakter og samarbejdspartnere, som var mere eller mindre aktive i socialistiske organisationer. Hans artikler blev ofte udgivet i aviser eller tidsskrifter knyttet til disse organisationer, i sidste del af hans liv ikke mindst det tyske socialdemokrati.

2 Mange år senere fik Engels’ formulering om spredning af industrien et overraskende efterspil. I diskussioner om strategisk planlægning i Sovjetunionen blev formuleringen kendt som ”Engels’ maksime”, og den blev brugt som argument for placering af industri og byer i Sibirien i 1950’erne og 1960’erne (Petrov, 2018). Det er et eksempel på, hvordan argumenter hos Engels og Marx blev gjort til dogmer som led i en statsbærende ideologi.

Men Engels' erkendelsesinteresse var ikke snævert politisk i den forstand, at det blot handlede om at begrunde og formidle et bestemt politisk program. Det er der flere grunde til.

Den historiske materialisme begrundede bestemte politiske mål, men den var ikke en færdig politisk ideologi. Den historiske materialisme var først og fremmest en ny videnskabelig forståelse, en forståelse som søgte at afspejle den faktiske virkelighed i menneskers liv, i samfundet og i naturen. Derfor var erkendelsesinteressen bred, den handlede om at udvikle ny viden på mange områder, fordi denne nye viden ville underbygge nødvendigheden af og mulighederne for at overvinde den kapitalistiske samfundsorden og etablere en ny. Det er dog klart, at det stærke ønske om at opnå de politiske mål kunne føre til tvivlsomme vurderinger, som for eksempel forudsigelser om, at økonomiske kriser ville føre til det kapitalistiske systems sammenbrud.

Men også som person havde Engels brede erkendelsesinteresser. I sin skolegang havde han ivrigt tilegnet sig viden og havde været skuffet over ikke at få lov til at tage studentereksamen (arbitur), fordi hans far ønskede, at han skulle skifte til den erhvervsrettede handelsuddannelse. Han begyndte tidligt at skrive og publicere, og medens han aftjente frivillig militærtjeneste i Berlin, fulgte han som tidligere nævnt forelæsninger ved universitetet og deltog i studie- og diskussionsgrupper. Han interesserede sig levende for at sætte sig ind i ny viden på mange områder. Det er for eksempel beskrevet af Paul Lafargue, som kendte Engels godt gennem en årrække.

”Engels elskede at studere for studiets egen skyld. Alle områder interesserede ham. (...) men hans vidensbegær var først tilfredsstillet, når han indtil mindste detalje havde sat sig ind i den genstand, han studerede. Når man blot tilnærmelsesvis har gjort sig forestilling om bredden og den uendelige mangfoldighed i hans viden og samtidig tænker på hans aktive liv; så må man være forbløffet over, hvordan Engels, som ikke havde meget studerekammer over sig, kunne nå frem til at have en sådan sum af viden i hovedet. Han forbandt en både sikker, omfattende og slagfærdig hukommelse med en evne til at arbejde usædvanligt hurtigt og en ikke mindre beundringsværdig lethed i formulering” (Sperl, 2016, s 24).

Det kan lyde overdrevet, og Lafargues ærinde er jo blandt andet at hylde sin ven. Men Engels' skriftlige arbejder bekræfter både alsidigheden i hans interesser og Lafargues udsagn om, at han gerne ville sætte sig helt ind i de emner, han beskæftigede sig med og skrev om. Et eksempel er hans sproglige studier. Alle-

rede i skolen havde Engels udvist usædvanlig evne til at lære forskellige sprog, og han fortsatte med at lære nye sprog i voksenlivet. Han kunne bruge dette i sit politiske arbejde, hvor han opsøgte information fra forskellige europæiske lande og brevvekslede med socialister i disse lande; men interessen gik videre end det. Blandt andet satte han sig ind i Persisk, og hans noter fra lærebøger i persisk grammatik er bevaret (Sichen, 2016).

Bredden i Engels' interesser betød, at han vanskeligt kunne opfylde ønske om at sætte sig nøje ind i alle emnerne. Det var formodentlig en medvirkende årsag til at hans projekt om dialektisk naturvidenskab forblev uafsluttet. Men på nogle områder, især måske det militærvidenskabelige, opbyggede han en reel ekspertise.

Som forsker og forfatter havde Engels en evne til hurtigt at tilegne sig viden og til at huske den. Hvor Marx skrev og opbevarede udførlige uddrag og noter til meget af det, han læste, arbejdede Engels især med kortere noter i stikordsform og med understregninger og margen-kommentarer i de bøger, han læste. Og alt tyder på at han, som Lafargue skriver, havde let ved at skrive på grundlag af den tilegnede viden.

Engels udviklede også sine evner som skribent gennem sit omfattende journalistiske arbejde. Han skrev artikler til aviser og tidsskrifter om forskellige emner, men især national og international politik samt krig og militær. I et brev har han kommenteret det journalistiske arbejdes betydning for evnen til at skrive:

”Journalistikken er især for os tyskere, som jo er så ubehjælpsomt anlagt (...) en meget nyttig skole, man bliver på alle måder bedre til at udtrykke sig, man bliver bedre til at kende og afveje sine kræfter og til at gøre et stykke arbejde færdigt til tiden” (brev til Conrad Schramm, 9. december 1889; MEW 37, s 324).

I mange faser af livet havde Engels arbejdsopgaver, som gjorde det vanskeligt for ham at udføre videnskabeligt arbejde; arbejdet i familiefirmaet i Manchester var ofte krævende, og efter at være stoppet i firmaet og flyttet til London påtog han sig både før og efter Marx's død omfattende politiske og redaktionelle opgaver. Men han blev ved med at søge at udføre og publicere videnskabeligt arbejde.

Udvikling af en samfundsanalyse

Efter at Marx og Engels havde mødt hinanden og indledt deres samarbejde, formulerede de i løbet af få år en generel samfundsteori, den historiske materialisme. Det skete i kritisk dialog med samtidige videnskabelige paradigmer, især tysk filosofi hos Hegel og hans efterfølgere og engelsk politisk økonomi. Selv om kapitlet om Feuerbach i "Den tyske ideologi" formodentlig ikke oprindeligt er skrevet som sammenhængende tekst, giver det en klar formulering af grundelementerne i teorien: Den materielle produktion og økonomien som bestemmende grundlag for ideer og sociale relationer; nødvendigheden af at forstå samfundsforhold i et historisk udviklingsperspektiv; spændingsforholdet mellem produktivkræfter og produktionsforhold; arbejdsdeling og udvikling af sociale klasser; privatejendom og konkurrence som grundtræk ved kapitalismen og grundlag for borgerskabets herredømme; udbytningen af det store flertal af besiddelsesløse, den uundgåelige bevægelse mod en ny produktions- og samfundsform, som tilgodeser alle.

Den historiske materialisme tjente som ramme for Marx's og Engels' videre videnskabelige arbejde, der hele tiden var tæt knyttet til deres politiske arbejde. Begge trak på teorien i analyser af den politiske udvikling efter de europæiske revolutioner i 1848; men i det videre forløb lagde Marx især sin energi i at udarbejde en kritisk teori om kapitalismens politiske økonomi, mens Engels især arbejdede med andre områder, herunder militære forhold og ældre og nyere historie. Samtidig blev det Engels, som fortsatte formuleringen og formidlingen af den generelle samfundsteori. De bredere formuleringer af den historiske materialisme er skrevet af Engels, først og fremmest i "Anti-Dühring", men også i andre tekster som for eksempel "Ludwig Feuerbach...". I disse tekster er teoriens grundelementer de samme som i den tidlige formulering, men teksterne præges også nogle nye faktorer. Det er for det første nyudviklingen i naturvidenskaberne, som Engels fulgte, og som førte til en stærkere vægt på empiriske undersøgelser som grundflag for teori. For det andet er det udviklingen af de europæiske arbejderbevægelser, som blev potentielle bærere af den samfundsforandring, den historiske materialisme lagde op til.

Oskar Negt og Ernst-Theodor Mohl (1986) har peget på, at Engels' sene skrifter afspejler en politisk situation, som stillede ham over for nye opgaver. Selv om den marxistiske tænkning havde påvirket en række socialistiske aktivister og intellektuelle, var konstitueringen af arbejderklassens materielle handlingspotentiale på vej til at ske uafhængigt af den marxistiske samfundsanalyse, i nogle tilfælde ligefrem i klar afstandtagen til den. Årene mellem 1873 og 1896 var præget af økonomisk depression og tilspidsede økonomiske

kriser og konflikter. Det skaber et ideologisk klima, hvor folk var modtagelige for verdensanskuelser, som kunne levere overskuelige tolkninger af deres usikre livssituation, og dette behov blev imødekommet gennem fremvækst af mange nye ideologier. Det ideologiske klima berørte også industriarbejderne og de deklasserede grupper i proletariatet. Inden for den tyske arbejderbevægelse var der på den anden side en ny nøgternhed, fordi Bismarcks socialistlove havde dementeret Lassalles tiltro til staten og svækket hans indflydelse i bevægelsen, mens der er blevet større forståelse for den marxistiske position.

Engels var meget bevidst om situationen og om, at den krævede en mere anskuelig og aktualiseret sammenhæng mellem teori og praksis. Udfordringen var at finde ud af, hvordan man med udgangspunkt i en grundlæggende samfundsteori praktisk kunne forholde sig til samtidens uklare og gærende behov, uden at forlade eller forfalske teoriens revolutionære frigørelsesperspektiv. Det var den opgave, Engels påtog sig med "Anti-Dühring". Når han forholdt sig til Dührings brede katalog af temaer om moral, magt, socialisme, retfærdighed, frihed og evige sandheder, var det fordi han mente, at disse brede temaer også indgik i tænkningen hos en proletar, som var på vej mod klassebevidsthed. Negt og Mohl (1986, s. 495) fremhæver, at mange af Engels sene skrifter har en dialogstruktur, de ligner samspillet mellem spørgsmål og svar i en brevveksling mere end de ligner en systematisk undersøgelse og fremstilling. Svarene tilpasser den marxistiske tilgang til bestemte anvendelsessammenhænge, og de kan ikke uden videre frigøres fra disse sammenhænge og fremstilles som generelle teoretiske udsagn. Det er en vigtig pointe; men samtidig formulerede Engels sig til tider i generelle kategorier og udsagn. Det gælder især hans tendens til at fremstille dialektik som en form for almen videnskab, som kan forklare bevægelser i natur, samfund og bevidsthed. Det er karakteristisk, at når Engels i "Anti-Dühring" afviser Dührings almengørelse af Marx's henvisning til dialektiske mekanismer, følger han selv op med almene eksempler på mekanismerne. Og den måske, hvorpå han i "Socialismens udvikling fra utopi til videnskab" beskriver den gradvise bevægelse frem mod socialisme, fremstår som et alment og forenklet udviklingsskema.

På trods af svagheder leverede Engels alsidige og perspektivrige formuleringer af den historisk-materialistiske tilgang. Og denne tilgang er på mange måder blevet videreført i moderne samfunds- og kulturvidenskab. Det er bredt anerkendt, at materielle og sociale faktorer som økonomiske strukturer og sociale klasser i høj grad præger både politiske og ideologiske forhold og konflikter i samfund, og at dette må forstås i historisk perspektiv. Engels understregede, at de materielle forholds hovedrolle ikke måtte forstås som enkle determinationsforhold, og hans egne analyser var oftest nuancerede. Begrebet

dialektik bruges måske ikke så meget i dag, men det er anerkendt, at der er gensidige og dynamiske samspil mellem de forskellige elementer i en given samfundshelhed.

Konkurrence, industri og arbejderklasse

På det tidspunkt, hvor Marx og Engels udgav deres første fælles kritik af tysk ung-hegelianske filosofi, havde Engels allerede udgivet flere skrifter, som behandlede samfundsteori og aktuelle samfundsforhold mere direkte, og hvor der var fokus på arbejderne som social klasse. Disse skrifter var blevet til i forbindelse med hans ophold i Manchester i 1842-43, som ikke blot indebar arbejde og oplæring i familiefirmaet, men også var en periode med intense studier samt personlig og faglig udvikling. Det centrale skrift var bogen om arbejderklassens situation i England; men Engels skrev og udgav også flere lange artikler, blandt andet en kritisk diskussion af nationaløkonomien og dens begreber.

Nationaløkonomi, privatejendom og fornuft

Artiklen ”Skitse til en kritik af nationaløkonomien” blev skrevet i slutningen af 1843, efter at Engels havde opholdt sig et årstid i Manchester. Den bygger på og diskuterer datidens centrale bidrag til politisk økonomi, men den afspejler også Engels førstehånds indtryk af den engelske industrikapitalisme og hans reaktion på den. Artiklen blev i 1844 publiceret i ”Deutsch-Französische Jahrbücher”, som Marx og Ruge redigerede.

Artiklen diskuterer af række af nationaløkonomiens nøglebegreber, som for eksempel nationalrigdom, værdi, handel og konkurrence. Indholdsmæssigt overlapper begreberne hinanden, og de er heller ikke klart opdelt i artiklens fremstilling.

Straks i artiklens første linjer signalerer Engels sin opfattelse af nationaløkonomien:

”Nationaløkonomien opstod som en naturlig følge af udbredelsen af handel, og med den blev den enkle, uvidenskabelige studehandler erstattet af et udviklet system for tilladt bedrag, en komplet berigelsesvidenskab” (MEW, bd. 1, s 499).

Indledningsvis skitserer Engels udviklingen i den økonomiske tænkning. Tidligere forestillede man sig at guld og sølv var udtryk for rigdom, og ud fra denne tankegang bestræbte nationerne sig på at fastholde og forøge deres guld- og sølvbeholdninger. I sin konsekvens ville denne tilgang have udryddet handel. Efterhånden indså man imidlertid, at oplagret rigdom blot lå død, medens den kunne forøges, hvis den blev cirkuleret. På dette grundlag blev merkantilsystemet udviklet. Nationerne lavede handels- og venskabstraktater med hinanden. Merkantilsystemets hovedpunkt var handelsbalancen. Man mente stadig, at rigdom var guld og sølv, så kun de handelstransaktioner, som bragte penge til landet, blev set som fordelagtige. Forsøg på at opnå handelsfordele førte fra tid til anden til krige, og det viste ifølge Engels, at handel, ligesom røveri, beror på knytnevns ret.

I løbet af det 18. århundrede skete der en revolution i den økonomiske tænkning. Den liberale markedsmode blev udviklet og udbredt. Ifølge Adam Smith medførte denne model, at de økonomiske relationer blev humaniseret og fornuften gjorde sig gældende. I stedet for påtvungne handelstraktater og medfølgende krige blev den indbyrdes handel set som vejen til enighed og venskab mellem nationer og mellem individer. Smith havde delvist ret, medgiver Engels; handelen skabte mere humane tilstande, økonomien frigjorde sig til en vis grad fra producenterne og vendte sig mod konsumenterne. Men bagsiden var, at privatejendommen blev friset, bekræftet og styrket. I stedet for små rigdomsmonopoler fik man privatejendommens store grundlæggende monopol. Det faldt ikke økonomerne ind at spørge om berettigelsen af privatejendommen. Og ”... efter at den liberale økonomi har gjort sit bedste for at opløse nationaliteterne og forvandle menneskeheden til en flok rasende dyr - for hvad er konkurrenter ellers?” (MEW, bd. 1, s 504-05), manglede den kun et skridt for at nå målet, nemlig at opløse familien. Det skete som konsekvens af fabrikssystemet. Engels peger på, at når fabrikssystemet inddrager familiers forskellige medlemmer som arbejdskraft, så bliver enkelte familiemedlemmer økonomiske aktører, som hver for sig forfølger deres interesser.

”Det sidste spor af fælles interesser, fællesskabet omkring goder i familien, er blevet undergravet af fabrikssystemet og er - i det mindste her i England - allerede i færd med at blive opløst. Det er helt almindeligt,

at så snart børn kan arbejde, altså når de bliver ni år gamle, så bruger de deres løn for sig selv, ser forældrenes hjem som et rent logi og betaler forældrene et vist beløb for mad og indkvartering. Hvordan kan det være anderledes? Hvad kan der ellers følge af isoleringen af interesser, der ligger til grund for systemet med fri handel?” (MEW, bd. 1, s 505).

Engels ser Adam Smiths system som en nødvendigt udvikling, fordi der var brug for at overvinde det merkantilistiske system med dets monopoler og forhindringer for samhandel. Det fremskridt, den liberale økonomi har frembragt, er udvikling af privatejendommens love. Af dem følger, at når det drejer sig om at beslutte den hurtigste vej til rigdom, så er det fortalerne for handelsfrihed, som har ret. Men jo tætter man kommer på nutiden, og jo mere privatejendommens sande følger træder frem, desto hårdere må man bedømme økonomerne, når de fastholder teorien om handelsfrihed. ”Jo nærmere økonomerne kommer til nutiden, desto længere kommer de fra ærlighed” (MEW, bd. 1, s 501).

Det stærkeste udtryk for den liberale økonomis mørke side finder Engels i Malthus’ befolkningsteori. Thomas Malthus udgav sin bog ”An Essay on the Principle of Population” I 1798, og hans opfattelser fik betydelig politisk indflydelse. Hans hovedpointe er, at hvor befolkningen forøges i geometrisk progression (f.eks. 1-2-4-8-16 osv.), så vokser produktionen af fødevarer aritmetisk (f.eks. 1-2-3-4 osv.) og kan ikke følge med befolkningstilvæksten. Hvis ikke befolkningstilvæksten bremses, vil der både komme hungersnød og generelt overskud af arbejdskraft og udbredt fattigdom. Malthus argumenterede også for at fjerne offentlig fattighjælp, fordi den skaber en kunstig efterspørgsel efter arbejdskraft, som ikke afhjælper problemerne.

For Engels er Malthus’ befolkningsteori

”... det mest rå barbariske system, der nogensinde har eksisteret, et fortvivlelsens system, som slog alle de smukke ord om menneskelig kærlighed og verdensborgerskab til jorden; den skabte og styrkede fabriksystemet og det moderne slaveri, som ikke giver det gamle noget efter med hensyn til umenneskelighed og grusomhed” (MEW, bd. 1, s 501).

Og Malthus tager fejl, skriver Engels. Landbrugsjordens udbredelse er selvfølgelig begrænset, men den arbejdskraft, som kan anvendes til dyrkning, stiger med befolkningen, og videnskabelige fremskridt forøger produktiviteten. Landbruget har gjort enorme fremskridt, og videnskabens indsigter og resultater vokser mindst lige så hurtigt som befolkningen.

Et af de begreber, som Engels tager op, er værdi. Han peger på, at økonomerne har et dobbelt begreb om værdi – der er dels den abstrakte eller reale værdi, dels bytteværdien. Om forståelsen af den abstrakte eller reale værdi har der været uenighed mellem på den ene side engelske økonomer, blandt andet Ricardo, på den anden side den franske økonom Say. Hvor englænderne så produktionsomkostningerne som udtryk for realværdien, hævdede Say at måle realværdien efter brugbarheden i forhold til en sag. Engels kritiserer begge positioner. Produktionsomkostningerne bestemmes også af handels og konkurrence, og dermed bliver bytteværdi blandet ind i bestemmelsen af den abstrakte eller reale værdi.

”Man kan ikke fjerne denne modsætning mellem tings virkelige iboende brugbarhed og bestemmelsen af denne brugbarhed, mellem bestemmelsen af brugbarheden og de udvekslendes frihed uden at afskaffe privatejendommen; og når den først er ophævet, kan der ikke længere være tale om en udveksling, som den findes nu” (MEW, bd. 1, s 507).

Her foregriber Engels den begrebslige bestemmelse af forholdet mellem brugsværdi og bytteværdi, som Marx senere udviklede mere præcist i ”Kapitalen”.

En vares produktionsomkostninger består ifølge den samtidige nationaløkonomi af tre elementer, jordrente, kapital og arbejds løn. Engels påpeger at økonomerne forstår kapital som oplagret arbejde, så reelt er der kun to elementer, på den ene side det naturlige og objektive, jorden, på den anden side det menneskelige og subjektive, arbejdet. Men for Engels er også et tredje element, som økonomer ikke tænker på, det åndelige element i form af opfindelser; tankevirksomheden ved siden af det rent fysiske arbejde (MEW, bd. 1, s 508).

Det er værd at notere, at Engels fremhæver det intellektuelle arbejde, viden og innovation som et selvstændigt element i værdiskabelsen. Han gør dog også opmærksom på, at under de aktuelle vilkår tjener videnskaben især kapitalens interesser. Den teknologiske innovation i tekstilindustrien medvirker til at gøre arbejderne arbejdsløse og presse lønningerne ned.

Konkurrence er et centralt begreb i den liberale økonomiske model. Engels fremhæver konkurrencens ødelæggende konsekvenser for den menneskelige civilisation.

”Fordi privat ejendom isolerer alle i deres egen rå individualitet, og fordi enhver ikke desto mindre har den samme interesse som sin nabo, så er en jordejer fjendtlig over for en anden, en kapitalist mod en anden, en arbejder over for den anden. Når de ens interesser således bliver fjendtlige

ge over for hinanden netop fordi de er lige, så fuldendes det umoralske i menneskehedens hidtidige tilstand; og denne fuldendelse er konkurrencen” (MEW, bd. 1, s 513).

Den liberale teori forudsætter, at markedsmekanismen vil skabe balance mellem udbud og efterspørgsel. Heroverfor hævder Engels, at udbud og efterspørgsel aldrig mødes. De to sider bliver igen og igen revet fra hinanden i form af over- eller underproduktion, prisstigninger og prisfald. Økonomien når aldrig en sund tilstand, der er hele tiden omskiftelser, som udelukker alle fremskridt. De tilbagevendende handelskriser er virkelighedens svar på økonomernes teori. Hvis producenterne vidste, hvor meget forbrugerne havde brug for og hvis de fordelte produktionsopgaverne indbyrdes, kunne kriserne undgås. ”Hvis I producerer med bevidsthed, som mennesker, ikke som fragmenterede atomer uden artsbevidsthed, så er I ude over alle disse kunstige og uholdbare modsætninger” (MEW, bd. 1, s 515).

Markedsøkonomiens konkurrence fører til centralisering af ejendom og rigdom, som efterhånden vil skabe en stærk polarisering i samfundet:

”Denne centralisering af ejendom er en lov, der er lige så iboende for privat ejendom som alle andre; middelklassen må forsvinde mere og mere, indtil verden er opdelt i millionærer og subsistensløse, store jords ejere og fattige daglejere. Alle love, al fordeling af jordbesiddelse, enhver mulig opdeling af kapital hjælper ikke - dette resultat må komme og vil komme, medmindre der først sker en total omorganisering af sociale forhold, en sammenlægning af modstridende interesser, en afskaffelse af privat ejendom” (MEW, bd. 1, s 522).

Som det fremgår af titlen er Engels’ artikel om nationaløkonomien kun en skitse, men som sådan er den perspektivrig og velfunderet i datidens økonomiske litteratur. Engels kombinerer kritisk diskussion af centrale begreber i datidens politiske økonomi – især værdi, privatejendom og konkurrence – med en skarp kritik af den markedsøkonomiske model og dens konsekvenser for samfundsforhold og civilisation.

Industrialisering og arbejderklasse I England

Det Manchester, som Engels ankom til i 1842, var datidens mest udprægede eksempel på en engelsk industriby. Og det var allerede på det tidspunkt et velkendt eksempel. I sin bog om Engels og Manchester dokumenterer Stephen

Marcus, hvordan både engelske forfattere som Charles Dickens og udenlandske besøgende beskrev og fortolkede byen og dens liv (Marcus, 2015, kapitel 2). En af de udenlandske besøgende var den franske diplomat og forfatter Alexis de Tocqueville, som havde besøgt Manchester i 1833 og beskrev sit indtryk således:

”Tredive eller fyrre fabrikker rejser sig på toppen af bakkerne (...). Deres seks etager tårner sig op; på deres enorme indhegninger kan man langt væk fra se industriens centralisering. De fattiges dårlige boliger er spredt tilfældigt omkring dem. Rundt om industrierne ligger der uopdyrket land (...). Jorden overgives til industriens brug. Der er bunker af møg, murbrokker fra bygninger, beskidte, stillestående vandhuller her og der blandt husene og over de ujævne, bumpede overflader på de offentlige steder (...). En slags sort røg dækker byen. Set gennem den er solen en skive uden stråler. Under dette halve dagslys er 300.000 mennesker uophørligt på arbejde” (Tocqueville, 1958, s 104).

Manchester var et sted, hvor civiliserede mennesker næsten blev forvandlet til vilde, skrev Tocqueville. Men det var også et sted, hvor oprør mod umenneskelige vilkår ulmede. Det havde blandt andet vist sig i sommeren 1842. En række arbejdsgiverne havde gennemtvunget en kraftig lønnedgang. Som reaktion holdt arbejderne massemøder og krævede dels en rimelig dagløn, dels accept af de såkaldte charter-principper om demokratiske rettigheder, som var blevet afvist i parlamentet tidligere på året. Der var strejker i nogle af de mindre byer omkring Manchester, og om formiddagen onsdag d. 10 august omringede omkring 10.000 mænd og kvinder fabrikkerne i et af Manchesters industrikvarterer. Mismodige og stadig mere voldsomme brød arbejdere ind i butikker, satte ild til virksomheder og angreb politiet. Myndighederne reagerede stærkt, militæret blev indkaldt og der blev etableret politi-hjælpekorps rekrutteret fra middelklassen. Roen blev genoprettet (Hunt, 2009, s 79).

Forholdene i Manchester gjorde et stærkt indtryk på Engels og udviklede hans politiske holdninger. Gennem de to år, hvor han boede i byen og arbejdede som praktikant i familiefirmaet, samlede han materiale og indtryk, og efter at være vendt tilbage til Barmen og forældrenes hus skrev han i sidste del af 1844 bogen ”Arbejderklassens vilkår i England” (MEW, d. 2, s 225-506).

Tyngdepunktet i Engels’ bog er omfattende beskrivelser af arbejdsvilkårene i industrien, levevilkårene i industribyen og konsekvenserne for arbejderens dagligdag, helbred og hele situation. Fokus er på tekstilindustrien, som dominerede Manchester, men der er også kapitler om andre brancher, herunder

metalindustri, minearbejde og landarbejde. Bogen rummer også mere generelle og teoretiske kapitler om industrialiseringens udvikling, om konkurrence og om borgerskabets holdning til proletariatet. Desuden behandles udviklingen af arbejderbevægelser.

Engels var langt fra den eneste, som undersøgte og skrev om udviklingen i de engelske industribyer. Ud over Tocqueville beskrev også andre europæiske og engelske intellektuelle situationen og diskuterede dens konsekvenser. Én af dem var den engelske kulturkritiker Thomas Carlyle, hvis skrifter Engels satte pris på, selv om Carlyles perspektiv var religiøst præget og udpræget konservativt.

Der blev også i England udgivet kritiske rapporter om forholdene, blandt andet af læger, som arbejdede i industriområderne. En af dem var J.P. Kay, som i 1832 udgav en bog om den moralske og fysiske tilstand hos arbejderklassen i Manchesters tekstilindustri. Nogle rapporter blev udarbejdet i forbindelse med forberedelse af lovgivning, for eksempel en rapport om arbejderbefolkningens sanitære vilkår, udgivet af Edwin Chadwick i 1842. Engels læste og brugte denne litteratur. Han hentede også viden mere direkte fra personer, han optog kontakt med, blandt andet James Leach, som var aktivist i Chartist-bevægelsen, og som i 1844 udgav en bog om forholdene i fabrikkerne.

En væsentlig del af grundlaget for bogen var Engels egne observationer og indtryk fra Manchester. Han skriver i bogens forord, at frem for middelklassens selskaber, middage, portvin og champagne brugte han sin fritid til at færdes blandt arbejdere (MEW, bd. 2, s 29). I fremstillingen henviser han også jævnligt til egne indtryk. For eksempel skriver han, at ”Jeg kender flere kvinder, enker med børn, der har problemer nok med at tjene otte til ni shilling om ugen; og at de og deres familier ikke kan leve anstændigt på det beløb, må alle indrømme” (MEW, bd. 2, s 108) og et andet sted: ”Sådan er de forskellige arbejderkvarterer i Manchester, som jeg havde lejlighed til at observere dem personligt gennem 20 måneder” (MEW, bd. 2, s 65).

Engels samlede ikke disse indtryk helt på egen hånd. Nogle af vandreturene rundt i Manchester foregik sammen med en anden socialistisk tysk indvandrer, George Weerth, som boede og arbejdede i Bradford. Men den væsentligste støtte var måske Mary Burns, den irske kvindelige arbejder, som Engels mødte og blev kæreste med under opholdet (Hunt, 2009, s 98-100; Mayer, 1934, bd. 1, s 136-140). Stephen Marcus peger på, at ”Engels lærte at læse en by i selskab med – eller formidlet gennem – en irsk fabriksarbejderske, som ikke kunne læse. Han lærte at læse den med sine øjne, ører, næse og fødder” (Marcus, 2015, s 88-89) .

Industriel revolution

Bogens indledende kapitel giver en beskrivelse af industrialiseringsprocessen i England. Først forandringen af industriarbejdet gennem opfindelsen af den første industrielle spindemaskine, ”Jenny”, og de efterfølgende teknologier, samlingen af arbejderne i fabrikshaller, den sideløbende udvikling af klassen af landarbejdere, indførelse af dampkraft i industrien, væksten i den engelske tekstilindustri, udviklingen af jernindustri og anden metalindustri, forøgelse af minedrift og udviklingen i transportmidler i form af kanaler og jernbaner. I slutningen af kapitlet opsummerer Engels udviklingen således:

”Sådan er kort fortalt historien om engelsk industriel udvikling i de sidste 60 år, en historie, der ikke har noget modstykke i menneskehedens annaler. For tres, firs år siden var England et land som alle andre med små byer, få og enkle industrier og en begrænset, men forholdsmæssigt stor landbrugsbefolkning. I dag er det et land som ingen andre med en hovedby på to og en halv million indbyggere; med store industribyer; med en industri, der forsyner hele verden, og som producerer næsten alt ved hjælp af de mest komplekse maskiner; med en flittig, intelligent, tæt befolkning, hvoraf to tredjedele er ansat i industri og handel og sammensat af hel anderledes klasser; som med deres anderledes skikke behov faktisk udgør en anden nation end det datidige England. Den industrielle revolution har samme betydning for England som den politiske revolution for Frankrig og den filosofiske revolution for Tyskland; og forskellen mellem England i 1760 og i 1844 er mindst lige så stor som forskellen mellem Frankrig under ’ancien regime’ og under juli-revolutionen. Men det mægtigste resultat af denne industrielle transformation er det engelske proletariats” (MEW, bd. 2, s 249-250).

Eric Hobsbawm har peget på, at Engels’ bog formodentlig er den første, som systematisk bygger på begrebet om den industrielle revolution. Begrebet var på det tidspunkt nyt og tentativt og var først for nylig fremkommet i debatter blandt engelske og franske socialister (Hobsbawm, 2011, s 91-92). Engels ser den industrielle revolutions forandringer som en kæmpemæssig proces af koncentration og polarisering, hvis hovedtendens er at skabe et stadigt større proletariats, et stadig mindre borgerskab med stadig større kapitalister, begge dele i et stadig mere urbaniseret samfund.

I tilknytning til fremstillingen af den industrielle revolution diskuterer Engels mere teoretisk konkurrencens betydning for lønnen og for arbejderne

situation. Arbejdernes løn bevæger sig op og ned mellem et minimum, som bestemmes af et nødvendigt eksistensniveau samt af arbejdernes indbyrdes konkurrence, og et maksimum, som bestemmes af kapitalisternes indbyrdes konkurrence i perioder med mangel på arbejdskraft. Gennemsnitslønnen vil sandsynligvis ligge noget over minimums-niveauet, men hvor meget afhænger af tradition og af, hvilken levestandard arbejderne har opnået. Nogle typer arbejde, især i industrien, kræver dog arbejdere med bedre kvalifikationer, og derfor vil deres lønniveau ligge over de øvriges, selv om en del af denne højere løn også afspejler højere leveomkostninger i byerne. Dette højere lønniveau i byer og industri medvirker også til at øge arbejderklassens størrelse, idet det tiltrækker tilflyttere fra landet og fra andre steder, konkret især Irland. Men den indbyrdes konkurrence blandt arbejdere skaber en permanent overskudsbefolkning, som holder lønniveau og levestandard nede for alle. Engels fremhæver, at overskudsbefolkningen skabes på trods af væksten i den samlede økonomi, som skyldes at teknologisk udvikling gør varerne billigere og dermed forøger efterspørgslen, og som også skyldes Englands industrielle monopolstilling på verdensmarkedet. Befolkningen vokser, produktionen øges og med den efterspørgslen efter arbejde. Alligevel bliver der ved med at være overskudsbefolkning, fordi de uforudsigelige og uigennemskuelige forhold i samspillet mellem udbud og efterspørgsel skaber kriser. Overskudsbefolkningen består dels af lønarbejdere, dels af potentielle lønarbejdere – landbefolkning, irske immigranter, folk fra økonomisk mindre dynamiske erhverv.

Hobsbawm peger også på, at Engels var én af de første til at forstå de cykliske kriser som en integreret del af kapitalismen og til at foreslå en præcis periodisering af kriserne (Hobsbawm, 2011, s 94).

Argumentationen i kapitlet om konkurrence er præget af, at Engels har sat sig ind i politisk økonomi, som det også fremgår af hans nationaløkonomiske skitse, men den er også båret af konkret indsigt i national og international handel, som han givetvis har fået via sit arbejde i familiefirmaet.

Engels fremstiller anskueligt industrialiseringens sammenhæng med koncentration og urbanisering. Mekaniseret storindustri kræver stadig større kapitalinvesteringer og dens arbejdsdeling kræver samling af stadig flere arbejdere. Sådanne store produktionsenheder samler bosættelser omkring sig, selv når de etableres på landet, og det skaber et overskud af arbejdskraft, som fører til at lønningerne falder og andre industriherrer tiltrækkes. Så industrielle småbyer vokser til storbyer, som bliver ved med at vokse i kraft af de økonomiske fordele, de giver industriejerne. På grund af konkurrencen om billig arbejdskraft vil industrien ganske vist have tendens til at flytte til lavere lønninger på landet, men det medfører så en gradvis urbanisering i landområderne. Den-

ne udvikling iagttager Engels i de små byer, som omgiver Manchester. Hvor Manchester også er handelsby, er de omliggende byer rene industribyer med befolkning af industriarbejdere.

I storbyerne fremtræder uhæmmet udbytning og konkurrence i den mest nøgne form.

”Hvor meget man end kan være opmærksom på at denne individets isolation, denne snævre selv-orientering, er det grundlæggende princip overalt i vores samfund, så er den intetsteds så skamløst åbenlys, så selvbevidst som lige her i den store bys trængsel. Opløsningen af menneskeheden til monader, som hver har sit eget princip, atomenes verden, er her ført til det yderste” (MEW, bd. 2, s 257).

Der er social krig i storbyerne, og krigen føres ved hjælp af kapital, som direkte eller indirekte kontrollerer produktionen og levevilkårene. Derfor falder alle ulemperne ved denne situation hos de fattige, som må klare sig så godt de kan. Mange dør indirekte af sult, fordi lang tids mangel på ordentlig mad fører til farlige sygdomme.

Engels omtaler industriarbejdernes og de fattiges situation i en række engelske byområder, bl.a. i London, Edinburgh, Liverpool. Nottingham og Leeds. Men han fokuserer på Manchester, både på grund af sit personlige kendskab til byen, men også fordi ”Den moderne fremstillingsvirksomhed har nået perfektion i Manchester. (...). Her må den moderne fremstillingsvirksomheds virkninger på arbejderklassen nødvendigvis udvikles mest frit og perfekt, og det industrielle proletariatet fremstår i sin fulde klassiske perfektion” (MEW, bd. 2, s 273).

Vilkårene i Manchesters arbejderkvarterer fremstår grelt i Engels’ fremstilling. Han giver for eksempel en detaljeret beskrivelse af forholdene i byens ”Old Town”, med tætte huse, manglende sanitet, snavset flodvand og dårlig udluftning.

”Sådan er den gamle bydel i Manchester, og når jeg genlæser min beskrivelse, er jeg nødt til at indrømme, at frem for at være overdrevet, er den langt fra grel nok til at give et sandt indtryk af det snavs, den elendighed og ubeboelighed, den manglende respekt for alle hensyn til renlighed, ventilation og sundhed, der kendetegner opførelsen af dette distrikt, der indeholder mindst tyve til tredive tusinde indbyggere. Og et sådant distrikt findes i hjertet af den næststørste by i England, den førende industriby i verden. Hvis nogen ønsker at se, hvor lidt plads et menneske

kan have til at bevæge sig, hvor lidt luft - og hvilken luft! - han kan have at ånde i, hvor lidt civilisation han kan have adgang til og alligevel leve, er det kun nødvendigt at rejse hertil" (MEW, bd. 2, s 285).

I den nyere del af byen er forholdene ikke bedre. Her er arbejderboligerne små, indelukkede og uden ventilation. Alt i alt må Engels konstatere, at 350.000 arbejdere i Manchester og de omliggende områder næsten alle bor i elendige, fugtige, beskidte boliger, og at huse og gader er anlagt uden hensyn til ventilation. Der er ingen muligheder for renlighed, bekvemmelighed og behageligt familieliv. "I sådanne boliger vil kun en fysisk degenereret race, berøvet al menneskelighed, nedbrudt, moralsk og fysisk reduceret til bestialitet, kunne føle sig godt tilpas og hjemme" (MEW, bd. 2, s 295).

Men det behøver byens borgerskab og middelklasse, indehaverne af fabrikker og handelshuse, ikke at lade sig konfrontere med. For Manchesters fysisk-geografiske struktur holder dem adskilt fra arbejderkvartererne:

"Selve byen er bygget på en ejendommelig måde, så en person kan bo i den i årevis og dagligt gå ind og ud uden at komme i kontakt med et arbejderkvarter eller bare med arbejdere, altså så længe han begrænser sig til sit arbejde eller til at gå fornøjelsesture. Dette skyldes først og fremmest det faktum, at arbejderbefolkningen, både ved ubevidst og stiltiende aftale og ved åbenlys og bevidst beslutsomhed er blevet skarpt adskilt fra de dele af byen, der er forbeholdt middelklassen" (MEW, bd. 2, s 276).

Tristram Hunt har fremhævet, at Engels som få før ham forstod byens spatiale dynamik, dens gader, huse, fabrikker og butikker, som udtryk for social og politisk magt. De sociale uligheder og interessekonflikter viser sig ikke kun i situationer som urolighederne i sommeren 1842 og nedkæmpelsen af dem; de er til stede i udformningen af gaderne, transportsystemerne og planlægningsprocessen (Hunt, 2009, 109-111).

Arbejdernes situation

Størstedelen af bogen består af beskrivelser og analyser af, hvordan industrialisering, koncentration i storbyerne og konkurrence former arbejdernes livsbetingelser, herunder deres fysiske og mentale helbred, samt deres individuelle og kollektive adfærd.

Engels kommer omkring mange aspekter af arbejderklassens situation. Han peger for eksempel på, hvordan kombinationen af lav løn, lange arbejdstider og fødevaremarkedernes indretning gør det svært for arbejderne at få ordentlige fødevarer.

”... [arbejderen] modtager normalt sin løn lørdag aften, for selv om man er begyndt at udbetale løn fredag, er denne glimrende ordning på ingen måde alment udbredt; og derfor kommer han til markedet klokken fem eller endda syv, mens købere fra middelklassen har første valg om morgenen, når markedet bugner med det bedste af alt. Men når arbejderne når frem, er det bedste forsvundet, og hvis det stadig var der, ville de sandsynligvis ikke være i stand til at købe det. De kartofler, som arbejderne køber, er normalt dårlige, grøntsagerne visne, ostene gammel og af dårlig kvalitet, baconet harskt, kødet magert og sejt, taget fra gamle, ofte syge kvæg, eller fra selvdøde dyr, og endda ikke friskt, ofte halvt forrådneth. Sælgerne er normalt små høkere, der køber ringere varer og kan sælge dem billigt på grund af deres dårlige stand” (MEW, bd. 2, s 299).

Underernæring er med til at gøre arbejderne svagelige. Engels skriver, at de fleste fabriksarbejdere er magre, blege og slappe med undtagelse af de muskler, der især udøves i deres arbejde, og at de lider af fordøjelsesbesvær og derfor er melankolske, irritable og nervøse. På grund af den fysiske svaghed har de svært ved at modstå epidemier som for eksempel tyfus. De ældes tidligt og dør tidligt.

Helbredstilstanden har tydelig sammenhæng med boligforholdene. Engels refererer en rapport af lægen P.H. Holland, som undersøgte dødelighed i en forstad til Manchester. Holland inddelte huse og gader i tre klasser efter kvalitet og registrerede så antallet af dødsfald. Hans tabeller viser, at i forhold til gader af første klasse, med den bedste kvalitet, er dødeligheden i gaderne af anden klasse 18 procent større og i gaderne af tredje klasse 68 procent større (MEW, bd. 2, s 335).

Blandt de lavest lønnede i tekstilindustrien er de såkaldte håndvævere, hvis situation Engels beskriver med inddragelse af personlige observationer.

“i gennemsnitlige sæsoner må håndvæveren regne sig som heldig, hvis han kan tjene seks eller syv shilling om ugen; men for at nå dette beløb må han sidde ved sin væv 14 til 18 timer om dagen. De fleste vævede varer kræver desuden et fugtigt vævningsrum for at forhindre tværtrådene

i at briste, og dels af denne grund, dels fordi deres fattigdom forhindrer dem i at betale for bedre boliger, er disse væveres arbejdsrum normalt uden trægulve eller flisegulve. Jeg har været i mange sådanne væveres boliger, i afsides, ubehagelige gårde og gyder, som regel i kældre. Ofte bor et halvt dusin af disse vævere, flere af dem gift, sammen i et lille hus med et eller to arbejdsrum og et stort soveværelse. Deres mad består næsten udelukkende af kartofler, måske havregrød, sjældent mælk og næppe nogensinde kød. Et stort antal af dem er irske eller af irsk afstamning” (MEW, bd. 2, s 365-66).

Engels beskriver også, hvordan fabriksejerne håndhæver streng og undertrykkende arbejdsdisciplin. Han citerer et regelsæt fra en virksomhed i Manchester, hvor det blandt andet hedder, at arbejdere, som synger eller taler til andre, får bøder, og at alt væveudstyr, som går i stykker, må betales af arbejderen. Det fremgår også af reglerne, at dørene lukker 10 minutter efter arbejdstids start, og hvis man kommer for sent, lukkes man ikke ind før frokost. Men fra en anden kilde refererer Engels, at nogle arbejdsgivere lukker dørene betydeligt tidligere og uddeler bøder. Denne disciplinering er nedværdigende og demoraliserende.

”Hvor frivillig, produktiv aktivitet den højeste glæde, vi kender, så er tvungent arbejde den mest grusomme, nedværdigende straf. Intet er mere forfærdeligt end at blive tvunget til at gøre en ting hver dag fra morgen til nat mod ens vilje” (MEW, bd. 2, s 346).

Arbejdernes evne til at stå imod de nedværdigende forhold svækkes af, at mulighederne for skolegang og uddannelse er helt minimale. Der er kun nogle få dagskoler til rådighed for arbejderklassen, og kvaliteten af lærere og undervisning er dårlig. Repræsentanter for arbejderorganisationer har krævet offentlig undervisning uden religiøst islæt, men uden held, og derfor er børnenes viden og færdigheder begrænsede.

Men mange børn er også en del af arbejdsstyrken. De nye teknologier og den mekaniske kraftoverføring betyder, at der ikke er så meget behov for mænds arbejdskraft i tekstilindustrien; kvinder og børn har overtaget det meste af arbejdet. Også for dem har arbejdet naturligvis konsekvenser for helbredet.

”De hyppige bøjninger af kroppen ned til de lave maskiner, der er fælles for begge disse arbejdsgræne, har generelt en bremsende virkning på arbejderens vækst. I spindeværkstedet i bomulds møllen i Manchester,

hvor jeg var ansat, kan jeg ikke huske at have set en eneste høj, velbygget pige; de var alle korte, buttede og med dårlige former, direkte grimme i hele figurens udvikling” (MEW, bd. 2, s 386).

Et andet eksempel, ikke fra Engels’ egne observationer, er arbejdsmiljøet i forbindelse med produktion af en bestemt type blonder, de såkaldte spolebånd, som bliver produceret i blandt andet Oxford og Bedford. Dette arbejde bliver hovedsagelig udført af børn og unge og foregår i små og dårligt ventilerede rum, hvor de sidder bøjet over snærepuden:

”For at understøtte kroppen i denne slidsomme position bærer pigerne støtte-bøjler af træ, som for de fleste af dem helt forskyder ribbenene og gør brystkasserne snævre, fordi knoglerne i deres unge alder stadig er meget bløde. De dør som regel af tæring efter at have lidt af de alvorligste former for fordøjelsesproblemer, som opstår ved stillesiddende arbejde i en dårlig atmosfære” (MEW, bd. 2, s 412).

For at udnytte fabrikshaller og maskiner mest muligt er natarbejde udbredt, og de slider voldsomt på både den fysiske tilstand og den moralske bevidsthed.

“Det er unødvendigt at forestille sig hvordan permanent mangel på nattesøvn, hvilket ikke kan afhjælpes med søvn om dagen, virker på børns kroppe og endda på unges og voksnes helbred. Det uundgåelige resultat var Irritation af hele nervesystemet, med generel træthed og svækkelse af hele kroppen, og det fremmede fristelse til drikkeri og uhæmmet seksuel omgang. En producent oplyser, at i de to år, hvor blev udført nattearbejde på hans fabrik, blev antallet af illegitimt fødte børn fordoblet, og der herskede en så generel demoralisering, at han måtte opgive natarbejde” (MEW, bd. 2, s 375-76).

I bogens afsluttende kapitel behandler Engels borgerskabets holdning til proletariatet. Han fremhæver, at borgerskabets interesser entydigt er fokuseret på penge.

”Jeg gik engang inde i Manchester med en sådan borgerlig og talte med ham om den dårlige, usunde bygningsmetode og arbejderkvarterernes skræmmende tilstand, og jeg hævdede, at jeg aldrig havde set en så dårligt bygget by. Manden lyttede tavst til ende og sagde på hjørnet, hvor

vi skiltes: "Og alligevel bliver der tjent rigtigt mange penge her; god morgen, Hr." (MEW, bd. 2, s 487).

For den engelske borgerlige er det ligegyldigt, om hans arbejdere sulter eller ej, bare han selv tjener penge. Alle livets vilkår måles i penge, og det der ikke bringer penge, er nonsens, upraktisk idealistisk vrøvl. Nogle folk i borgerskabet skjuler deres fokus på penge bag en vis godgørenhed, men det ændrer ikke ved sagen. Engels hævder videre at "nationaløkonomien, videnskaben om at tjene penge" er borgerskabets foretrukne læsestof (MEW, bd. 2, s 487), og Malthus' befolkningsteori og den nye fattiglov, som bygger på Malthus, er borgerskabets mest åbenlyse krigserklæring mod proletariatet. Fattigloven blev vedtaget i 1834 og sigtede mod at begrænse udgifterne til fattighjælp samt at forebygge misbrug af hjælpen. Fattighjælp blev forbeholdt personer, som indgik i store arbejdshuse under tvangsmæssige vilkår, som kun de virkeligt trængende ville acceptere.

Arbejderklassens vilkår er således elendige. Arbejderen er "... den viljeløse genstand for alle mulige kombinationer af omstændigheder og må regne sig heldig, når han har reddet sit liv selv i en kort periode" (MEW, bd. 2, s 344). Arbejderne forholder sig på forskellig vis til deres situation. Nogle bukker under og lader sig demoralisere; men væksten i drikkeri, dårligdom og kriminalitet skal ikke primært forklares som individuel svaghed og skødesløshed; det er et socialt fænomen, skabt af industrialiseringen og kapitalismen. Andre arbejdere underkaster sig passivt deres skæbne og lever så godt de kan som respektable lovlydige borgere, uden at blandt sig i offentlige spørgsmål.

I fremstillingen af industrialiseringens konsekvenser for arbejderklassens situation har Engels samlet og bearbejdet et omfattende empirisk materiale. Som kilder bruger han både egne observationer, oplysninger fra aviser, officielle rapporter og anden sekundærlitteratur. Nogle kapitler kan virke uoverskuelige, men i det store hele lykkes det for Engels at sammenfatte materialet i en både anskuelig og velargumenteret fremstilling. Bogen har dog også klare svagheder. Beskrivelsen af mennesker og deres situation er i nogle tilfælde unuanceret og afspejler en forenklet forståelse af karaktertræk og adfærd. Det gælder ikke mindst fremstillingen af de indvandrede irske arbejdere, som accepterer de ringeste arbejds- og boligforhold og lader sig bruge af arbejdsgiverne til at underbygge de enkelske arbejdere. Engels udviser dog også en vis forståelse for de irske arbejderes situation.

Ud over demoralisering og passiv respektabilitet peger Engels også på en tredje reaktion blandt arbejderne, nemlig at organisere sig og kæmpe imod de

vilkår, som borgerskabet byder arbejderklassen. Dette perspektiv udfolder han i et kapitel om arbejderbevægelser.

Arbejderbevægelse

Engels fremstilling af arbejderklassen har to sider. På den ene side ses arbejderne, både mænd, kvinder og børn, som undertrykte, nedslidte og demoraliserede. På den anden side fremstilles de som en social kraft, som kan rejse sig mod borgerskabet og pege frem mod et bedre samfund. Sammenhængen mellem de to sider kan være svær at få øje på, men den formuleres nogle steder.

”Således bliver arbejderne udstødt og ignoreret af den magtfulde klasse, moralsk såvel som fysisk og mentalt. Man tager kun hensyn til dem på én måde, gennem loven, som slår ned på dem, så snart de træder borgerskabet for nær. Ligesom over for umælende dyr behandler man dem kun med én form for uddannelse, nemlig piskan – den brutale, ikke overbevisende, men skræmmende magt. Derfor kan det ikke undre, hvis arbejderne, der behandles som dyr, faktisk bliver dyriske; eller hvis de kun kan bevare deres bevidsthed om og følelsen af menneskelighed ved at nære det mest glødende had, det mest ubrudte indvendige oprør mod det magtfulde borgerskab” (MEW, bd. 2, s 342-43).

Her fremstår oprøret som en nødreaktion, ikke som en overvejet handling. Men Engels peger også på, at Centraliseringen af arbejderbefolkningen i store byer stimulerer arbejderens udvikling af fællesskab, hvor de begynder at føle sig som en klasse. Han skriver videre, at arbejderne er mere humane i det daglige liv end borgerskabet. De har selv prøvet det hårde liv og føler for dem, som har det svært. Arbejderen er også mindre fordomsfuld, har et klarere blik for de faktiske forhold end den borgerlige, og han ser ikke på alt gennem den personlige egoismes briller (MEW, bd. 2, s 352).

Arbejderbevægelsen udvikler sig gennem forskellige faser. Individuelt oprør – i form af forbrydelse – kan være én, maskinstorm en anden, men ingen af dem er generelt udbredt. Fagforeninger og strejker er den første generelle form, som bevægelsen antager. Det vigtigste ved dem er ikke deres effektivitet, men den læring i solidaritet og klassebevidsthed, som de skaber.

Et eksempel på dette er beskrevet i bogens kapitel om minearbejdere. Industriens vækst fører også til et øget behov for både kul og jern, og dermed til ekspansion af minedriften. Også her udgør kvinder og børn en væsentlig del af arbejdsstyrken. Især børnearbejdet i minerne har vakt politisk opmærksom-

hed, og parlamentet har vedtaget restriktioner. Men arbejdsvilkårene er for alle meget belastende for helbredet, og der er jævnlige ulykker. Der er dog gradvist sket en organisering i fagforeninger, og i 1843-44 har der været en langvarig og bred strejke i de nordengelske miner. Strejken blev brudt, blandt andet fordi arbejdsgiverne hentede irske arbejdere ind til at overtage arbejdet, men Engels fremhæver, at kampen ikke har været forgæves, for de nitten ugers strejke har:

”... for evigt revet minearbejderne ud af den intellektuelle død, de hidtil havde ligget i; de er vågnet fra deres søvn, er opmærksomme på at forsvare deres interesser og er kommet ind i civilisationens bevægelse og især arbejdernes bevægelse. Strejken, der først bragte al mineejernes grusomhed frem i lyset, har fremprovokeret arbejdernes modstand for altid og har gjort mindst to tredjedele af dem til Chartister; og erhvervelsen af tredive tusinde sådanne beslutsomme, erfarne mænd er bestemt af stor værdi for Chartisterne” (MEW, bd. 2, s 471).

Den politiske bevægelse Chartismen, som blev dannet i slutningen af 1830'erne, er et endnu højere udviklingstrin end fagforeningerne. Chartisterne stillede krav om demokratiske rettigheder, herunder almindelig valgret for enhver voksen mand, som har sin fulde fornuft og ikke er dømt for kriminalitet, samt betaling af parlamentsmedlemmer for at gøre det muligt for fattige mænd at stille op til valg. Bevægelsen omfattede både folk fra arbejderklassen og radikale borgerlige, men efter en konflikt i 1842 trak de borgerlige kræfter sig ud. Engels vurderer, at bevægelsen nu er rent forankret i arbejderklassen, og at den uvægerlig vil bevæge sig mod socialisme.

Sideløbende med disse bevægelser har intellektuelle i middelklassen udviklet socialistiske teorier, men de har stort set ikke havde haft forbindelse med arbejderbevægelsen før 1844, hvor et lille mindretal af de mest oplyste arbejdere blev optaget af socialisme.

Engels har ikke meget tiltro til de engelske socialister. De er tamme og fredelige, skriver han, og de afviser alle andre metoder end den at vinde den offentlige mening (MEW, bd. 2, s 452). De anerkender ingen historisk udvikling og ønsker at placere nationen i en tilstand af kommunisme med det samme, ikke gennem en uundgåelig politisk udvikling frem til det punkt, hvor denne overgang kan blive mulig og nødvendig. For at fremme en sådan udvikling bør socialisterne knytte sig til Chartismen.

Engels ser således Chartist-bevægelsen som en mulig bidragyder til en gradvis socialistisk udvikling i England. Men han mener også, at de indre mod-

sætninger i kapitalismen vil skabe grobund for en sådan udvikling. I bogens slutning forsøger han sig med en forudsigelse af, hvornår det vil kunne ske:

”Men på tidspunktet for den næste krise, der ifølge analogien fra de foregående skal bryde ud i 1852 eller 1853, medmindre den måske udskydes gennem ophævelse af kornlovene eller fremskyndes af andre påvirkninger, såsom udenlandsk konkurrence - på det tidspunkt, hvor denne krise ankommer, vil det engelske folk have fået nok af at blive plyndret af kapitalisterne og overladt til at sulte, når kapitalisterne ikke længere har brug for deres tjenester. Hvis det engelske borgerskab indtil den tid ikke stopper op og tænker sig om - og alt tyder på, at det vil det bestemt ikke gøre - så følger en revolution, som ikke kan sammenlignes med nogen tidligere” (MEW, bd. 2, s 504).

Arbejderklassens tvetydighed

Engels’ tidlige skrifter om politisk økonomi, om industrialisering og om den industrielle udviklings konsekvenser for arbejderklassen var væsentlige bidrag og på nogle måder nyskabende.

I den kritiske diskussion af nationaløkonomiens begreber og temaer formulerer Engels en række pointer, som blev videreført i Marx’s kritik af den politiske økonomi. Han peger blandt andet på privatejendommens afgørende rolle i det markedsøkonomiske system, som Adam Smith har beskrevet, og han tegner et skarpt billede af privatejendommens og markedets opløsende konsekvenser for sociale fællesskaber. Han griber fat i økonomiens begreb om værdi, diskuterer nogle økonomers skelnen mellem på den ene side produkters reale værdi, på den anden side deres markedsbestemte værdi, og fremhæver privatejendommen som forudsætning for denne skelnen. Han peger også på, markedet ikke sikrer sammenhæng mellem udbud og efterspørgsel; der vil hele tiden være faktorer, som skaber ubalance, og som dermed skærper konkurrencen og fremmer centralisering af ejendom og rigdom og polarisering i samfundet. Kun afskaffelse af privatejendommen vil kunne forebygge dette.

Bogen om arbejderklassens vilkår i England var et banebrydende værk. Engels var langt fra den første til at registrere og beskrive de sociale problemer, som fulgte med udviklingen af kapitalisme og storindustri; men Eric Hobsbawm fremhæver, at hans bog var et af de første studier, som ikke kun betragtede enkelte virksomheder eller brancher, men dækkede hele arbejderklassen med dens forskellige undergrupper; som beskrev arbejderklassens situation i

sammenhæng med den industrielle kapitalismes udvikling, og som brugte begrebet om den industrielle revolution som grundlag for en systematisk analyse (Hobsbawm, 2011). Engels giver en klar og velargumenteret fremstilling af den industrielle revolution, og han viderefører nogle af de pointer, han havde formuleret i sin kritiske diskussion af den politiske økonomi og dens begreber.

En væsentlig styrke i bogen er behandlingen af den spatiale dynamik, som kapitalisme og industrialisering driver frem i byerne og deres omegn (Hunt, 2009). Engels er meget opmærksom på mønstrene i virksomhedernes lokalisering, arbejdernes bosætning og de klassebetingede opdelinger af byen. Han beskriver også, hvordan industriens anlæg og affaldsprodukter påvirker det naturlige miljø. Som tidligere omtalt var det et tema, som Engels også senere vendte tilbage til, blandt andet i "Anti-Dühring" og i skitser til "Naturens dialektik".

Mere generelt giver fremstillingen et tvetydigt billede af arbejderklassen. På den ene side beskriver Engels ganske nuanceret de forskellige forhold og grupperinger inden for arbejderklassen, herunder blandt andet mange arbejderes landlige baggrund, forskelle mellem brancher, kvinder og børn som arbejdere, de irske indvandrere. På den anden side opfatter han arbejderklassen som en helhed, en samlet gruppe med fælles social position og fælles interesser. Begge sider er dele af virkeligheden, men de kommer til at slå uformidlede i Engels' fremstilling. Det skyldte blandt andet, at han vil fremhæve arbejderklassen som en social kraft, som kan sætte sig i bevægelse og gøre op med privatejendom og kapitalisme. Han lægger vægt på at beskrive Chartismen som en arbejderklasse-bevægelse frem for som en bredere politisk strømning, og ifølge Hunt giver han et forenklet billede af forskelle og modsætninger i Manchester, både i det økonomiske liv og i arbejderbefolkningen, fordi han vil understrege modsætningen mellem arbejde og kapital (Hunt, 2009, s 115). Vanskeligheden i at erkende forskelle og modsætninger inden for arbejderbefolkningen samtidig med at man fastholder, at arbejderklassen har fælles positioner og interesser, er et problem som Engels deler med mange senere marxistisk inspirerede fremstillinger.

Materialistisk historie-skrivning

Grundsynspunktet i den historiske materialisme er, at mennesker, samfund og kultur formes af de materielle omstændigheder, hvorunder mennesker lever og arbejder; men at dette sker i bestemte former, som forandrer sig historisk. Disse former, som Marx kaldte produktionsmåder, afløser hinanden frem gennem menneskehedens historie, og hver ny produktionsmåde medfører nye magt- og modsætningsforhold, som ikke mindst kommer til udtryk i sociale klasser og forholdene imellem dem. Den kapitalistiske samfundsmodel må forstås både ud fra de forudgående samfundsmodeller, hvis indre dynamik førte frem mod kapitalismen, og ud fra de potentielle samfundsmodeller, som kapitalismens indre modsætninger peger frem mod.

Denne forståelse af samfundsudviklingen gør det oplagt at beskæftige sig med både nyere og ældre historie for at undersøge de specifikke former for samspil mellem materielle vilkår og samfundsliv og lokalisere de dynamikker, som fører til opløsning af samfundsmodeller og fremvækst af nye. Både Marx og Engels foretog sådanne historiske undersøgelser, men hvor Marx primært gjorde det som led i sit arbejde med kritik af den politiske økonomi, arbejdede Engels med et bredere samfundshistorisk perspektiv.

Historiske projekter

Engels udgav i sin levetid to sammenhængende historiske værker, "Den tyske bondekrig" i 1850 og "Familiens, privatejendommens og statens oprindelse" i 1884. De behandles nærmere i dette og det efterfølgende kapitel. Men han arbejdede også på flere andre historiske projekter, som af forskellige grunde forblev uafsluttede (Sperl, 2016, s 47-65). Det gælder følgende projekter:

En *samtidshistorisk analyse af de politiske og militære begivenheder i Europa i revolutionsårene 1848-49*. Engels havde deltaget aktivt i nogle af kampene i Tyskland og havde også skrevet om begivenhederne i Tyskland i flere sammenhænge. Kort efter at være flyttet til London skrev han en længere fremstilling, ”Den tyske rigsforfatningskampagne”, som beskrev konkrete forløb og begivenheder og i høj grad trak på hans egne erfaringer (MEW bd. 7, s 109-197). Senere skrev han en længere artikelserie (offentliggjort i Marx’s navn) til den amerikanske avis ”New York Daily Tribune”. Det var en bredere og mere analytisk fremstilling, hvor han startede med at beskrive den samfundsmæssige kontekst, herunder de sociale klasser i Tyskland samt statens karakter i Preussen, andre tyske delstater og Østrig, inden han beskrev forløb og begivenheder. Engels planlagde at give en mere sammenhængende fremstilling af kampene, som også skulle omfatte andre dele af Europa, og han foretog i den forbindelse grundige studier af militær historie, organisation og teknologi; men det lykkedes ham ikke at finde tid til at gennemføre projektet. Artiklerne i ”New York Daily Tribune” blev i 1896 udgivet i bogform under titlen ”Revolution og kontrarevolution i Tyskland” (MECW, bd. 11, s 3-91), men stadig i Marx’s navn. Først flere år senere blev det kendt, at Engels var forfatteren.

En bog om *Irlands historie*. I bogen om arbejderklassens situation i England gav Engels et overvejende negativt og stereotypet billede af de irske arbejdere og deres kultur. Men efterhånden fik han en mere nuanceret opfattelse, blandt andet efter at have besøgt Irland i 1856 sammen med Mary Burns, og han begyndte at læse om Irlands historie. I 1870 besluttede han at skrive en bog om Irlands historie og samlede materiale til det. Hans omfattende noter er bevaret. Han fik skrevet udkast til et kapitel om Irlands natur og den tidlige historie (MEW, bd. 16, s 459-498), som blandt andet indeholder vurderinger af samspillet mellem det naturgivne miljø – f.eks. jordens frugtbarhed – og politisk-økonomiske strategier (Slater, 2018). Arbejdet kom ikke videre, blandt andet fordi politisk-organisatoriske opgaver og væsentlige politiske begivenheder som den tysk-franske krig og Pariserkommunen krævede Engels opmærksomhed.

En fremstilling af *middelalderens historie og de tidlige former for borgerlig revolution*. I 1880’erne begyndte Engels at arbejde på en udvidet udgave af bogen om den tyske bondekrig. Han ville sætte fremstillingen af bondekrigen ind i et bredere perspektiv, som handlede om udviklingen gennem feudalsamfundet og fremvæksten af det borgerlige samfund. Der skulle inddrages andre europæiske lande ud over Tyskland. Der foreligger flere tekster og skitser, som formodentlig skulle indgå i bogen, for eksempel ”Om tyskernes oprindelige historie” (MEW, bd. 19, s 425-473) og ”Feudalismens forfald og bourgeo-

isiets opkomst” (MEW, bd. 21, s 392-401). Engels vendte tilbage til projektet flere gange frem til sin død, men fik det ikke afsluttet.

En historisk analyse af *den tyske nationalstats opståen og Bismarcks politik*. Engels blev opfordret til at bearbejde og udgive de tre kapitler i ”Anti-Dühring”, som handlede om magtteori, som en selvstændig publikation. Til denne publikation ville han tilføjet et nyt kapitel med en historisk analyse af de magtforhold, som havde præget Tysklands udvikling til nationalstat under Preussens dominans. Han arbejdede på dette i 1887-88, men fik det ikke afsluttet. Den uafsluttede publikation omtales nærmere i dette kapitel.

De to historiske værker, som Engels fik afsluttet og udgivet, er begge skrevet forholdsvis hurtigt og primært baseret på andre historiske fremstillinger. Hans selvstændige bidrag i disse bøger var først og fremmest at strukturere og fortolke det historiske stof ud fra den materialistiske tilgang. I de øvrige historiske projekter ønskede han at inddrage et mere omfattende materiale og indplacere analysen i en bredere samfundsmæssig sammenhæng. Denne mere ambitiøse tilgang var svær at forene med hans øvrige arbejdsforpligtelser, og det givetvis én af årsagerne til, at disse projekter ikke blev afsluttet.

Klasser, vækkelse og oprør i 1500-tallet

Bogen ”Den tyske bondekrig” blev skrevet i sommeren 1850. Efter at de borgerligt-liberale demokratibevægelser på det europæiske fastland var blevet slået fejl og blevet, var Engels flygtet til London, hvor også Marx og hans familie opholdt sig. Efter en tid valgte Engels at forsone sig med sin familie og flytte til Manchester for at indtræde i familiefirmaet. Men han overvejede intenst årsagerne til demokratibevægelsernes nederlag og diskuterede det med Marx og andre politiske flygtninge. En væsentlig motivation for arbejdet med bondekrigen var at vise et eksempel på tysk revolutionær tradition, og Engels drager jævnligt mere eller mindre tydelige paralleller til udviklingen i Tyskland i 1848. Disse paralleller vil jeg dog ikke diskutere her.

Den tyske bondekrig var en række folkelige oprør, som fandt sted i årene 1524 og 1525 i flere tysktalende områder i Centraleuropa. Oprørene, som havde både økonomiske, religiøse og andre motiver, omfattede især bønder, men andre grupper deltog også, herunder borgere i byer og landsbyer. Bevægelsen blev også støttet af en del radikale pro-

testamentiske præster. Det var nok den største og mest udbredte folkelige opstand i Europa før den franske revolution i 1789.

Bondekrigen var ikke en pludselig begivenhed; den lå i forlængelse af en række europæiske konflikter og opstande fra Middelalderen og fremefter. Især i den sydvestlige del af Tyskland var der i perioden fra 1509 til 1514 en række mindre opstande, udført af bønder og andre lavstatusgrupper, og rettet mod adelen og den katolske kirkes privilegier. Også en gruppe protestantiske adelsfolk gjorde i 1522-23 oprør i forsøg på at forbedre deres position over for fyrsterne, men de blev hurtigt nedkæmpet.

I sommeren og efteråret 1524 var der spredte mindre opstande i Sydtykland; som nogle af de første gjorde bønderne i et område nord for Zürich oprør mod den lokale greve. I områderne omkring Bodensøen var samlet tre oprørske bondegrupper, omfattende i alt ca. 30.000 mennesker. Bønderne ønskede forbedring af deres levevilkår og muligheder, og i løbet af februar og marts 1525 udarbejdede repræsentanter for de tre grupper et sæt fælles krav, de såkaldte tolv artikler. Det skete i byen Memmingen, hvor borgerne sympatiserede med bønderne. Kravene omfattede blandt andet retten til selv at vælge præst, begrænsning af pligten til at yde tiende, afskaffelse af livegenskabet og opretholdelse af bøndernes ejendomsret. I begrundelsen af kravene blev bibelens ord jævnlige brugt. De tolv artikler blev trykt i store oplag og spredt bredt.

Bondekrigen foregik midt under reformationen, og kristent begrundede krav om social retfærdighed var en vigtig del af grundlaget. Oprørerne blev støttet af radikale protestantiske kirkelige, med Thomas Müntzer som den mest kendte, men Martin Luther vendte sig imod dem.

I starten af april havde bønder i Oderwald-området længere mod nord også gjort oprør. Blandt andet fangede de en greve og torturerede og dræbte ham og hans folk. Denne begivenhed prægede indtrykket af oprørerne og medvirkede til, at mange adelige vendte sig mod bønderne. Allerede i marts havde sammenslutningen af adelige i regionen samlet en hær af landsknægte og riddere med henblik på at slå oprøret ned. Adelsens repræsentanter afviste at forhandle om bøndernes krav. Den 4. april besejrede adelshæren i krigens første større slag en bondehær ved Leipheim. De næste par uger var der flere slag i samme område. Den 13. og 14. april kunne adelshæren ikke besejre bondehæren,

men der blev lavet aftaler, som gav bønderne indrømmelser og fritagelse for straf for deltagelse i oprøret. Måned efter besejrede adelshæren en større bondehær ved slaget i Böblingen (tæt ved Stuttgart) den 12. maj.

Nogle steder fik bønderne støtte fra byernes borgere. I byen Stadtilm åbnede borgerne byen for en bondehær, og stillet over for denne situation anerkendte den lokale greve de tolv artikler. Senere trak han dog sine tilsagn tilbage. Det skete efter slaget ved Frankenhäusen den 15. maj, hvor en bondehær under ledelse af Thomas Müntzer led fuldstændigt nederlag til adelshæren. Müntzer blev selv fanget og halsugget. I den følgende måned drog adelshæren rundt i de oprørske områder og nedkæmpede de sidste mindre bondehære. En del bønder forlod i denne periode kampene og vendte hjem til deres landsbyer og gårde. Mindre oprørske bondegrupper holdt sig skjult i skovene i flere år.

Engels' fremstilling af bondekrigen bygger ikke på egne kildestudier eller bredere litteraturstudier. I forordet til bogens anden udgave, som kom i 1870, skriver han at oplysninger om begivenheder og aktører først og fremmest bygger på Vilhelm Zimmermanns omfattende værk om bondekrigenes historie, som var udkommet i tre bind 1841-43, men at analysen af konfliktens baggrund, dynamik og resultater bygger på den historisk-materialistiske tilgang. Han henviser også til, at Marx har udviklet denne tilgang og brugt den i sine arbejder om den franske revolution 1848-49.

I bogens to indledende kapitler behandler Engels de sociale, politiske og kulturelle forudsætninger for opstandene og kampene. Det første kapitel fokuserer på den økonomiske situation og de sociale klasser, det andet på de grupper og ideologier, som konfronterede hinanden, herunder forholdet mellem Martin Luthers og Thomas Münzers tilgange til at reformere kirken. Bogens tredje kapitel er en kort redegørelse for de spredte bevægelser og oprør, som havde fundet sted i tiårene før bondekrigens udbrud. Dernæst skildres i fjerde kapitel den opstand fra grupper af adelsfolk mod fyrsterne i Pfalz-området, som foregik i 1522 og hurtigt blev nedkæmpet. I de følgende to kapitler beskrives selve bondekrigens forløb, først og mest udførligt begivenhederne i Schwaben-området og derefter kampene i andre områder, især Thüringen-om-

rådet længere mod nord. I bogens syvende og afsluttende kapitel diskuterer Engels bondekrigens følger.

Samfundsforandring og sociale klasser

Indledningsvis skitserer Engels den økonomiske udvikling i tiden frem mod bondekrigen. I det 14. og 15. århundrede var der sket et betydelig opsving i tysk industri. Den feudale lokalindustri på landet var blevet erstattet af det laug-organiserede håndværk i byerne, som producerede for bredere kredse og til dels for fjernere markeder. Områder som vævning, kunsthåndværk i metal og våbenproduktion udvikledes stærkt. Opfindelser som bogtrykkerkunst og krudt bidrog væsentligt til at styrke industrien. Minedrift blomstrede. Men opsvinget i tysk national produktion var ikke på højde med udviklingen i andre lande, og det tyske samfund forblev mere opsplittet.

”Mens opkomsten af handel og industri i England og Frankrig førte til en sammenkædning af interesserne over hele landet, og dermed til en politisk centralisering, skete der i Tyskland blot gruppering af interesserne efter provinser, omkring helt lokale centre, og dermed en politisk splittelse; en splittelse som snart for alvor blev langvarig gennem Tysklands udelukkelse fra verdenshandelen. I samme omfang som det rent føderale rige faldt fra hinanden blev rigsforbundet som sådan opløst; de store rigs-lensmænd blev næsten uafhængige fyrster; byerne på den ene side, ridderne på den anden indgik forbund, snart mod hinanden, snart mod fyrsterne eller kejseren. (...) De, som i denne forvirring og i disse utallige krydsende konflikter til syvende og sidst måtte vinde, var repræsentanterne for centralisering i splittelsen, repræsentanterne for den lokale og provins-baserede centralisering, fyrsterne...” (Engels, 1934, s 16).

Den økonomiske udvikling havde væsentlige konsekvenser for de sociale klasser og lag i befolkningen. Det gjaldt både de klasser, som var overleveret fra middelalderen, og de nye klasser, som voksede frem. Engels kommenterer de forskellige klasser og lags situation og interesser (Engels, 1934, s 16-29).

Adelen bestod af to forskellige grupper. Den mest magtfulde var fyrsterne. De havde tidligere været kejserrigets lokale repræsentanter, men de var efterhånden blevet næsten uafhængige af kejseren og kunne føre krig og udskrive skatter på egen hånd. Efterhånden som de udvidede deres magt og øgede deres forbrug, blev skatterne højere. Byerne var beskyttet af kejserlige privilegier, så

det meste af skattebyrden faldt på bønderne. Den anden gruppe var lavadelen eller ridderne, som hastigt var på vej til forfald. En stor del af dem var forarmede og levede kun af at være fyrsternes tjenere i militære og civile embeder. Deres militære betydning som tungt kavaleri var aftagende, blandt andet på grund af udbredelsen af skydevåben. For at klare deres vanskeligheder greb lavadelen ofte til samme midler som fyrsterne, udplyndring af bønderne gennem afgifter, pligtarbejde og andet. Men lavadelen stod heller ikke på god fod med de øvrige stænder.

Kirken og dens folk var under pres af de historiske forandringer. Med bogtrykkerkunsten havde kirken mistet sit monopol på vidensformidling, og nye fagområder som jura trængte frem. Der var reelt to helt forskellige klasser inden for gejstligheden. Den aristokratiske del bestod af biskopper, abbeder og andre prælater. Nogle af disse var selv fyrster, andre herskede på vegne af fyrster over store landområder med livegne og bønder. ”De udbyttede ikke kun deres undergivne lige så hensynsløst som adelen og fyrsterne, de gik langt mere skammeligt til værks. Ved siden af den brutale magt blev alle religionens chikaner brugt, ved siden af torturens rædsler blev alle rædslerne ved bandlysning og afvist absolution, alle skriftestolens intriger sat i bevægelse for at fravriste undersåtterne den sidste skilling og øge kirkens arvegods” (Engels, 1934, s. 20). Munkene i klostrene fungerede ofte som det gejstlige aristokratis væbnede magt. Disse gejstlige var direkte under kronen og stod derfor i vejen for fyrsterne. Den anden gejstlige klasse, som Engels kalder den plebejiske fraktion, var præsterne på landet og i byerne. De stod uden for kirkens hierarki og havde ingen del i dens rigdomme. I levevilkår stod de tæt nok på masserne til at bevare sympati med almindelige mennesker i byerne og på landet, og de fulgte med i, hvad der rørte sig i tiden.

Gennem opblomstringen af handel og industri havde byernes borgere udviklet sig til tre adskilte grupper. Den mest magtfulde gruppe var patricierslægterne, de rigeste familier, som sad i byernes råd og indtog alle de centrale embeder. De kunne udnytte byernes ressourcer til egen fordel, gennem åger og monopolstilling i handel. De to øvrige grupper i byerne var begge i opposition mod patricierne. Den ene gruppe var den borgerlige opposition, som omfattede velstående og mindre velstående borgere samt en del af småborgerne. De krævede stærkere medindflydelse i byernes styre, f.eks. gennem byrådene, samt kontrol med byernes forvaltning og patriciernes adfærd. De var også stærkt kritiske over for gejstligheden. Den anden gruppe var den plebejiske opposition. I den indgik en del forarmede borgere, men især resten af bybefolkningen, som var udelukket fra borgerrettigheder: håndværkersvende, daglejere og de mange

grupper, som var ved at udvikle sig til et marginaliseret pjalteproletariat. Den plebejiske opposition var således en ganske blandet gruppe.

Bønderne var den store udbyttede klasse. "Bonden måtte bære hele de øvrige samfund med dets forskellige grupper: fyrster, embedsmænd, adel præsteskab, patriciere og borgere. Om han hørte til en fyrste, en rigsherre, en biskop, et kloster, en by – han blev overalt behandlet som en ting, et lastdyr, ja det som var værre" (Engels, 1934, s 27). Uanset om bonden var livegen eller fæster måtte han arbejde det meste af tiden på herremandens mark, og af det han tjente til sig selv måtte han svare skatter og afgifter til stat, fyrste, og kirke. Bonden var langt hen retsløs, underlagt herremandens luner. Bønderne knurrede under dette stadige pres; men det var svært at få dem til at gøre oprør. De var splittede, fordi de hørte under forskellige herremænd og havde meget lidt kontakt på tværs af disse herremænds områder eller til byerne. Derfor var middelalderens bondeoprør lokale.

Engels opsummerer analysen af de sociale lag og klasser således:

"Vi ser at rigets forskellige stænder, fyrster, adel, prælater, patriciere, borgere, plebejere og bønder i begyndelsen af det sekstende århundrede dannede en højst forvirret masse med de mest forskelligartede behov, som krydsede hinanden i alle retninger. Den ene stand var i vejen for den anden og lå i stadig kamp med alle andre, snart åbent, snart skjult. En spaltning af nationen i to store lejre, som situationen var ved udbruddet af den første revolution i Frankrig, og som den nu er i de fleste fremskredne lande på et højere udviklingstrin, var under disse omstændigheder helt umulig" (Engels, 1934, s 29).

Religion og klassekamp

Bondekrigen var tæt sammenvævet med reformationen, både opgøret med den katolske kirke men også kampen mellem forskellige linjer i reformationsbevægelsen.

Engels fremhæver kirkens centrale position i feudalsamfundet. I løbet af middelalderen var antikkens civilisation blevet forladt. Kun kristendommen havde middelalderen videreført fra antikken, og dermed havde præsteskabet fået monopol på intellektuel dannelse, samtidig med at dannelsen selv havde fået en overvejende teologisk karakter. "Kirkens dogmer var samtidig politiske aksiomer, og bibelsteder havde lovkraft ved enhver domstol (...). Og denne teologiens overmagt på hele den intellektuelle virksomheds område var samti-

dig den nødvendige følge af kirkens stilling som den almene sammenfatning og sanktion af det bestående feudaltvælde” (Engels, 1934, S 32). Derfor måtte alle generelle angreb på feudalismen have et stærkt element af teologisk kætteri.

Kætteriet fandtes i forskellige former og hos forskellige grupper. I byerne var det båret af borgerne og vendte sig hovedsagelig mod præsteskabets rigdom og politiske rolle. Borgerne ønskede en enklere kirkeforfatning og en ophævelse af den eksklusive præstestand. De kætterske holdninger, som var udtryk for bøndernes og plebejernes behov, havde ifølge Engels en anden karakter. De delte borgernes kritik af præsteskabet og pavedømmet, men gik langt videre og ”... forlangte genoprettelse af det urkristelige lighedsforhold mellem menighedens medlemmer og anerkendelse af dette som norm også for den borgerlige verden” (Engels, 1934, s 43). Det indebar mere eller mindre tydelige krav om ligestilling mellem bønder og adelige, mellem privilegerede borgere og plebejere, samt afskaffelse af pligtarbejdet, skatterne og de mest grelle forskelle i rigdom. Hvor kætteriet hos byernes borgere rettede sig mod den gejstlige feudalisme, rettede bøndernes og plebejernes kætteri sig også mod samfundsforholdene.

Engels fremhæver at religionen har forskellig karakter hos bønder og borgere. Hvor man hos bønderne (og senere hos proletarerne) finder et stærkt asketisk element, finder man hos borgerne snarere sparsommelighed.

”Denne asketiske strenghed i sæder, dette krav om forsagelse af alle livets nydelser og fornøjelser, markerer på den ene side den spartanske ligheds princip over for de herskende klasser, på den anden side er det et nødvendigt gennemgangstrin, uden hvilket de nederste lag aldrig kan sætte sig i bevægelse. For at kunne udvikle sin revolutionære energi, for at blive klar over sin fjendtlige stilling over for alle andre elementer i samfundet, for at kunne koncentrere sig som klasse, må dette lag begynde med at frasige sig alt, som endnu kunne forsones det med den bestående samfundsordning (...). Denne plebejiske og proletariske asketisme adskiller sig både i sin vildt fanatiske form og i sit indhold helt fra den borgerlige asketisme, sådan som den borgerlige, lutherske moral og de engelske puritanere prædikede den, og hvis hele hemmelighed er den borgerlige sparsommelighed (Engels, 1934, s 53-54).

Videre skriver Engels, at efterhånden som produktivkræfterne udvikles og øger forbrugsmulighederne, vil den spartanske lighed blive overflødig for proletariatets revolutionære indstilling. Den asketiske strenghed vil forsvinde fra masserne, men vil overleve i sekter.

Da Luther i 1517 trådte frem med åben kritik af den katolske kirke, havde hans opposition endnu ikke nogen bestemt karakter. Den kunne rumme både moderate og mere vidtgående krav, og Luthers retorik var radikal. Reformationens budskab mobiliserede dels bønder og plebejere, dels borgere og lavadel.

”De første troede at dagen var kommet, hvor de kunne gøre regnskab op med alle deres undertykkere, de sidste ville bare gøre en ende på pavernes magt, afhængigheden af Rom og det katolske hierarki og berige sig ved konfiskationen af kirkegodset. Parterne skilte sig ud og fandt deres repræsentanter. Luther måtte vælge imellem dem. (...) Han lod bevægelsens folkelige elementer falde og gik over til den borgerlige, adelige og fyrstelige side” (Engels, 1934, s 38).

Engels er klar over, at Luther havde gode grunde til at vælge den borgerlige reforms side. Tilslutningen til reformation hos byernes borgere og den lavere adel var allerede hurtigt så stor, at reformen stort set var sikret; men inddragelse af de yderliggående kræfter blandt bønder og plebejere kunne skræmme adelen og mange byer væk fra bevægelsen. Da bondekrigen brød ud, søgte Luther at indtage en formidlende position. Han angreb regeringerne for deres undertrykkelse, som havde ført til opstanden; men han mente også at det var ugudeligt og imod evangelierne at gøre oprør. Efterhånden som oprøret bredte sig, fordømte han det dog klart, talte om ”de myrdende og røvende bondehobe”, som måtte slås ned, ”ligesom når man må slå en gal hund ihjel” (Engels, 1934, s 41).

Reformationen betød ifølge Engels, at det tyske samfund blev delt i tre store lejre (Engels, 1934, s 37):

- Den konservativt-katolske. Her forenede alle de elementer sig, som var interesserede i at opretholde det bestående: rigsmagten, de gejstlige og en del af de verdslige fyrster, den rigere adel, prælaterne og patricierne i byerne.
- Den borgerligt-moderate, lutherske reformbevægelse: størstedelen af den lavere adel, borgerskabet i byerne, endda en del af de verdslige fyrster.
- Den revolutionære: bønderne og plebejerne.

Som modbillede til den borgerlige reformator Luther stiller Engels den plebejisk-revolutionære teolog Thomas Münzer. Som præst i byen Altstedt i Thüringen afskaffede han helt det latinske sprog i gudstjenesten. Ligesom Luther kri-

tiserede han den katolske gejstlighed; men hvor Luther blev mere moderat, blev Münzers ideer stadig dristigere og hans sprog stadig skarpere.

”Han forkastede bibelen både som eneste og som ufejlbarlig åbenbaring. Den egentlige, den levende åbenbaring var fornuften, en åbenbaring som havde eksisteret til alle tider og hos alle folk og som endnu eksisterede. At holde bibelen op mod fornuften ville sige at dræbe ånden med bogstavet. For den hellige ånd, som bibelen talte om, var ikke noget som eksisterede uden for os; den hellige ånd var netop fornuften. (...) Himmelen var derfor ikke noget hinsidigt, den var at søge i dette liv, og de troendes kald var at oprette denne himmel, guds rige, her på jorden” (Engels, 1934, s 45).

Münzers politiske lære knyttede sig tæt til hans revolutionært-religiøse tilgang. Hans program krævede oprettelse af guds rige, tusindårsriget, på jorden her og nu. Han forstod guds rige som en samfundstilstand, hvor der ikke længere var klasseforskel, privatejendom eller statsmagter, som havde selvstændiggjort sig over for samfundets medlemmer. Engels skriver, at Münzers program var ”... mindre sammenfatningen af de daværende plebejeres krav end den geniale foregribelse af frigørelsesvilkårene for de proletariske elementer, som var på vej til at udvikle sig blandt disse plebejere” (Engels, 1934, s 46). Det betød også, at kun en lille minoritet blandt af de oprørske bønder og plebejere var på højde med Münzers ideer og engagement.

Det er Engels’ vurdering, at det tyske samfund ikke var modent til en grundlæggende omvæltning, og at bønderne og plebejerne, som havde påtrængende behov for omvæltningen, heller ikke var det. Derfor havde Münzer og de andre ledere af bondoprøret ikke reel mulighed for at sejre.

”Det værste, som kan overgå lederen af et yderliggående parti, er når han tvinges til at overtage styret i en epoke, hvor bevægelsen endnu ikke er moden til herredømme for den klasse, som han repræsenterer, og heller ikke til gennemførelse af de forholdsregler, som denne klasses herredømme kræver. Hvad han *kan* gøre afhænger ikke af hans vilje, men af det niveau modsætningerne mellem de forskellige klasser har nået og af udviklingen af de materielle produktionsbetingelser, produktions- og samkvemsforhold, som klassemodsætningernes udviklingsgrad til enhver tid beror på. Hvad han *bør* gøre, hvad han eget parti forlanger af ham, afhænger igen ikke af ham, men heller ikke af klassekampens

udviklingsgrad og dens betingelser; han er bundet til sine tidligere læresætninger og krav...” (Engels, 1934, s 109-110).

Hovedårsagen til, at bøndernes oprør brød sammen, ser Engels i Tysklands indre splittelse. Landet var splittet i utallige uafhængige provinser, som næsten var fuldstændigt fremmede for hinanden, og som alle var spaltet i stænder og standsfraktioner. Bønderne i de enkelte provinser handlede på egen hånd og nægtede ofte at hjælpe oprørske bønder i nabolaget, og derfor kunne oprørsgrupperne én efter én besejres af hære, som var langt mindre end oprørshærene. I de fleste dele af Tyskland fandt ikke engang bønder og plebejere sammen i fælles aktion, de stod snarere i vejen for hinanden.

I bogens afslutningskapitel diskuterer Engels kort bondekrigens konsekvenser. Selv om de oprørske bønder led nederlag er det hans vurdering, at deres situation egentlig ikke blev forværret. Krig og hærgen var jævnlige begivenheder i datiden, og generelt var bøndernes sociale stilling for lav til, at den i længden kunne forværres af forhøjede skatter. De senere religionskrige og især 30-års krigen, som ødelagde både landbrugets produktivkræfter og mange byer, ramte bønderne meget hårdere.

Bondekrigens tabere var først og fremmest gejstligheden. For dem skærpede krigen konsekvenserne af reformationen. Klostre og stiftelser var blevet brændt og plyndret, og kirkens ejendomme blev sekulariseret og tilfaldt fyrster eller byernes elite. Men adelen led også betydelige tab. Den havde ikke på egen hånd kunnet modstå bøndernes oprør, men var blevet reddet af fyrsternes hær. Mange slotte var ødelagt, og mange adelsfamilier var ruineret og blev tvunget til at tjene fyrsterne. I byerne havde bondekrigen befæstet patricier-elitens herredømme, og den borgerlige opposition var blevet brudt for lang tid.

Den eneste gruppe, som drog fordel af bondekrigene og deres resultater, var fyrsterne (Engels, 1934, s 123). Engels fremhæver, at det daværende Tyskland stod på et lavt og uensartet udviklingstrin, som tillod at mange slags organisationer og magt kunne eksistere ved siden af de verdslige fyrstedømmer; men udviklingen gik samtidig, om end langsomt, mod en provinsiel centralisering, altså en underordning af de øvrige grupper under fyrsterne. Derfor var det kun fyrsterne, som i sidste ende kunne have vundet, og sådan blev det også.

Tilgangen til historisk analyse

I bogen om den tyske bondekrig søger Engels at anvende den historiske materialismes teori og begreber på et sæt af begivenheder i en bestemt historisk situation. Dette fokus i tid og sted giver fremstillingen et mere sluttet præg end

det langt bredere genstandsfelt i den senere bøger om familieformernes og statens udvikling (se kapitel 5). Engels analyserer bondekrigens baggrund, forløb og resultater på tre niveauer:

- Den generelle situation i det tyske samfund, herunder økonomi og produktion samt de overordnede politiske magtstrukturer
- De forskellige sociale klassers situation, interesser og indbyrdes forhold
- Centrale aktører, først og fremmest Müntzer og Luther, deres ideologier og deres positionering i forhold til klasserne.

Selv om Engels mange steder tegner modsætningerne for skarpt, viser bogen styrken i den historisk-materialistiske tilgang.

Der er dog også klare begrænsninger i Engels' analyse. I den historisk-materialistiske tilgang regnes de sociale klasser og konflikter mellem dem som centrale faktorer i samfundsudviklingen. Engels giver også en karakteristik af klasserne og forholdet mellem dem, og denne klasseanalyse indgår i vurderingen af situationen før og efter bondekrigen. Men i fremstillingen af konfliktens forløb bliver klasseanalysen stort set ikke inddraget.

Der er også en anden svaghed i udmøntningen af klasseanalysen. Flere steder i fremstillingen viser der sig en implicit antagelse om, at samfundet vil udvikle sig frem mod en situation, hvor to klasser står over for hinanden, og hvor det besiddelsesløse proletariat vil være det store flertal. Det ses for eksempel i antagelsen om, at bønderne havde fælles klasseinteresser, men ikke udfoldede dem, fordi de ikke havde indbyrdes kontakt på tværs af områder og godser. Beskrivelsen af plebejerne i byerne er også vag, og det er svært at se belæg for det fællesskab mellem dem og bønderne, som Engels nogle steder synes at antage.

Et væsentligt og spændende element i analysen er sammenhængen mellem sociale forhold, religion og mobilisering. Engels' beskrivelse af, hvordan religion hænger sammen med livssituation hos bønder og hos borgere, og hans beskrivelse af ideerne bag den protestantiske adelsopstand, er en perspektivrig udbygning af klasseanalysen og foregriber senere analyser af disse forhold hos sociologer som Max Weber.

Som tidligere nævnt arbejdede Engels langt senere på at revidere bogen om den tyske bondekrig og udvide den til en bredere fremstilling af feudalsamfundets afvikling og den tidlige udvikling af det borgerlige samfund. Han fik ikke gennemført projektet, men der foreligger udkast til nogle afsnit. Et af dem er teksten "Om feudalismens forfald og borgerskabets opkomst", skrevet i 1884. Temaerne i denne tekst siger noget om, hvor Engels så behov for at udbygge fremstillingen af den historiske forandring, som bondekrigen var led i. Et væ-

sentligt tema er betydningen af pengeøkonomiens udbredelse. Engels skriver, at "Pengene var borgerskabets store løftestang for ligestilling. Overalt hvor et personligt forhold blev erstattet af et pengeforhold, hvor en ydelse i naturalier blev erstattet af en pengeydelse, blev en feudal relation afløst af en borgerlig" (MEW, bd. 21, s 394).

I samme tekst fremhæver Engels kongemagten som det progressive element i forandringsprocessen. Det må ses på baggrund af, at han understreger den gennemgående splittelse af 1500-tallets Tyskland, med en mangfoldighed af uafhængige småfyrster og byer, og at han ser denne splittelse som forhindring for en progressiv udvikling. Han mener, at kongemagten stod for orden i den herskende uorden, for opbygning af nationen over for opsplittningen i rebelske vasalstater. Engels peger på, at ved afslutningen af det 15. århundrede var der i hele Europa kun to lande, hvor kongemagten og den nationale enhed kun fandtes på papiret: Italien og Tyskland. I forlængelse af behovet for orden og sammenhæng peger Engels på opkomsten af en selvstændig stand af jurister som en væsentlig støtte for både kongerne og byernes borgere (MEW, bd. 21, s 397). Med genopdagelsen af romerretten blev der etableret arbejdsdeling mellem de gejstlige (som havde været feudaltidens konsulenter i retslige forhold) og de verdslige retslærde.

Indarbejdelsen af sådanne problemstillinger ville givetvis have kunne styrke forklaringskraften i bogen om den tyske bondekrig. Men som den foreligger, er bogen stadig en inspirerende fremstilling af en vigtig episode i Tysklands og Europas historie, og et godt eksempel på den historisk-materialistiske analysetilgang.

Magt og nationalstat i 1800-tallets Tyskland

Engels arbejdede i vinteren 1887 og foråret 1888 på en samtidshistorisk analyse af dannelsen af en tysk nationalstat. Det var led i en plan om at udgive de tre kapitler om "voldsteori" i Anti-Dühring som en selvstændig publikation. Engels behandler her Dührings tese om at "... de politiske tilstande er den afgørende årsag til den økonomiske situation, og at den omvendte relation kun repræsenterer en andenrangs tilbagevirken" (Engels, 2015, s 149). Engels afviser denne opfattelse og argumenterer for, at det økonomiske niveau med dets strukturer og mekanismer er det primært bestemmende. For at aktualisere og konkretisere argumenterne i de tre kapitler ville Engels supplere med et fjerde,

som under titlen "Magtens³ rolle i historien" skulle vise, hvordan magt udspillede sig i et bestemt historisk forløb, nærmere bestemt den periode hvor det Det Tyske Forbund bestående af en række større eller mindre stater blev omdannet til en samlet nationalstat i form af det tyske kejserrige under Preussens ledelse og dominans. Engels fik ikke afsluttet kapitlet, men hans disposition for arbejdet viser, at det efterladte udkast dækker langt det meste af det stof og de problemstillinger, han planlagde at behandle. Udkastet er også længere end de tre kapitler fra "Anti-Dühring" tilsammen.

Udviklingen mod den tyske nationalstat skete gennem en 15-årig periode med mange begivenheder. Som grundlag for at diskutere Engels' analyse opsummerer jeg kort begivenhederne, især på grundlag af Blackbourn (2003, s 184-95).

Årene efter 1848-revolutionen var præget af reaktionære tilbageslag i Preussen og i andre tyske stater. Mange af de borgerlige rettigheder, som var blevet opnået, blev rullet tilbage, og bureaukратиets og militærets autoritet blev styrket. Efter 1858, hvor den hidtidige kronprins blev konge, kom der en vis åbning i det politiske liv, og mange liberale blev valgt ind i det preussiske parlament. Men den nye konge ønskede at styrke hæren gennem øgede bevillinger og ved at forlænge værnepligten fra to til tre år. De liberale i parlamentet accepterede de øgede bevillinger, men afviste stærkt den forlængede tjeneste tid, fordi de frygtede at hæren endnu mere ville blive en stat i staten. Det var en principiel kamp om magten mellem regering og parlament, den såkaldte forfatningskonflikt, som varede mange år. Det var blandt andet i forsøg på at håndtere den, at Otto von Bismarck blev udpeget til statsminister i 1862.

Preussen og Østrig var de to store og dominerende stater i det tyske forbund, og forholdet mellem dem blev mere og mere spændt. Østrigs rolle som selvstændig stormagt var blevet svækket af involvering i europæiske konflikter, først Krimkrigen 1854-56, hvor Østrig agerede tvetydigt, og derefter nederlag i en krig i 1859, som tvang Østrig til at afgive besiddelser i Norditalien. I 1863 opstod der krise om hertug-

3 Den tyske titel er "Die Rolle der Gewalt in der Geschichte". Jeg har valgt at oversætte "Gewalt" som "magt", hvor det i den danske udgave af "Anti-Dühring" er oversat som "vold". Med magt menes der altså her ikke "blød magt", men magt byggende på en hård kerne af potentielle voldsmidler.

dømmerne Slesvig og Holsten, hvis status var væsentlig for både tyske og danske nationalistiske bevægelser. Danmark søgte at adskille de to hertugdømmer og inddrage Slesvig under en ny dansk forfatning. Det førte til militær konflikt, hvor preussiske og østrigske tropper overvandt de danske og hvor de to lande aftalte at styre hertugdømmerne i fællesskab. Aftalerne skabte imidlertid spændinger mellem Preussen og Østrig, og de mindre tyske stater blev af Preussen tvunget til at forny en toldunion, som udelukkede Østrig økonomisk fra Nordtyskland. Efter forhandlinger, hvis formål var at svække Østrigs position, foreslog Bismarck en omdannelse af det tyske forbund, hvor Østrig ikke skulle være med og Preussen dermed klart ville være herre over Nordtyskland. Det udløste krig med Østrig og de mindre tyske stater, som støttede Østrig. Krigen sluttede med Preussens sejr i juli 1866, og derefter annekterede Preussen betydelige landområder i Nordtyskland og oprettede året efter det nordtyske forbund. Forbundet havde et parlament valgt ved almindelige valgret (for mænd), men i det store hele blev Preussens selvstændige magt bevaret. Under indtryk af denne nationale samling blev forfatningskonflikten afsluttet året efter blev, og de liberale kræfter blev splittet.

Med oprettelsen af den nordtyske forbund var de sydtyske stater i et tomrum. De følte sig stadig knyttet til Østrig, men de var bundet til Preussen med militære og økonomiske bånd. Bismarck forsøgte at stramme disse bånd, men mødte betydelig politisk modstand. Stormagten Frankrig var også en hindring for Preussens ambition om at opsluge de sydtyske stater; men situationen løste sig, da udbrød krig mellem Preussen og Frankrig. Krigens umiddelbare årsag var, at en tysk prins blev tilbudt den ledige spanske trone, hvilket Frankrig satte sig stærkt imod. Tilbuddet blev trukket tilbage, men Frankrig krævede yderligere garantier, og da Preussen ikke ville give dem, erklærede Frankrig krig. De sydtyske stater overholdt deres alliance med Preussen og krigen affødte stærke nationale følelser i Tyskland. Tyskland vandt krigen i 1870-71, og efterfølgende blev det tyske kejserrige proklameret i Versailles i januar 1871.

Engels' fremstilling af denne udvikling tager udgangspunkt i situationen efter den delvist fejlsagne borgerlige revolution i 1848. Han peger på, at disse be-

givenheder havde rystet borgerskabet ud af en langvarig sløvhed. Der kom et stærkt erhvervsmæssigt og industrielt opsving, som også omfattede jernbanebyggeri og skibsfart. Men mangfoldigheden af tyske småstater med hver deres toldgrænser og andre regler, for eksempel for bosætning, var en stærk bremse for denne udvikling. Og på verdensmarkedet kunne disse småstater ikke yde tyske handelsfolk og iværksættere nogen støtte. Der var et stærkt materielt grundlag for krav om et "forenet fædreland". Og det var vel at mærke ikke et krav fra romantiske liberale studerende, det var erhvervs- og industrifolks praktiske behov. Og Engels fremhæver, at det var led i en overordnet udviklingstendens.

"Siden slutningen af middelalderen har historien arbejdet på at opbygge et Europa af store nationalstater. Kun sådanne stater er den normale politiske ordning for det europæiske herskende borgerskab. Det er også en uundværlig forudsætning for at etablere et harmonisk internationalt samarbejde mellem folkene, og uden dette kan proletariatets herredømme ikke eksistere. For at sikre international fred skal al uundgåelig national friktion først fjernes, hvert folk skal være uafhængigt og beherske deres eget hjem" (MEW, bd. 21, s 407).

Engels lægger vægt på de økonomiske drivkræfter for en samling af Tyskland, og han ser også samlingen som et skridt på vejen mod et mere retfærdigt samfund. Men Tysklands fortsatte opdeling i småstater var aftalt af Europas magter ved Wienerkongressens efter Napoleonskrigene. Det var således et internationalt politisk spørgsmål. Derfor skulle national tysk enhed ikke kun tilkæmpes over for de lokale fyrster, det krævede også kamp mod eller støtte fra andre europæiske magter, især Frankrig og Rusland. Den umiddelbare vanskelighed ser Engels i forholdet til Frankrig, hvor Louis-Napoleon havde udnyttet kampen mellem borgerskab og proletariat til at blive præsident og med bondeklassemens hjælp også kejser. Det franske borgerskab så ham som en statsmand af deres slags, én som havde kæmpet sig op til en høj position ved at prøve lidt af hvert. Men for at etablere sin position som magtfuld kejser måtte Louis-Napoleon udvide Frankrigs territorium ud over de grænser, som var blevet fastlagt af Wienerkongressen. Krigen i Norditalien i 1859, hvor Østrig mistede besiddelser, var et led i dette; Frankrig erhvervede lidt besiddelser, men ønskede mere. Den oplagte mulighed var tyske områder vest for Rhinen, og efter krigen i Italien troede mange tyskere, at disse områder allerede var tabt til Frankrig. Finansborgerskabet i Köln var allerede i gang med lyssky forretninger sammen franske finans- og erhvervsvirksomheder (MEW, bd. 21, s 415-16).

Tab af landet på Rhinens vestbred ville svække hele Tyskland, som var mere splittet end nogensinde. Spørgsmålet var, hvordan landets kræfter politisk kunne samles? Engels mener, at der forelå tre muligheder:

Den første mulighed var en virkelig samling og forening af landet gennem afskaffelse af alle småstaterne. Det ville være den åbent revolutionære vej, som på det tidspunkt netop var ved at lykkes i Italien. Men sådanne dristige handlinger var de førende tyske dynastier ikke i stand til. Engels mener, at hvis Louis-Napoleon og Frankrig havde startet en erobringsskrig mod Rhinlandet, ville det klart have vist Preussens og småstaternes svaghed, og det kunne måske have ført til en tysk folkelig revolution og samling. Men den situation blev ikke aktuel.

Den anden mulighed var en samling under Østrigs ledelse. Østrig var en kompakt stat med veldefinerede grænser, og opretholdt gennem toldmure og andre restriktioner en betydelig adskillelse fra resten af Tyskland. Østrig var den eneste katolske stormagt, og lagde mere og mere vægt på sin position som selvstændig stormagt. Engels karakteriserer Østrig som den mest reaktionære af alle tysktalende stater uden nogen forbindelse med den borgerligt-liberale bevægelse i resten af Tyskland. Nogle af de tyske småstater forsøgte i 1863 at få udråbt Østrigs kejser Franz Joseph til tysk kejser, men det faldt ynkeligt til jorden. Østrigs ledelse var i realiteten tilfredse med den løse organisering i Det Tyske Forbund og ville ikke kunne lede en egentlig tysk samling.

Den tredje mulighed var samling under Preussens ledelse. Engels skriver, at Preussen i mange år havde betragtet Tyskland på samme måde som det betragtede Polen; som genstand for erobring, hvor man tog hvad man kunne, men måtte være villig til at dele med andre erobrere. Sådan have Preussen opført sig både før og under Napoleonskrigene. Internt i Preussen dominerede den gamle bureaukratiske Junker-klasse. Men trods alt trivedes borgerskabet, med dets handel og erhverv, og for at fjerne handelshindringer tog Preussen initiativ til en toldunion i Tyskland. Det var en succes, som førte til at borgerskabet i de mindre stater opfattede Preussen som deres potentielle politiske leder. Borgerskabet accepterede Preussen som et mindre onde i forhold til Østrig. Engels fremhæver, at til forskel fra andre større stater havde Preussen to gode institutioner: generel værnepligt og generel skolepligt. De mange mennesker med en vis grundlæggende viden, som skolesystemet skabte, var nyttige for borgerskabet.

Engels skrev teksten på et tidspunkt, hvor samling under Preussens ledelse var en kendsgerning, men hans diskussion af de mulige alternativer er interessant. Den første mulighed kan ses som udtryk for, at Engels søger at lokalisere selv spinkle muligheder for en folkelig revolution. I forhold til Preussen frem-

hæver han ikke primært landets militære styrke, men snarere borgerskabets rolle, som hænger sammen med væksten i industri og handel, understøttet af statens institutioner og økonomiske politik.

Bismarck og Tysklands samling

Det blev som bekendt Otto von Bismarck, der som statsminister i Preussen tog initiativ til og ledede den turbulente proces frem mod Tysklands samling. Engels karakteriserer Bismarck som Louis-Napoleon omsat til tysk junker.

”Ligesom Louis-Napoleon er Bismarck en mand af stor praktisk intelligens og kløgt, en født og erfaren forretningsmand, der under andre omstændigheder ville have kunne true Vanderbilts og Jay Goulds position på børsen i New York, ligesom han effektivt havde bragt sin private økonomi på det tørre. Denne udviklede forståelse af det praktiske liv er ofte forbundet med et tilsvarende snæversyn, og i dette overgår Bismarck sin franske forgænger. For denne havde udarbejdet sine ”Napoleoniske ideer” i sin vagabondperiode - ideerne var også efter det - mens Bismarck, som vi skal se, aldrig en gang formåede at komme på sporet af en selvstændig politisk ide, men kun kombinerede andres færdige ideer til eget brug” (MEW, bd. 21, s 426-27).

Den ide, som Bismarck først og fremmest forfulgte, var borgerskabets ide om et samlet Tyskland. Det tyske borgerskab var ifølge Engels fanget i en modsætning: På den ene side krævede det politisk magt, et ministerium valgt af det liberale flertal i parlamentet; på den anden side krævede det en revolutionær omformning af Tyskland, som i realiteten kun kunne opnås med militær magt. ”I politik er der kun to afgørende kræfter, statens organiserede magt, hæren, og de folkelige massers uorganiserede, grundlæggende magt” (MEW, bd. 21, s 431). Bismarck tænkte, at hvis han en gang for alle kunne indfri borgerskabets ønsker mod dets vilje ved at gøre Tysklands samling til virkelighed, så ville han kunne afslutte konflikten mellem regering og parlament om værnepligten, og han ville blive borgerskabets idol ligesom Louis-Napoleon var blevet det i Frankrig.

Engels vurderer, at Bismarck havde brug for noget, som tydeligt viste det tyske borgerskab, hvor den virkelige magt lå, men som også kunne gennemføre nogle af de nationale krav, som stemte med Preussens ambitioner. Situationen i Slesvig-Holsten gav den første anledning til dette. Ud over at styrke de nationalistiske holdninger havde Preussen også det mål med krigen at få afprøvet

sin genopbyggede hær, og dens indsats oversteg alle forventninger. Bismarck fik samtidig afsluttet konflikten om værnepligten og kunne fokusere på konflikten med Østrig.

Bismarck tog skridt til at opløse Det Tyske Forbund og foreslog med den preussiske rigsdags støtte en ny fælles forfatning. Han vandt let krigen mod Østrig og mod småstaterne. Ved fredsslutningen sikrede han Preussen forøget territorium. Det var en gennemgribende forandring, som Engels kommenterer ud fra sit grundsynspunkt om det nødvendige og gode i en samlet nationalstat:

”Kort sagt, det var en komplet revolution gennemført med revolutionære midler. Vi er selvfølgelig de sidste, der bebrejder ham for dette. Tværtimod, hvad vi beskylder ham for er, at han ikke var revolutionær nok, at han kun var en preussisk revolutionær fra oven, at han startede en hel revolution i en position, hvor han kun kunne udføre halvdelen af den, og at han – når han nu var i gang med at annektere – var tilfreds med fire lurvede småstater” (MEW, bd. 21, s 433).

Som nævnt understreger Engels i starten af analysen, at Tysklands opsplитning i småstater indgik i aftaler mellem europæiske stormagter, og at tysk samling derfor også måtte indebære kamp mod ydre fjender. Det er baggrunden for krigen med Frankrig, som fulgte få år senere. Bismarck vidste, at freden med Østrig pegede frem mod en krig mod Frankrig, og han ønskede den faktisk; den skulle være midlet til at færdiggøre det tysk-preussiske imperium. Den tyske hær slog da også den franske hurtigt i en række slag på mindre end fem uger.

Ud over kolossale erstatninger indebar den aftalte fred, at de franske provinser Alsace og Lorraine blev indlemmet i Tyskland. Engels fremhæver, at med denne beslutning fremstod Bismarck for første gang som en selvstændig politiker. Her udførte han ikke et program, der var udtænkt af andre, han tænkte selv. Og som resultat begik han sin første store fejltagelse. Både Alsace og Lorraine havde været tyske områder frem til midten af 1700-tallet, og de havde stærke elementer af tysk kultur. Men den franske revolution havde forandret disse områder, den havde skabt en fornyelse, som befolkningen ikke havde turdet forvente i tiden som tyskere. De feudale lænker blev brudt, bønderne blev fri, patriciere og aristokrater blev drevet ud. Ingen andre steder i Frankrig støttede borgerne revolutionen så entusiastisk. Nu var de en del af den franske nation (MEW, bd. 21, s 445). Og det var de områder, Bismarck og Preussens junkere ville gøre tyske igen. Engels ser det som udtryk for, at Bismarcks forankring i den preussiske junker-klasse hæmmede hans dømmekraft.

”Ingen i verden hader franskmændene som de preussiske junkere. (...) de gudløse franskmænd har gennem deres onde revolution forvirret folks hoveder så meget, at den gamle junker-herlighed for det meste er begravet, selv i det gamle Preussen, de stakkels junkere er nødt til at kæmpe for resten af denne herlighed år ud og år ind (MEW, bd. 21, s 440-41).

Men indlemmelsen af Alsace og Lorraine havde også storpolitiske konsekvenser. Ved at fratage Frankrig de to mest patriotiske provinser drev Tyskland Frankrig i armene på enhver, som tilbød dem håb om at få provinserne igen. Det betød at Rusland fik mere frie hænder, og Tyskland fik mindre mulighed for at bremse Ruslands ekspansionistiske politik. Og, skriver Engels: ”... nu, hvor annekteringen har været den dominerende faktor i europæisk politik i sytten år, er den så ikke den grundlæggende årsag til den krise, som truer hele verdensdelen med krig? Fjern denne sag, og freden er sikret!” (MEW, bd. 21, s 447)

Klasserne og magten

Efter at have fulgt udviklingen frem til afslutningen på krigen mod Frankrig konstaterer Engels, at Bismarck havde nået sit mål, havde fået etableret et samlet Tyskland under Preussens herredømme som den stærkeste stat i Europa og fået placeret sig selv i magtens centrum. Spørgsmålet var så, hvad Bismarck ville bruge magten til. Hidtil havde han fulgt borgerskabets planer om tysk enhed, om end ikke på den måde borgerskabet havde tænkt sig. Nu måtte han til at fremkomme med egne ideer og planer for den indre konstruktion af det nye rige. Som grundlag for at vurdere Bismarcks politik beskriver Engels kort klassestrukturen i det daværende Tyskland (MEW, bd. 21, s 449-452), som udgjorde grundlaget for partierne i Preussens parlament og i den tyske rigsdag. Klasserne er godsejere, bønder, borgerskab, småborgerskab og arbejdere.

Godsejerne omfatter store og mellemstore jordbesiddere og domineres af de preussiske junkere. De driver selv deres landbrug, men yngre sønner kommer ofte i hæren eller statsbureaukratiet. Junkerklassen er et bolværk for den gamle preussiske stat, men de er ofte økonomisk svage, fordi landbruget ikke giver nok til at bekoste deres livsstil og støtte sønnerne i militær og stat. Bønderne er enten selvejende eller fæstere, men deres situation er generelt dårlig, og de er meget lidt aktive politisk.

Borgerskabet har haft et hidtil uset økonomisk opsving siden 1848, og efter sejren over Frankrig flyder franske milliarder ind i Tyskland, og der kommer en

ny periode med feberagtig erhvervsaktivitet. Borgerskabet er den økonomisk stærkeste klasse, men det er stadig ikke i stand til at udøve reel politisk magt. Småborgerskabet omfatter dels rester af de middelalderlige håndværk, som har stået stærkt i Tyskland, og dels små handlende. Efter at storindustri har vokset sig stærk, har småborgerskabet mistet sit stabile erhvervsgrundlag.

Endelig er der arbejderne. Landarbejderne i de østlige områder lever næsten som trælle og har ingen politisk rolle. Men socialdemokratiet har haft hastig fremgang blandt arbejderklassen i byerne. Selv om der er to indbyrdes uenige arbejderpartier, er den politiske forskel mellem dem i det store hele forsvundet, og de vil næsten sikkert snart blive samlet.

Hvordan kunne Bismarck navigere i denne konstellation af klasser og interesser? Engels skriver, at ud fra en nøgtern forståelse af situationen måtte Bismarck konkludere, at Junkerne som klasse ikke var levedygtige, og at borgerskabet var den eneste besiddende klasse med noget håb om fremtid. Hans nye rige ville få et mere sikkert fundament i det omfang, han gjorde det klart til at blive omdannet til en moderne borgerlig stat. Ved at give gradvise politiske indrømmelser til borgerskabet kunne Bismarck hjælpe det nye Tyskland til at indhente de andre stater i Vesteuropa, som var politisk langt mere frem-skredne. Det ville være den eneste rationelle politik for de besiddende klasser. Kun på den måde kunne man udrydde de mange rester af den hensygnende feudalisme. ”Hvis den uundgåelige kamp mellem borgerskabet og proletariatet kom, så fandt den i det mindste sted under normale omstændigheder, hvor alle kunne se, hvad det drejede sig om, og ikke i sådan en forvirring, tvetydighed, sammenfiltrering af interesser og rådvildhed, som vi så i Tyskland i 1848” (MEW 21, s 454). Hvis Bismarck fulgte en politik rettet mod borgerligt styre, ville det være i overensstemmelse med den historiske udvikling.

Men den politik, Bismarck fulgte i den institutionelle konstruktion af det nye rige, var langt fra entydigt borgerlig. I sidste del af det uafsluttede manuskript diskuterer Engels nogle af elementerne. Indførelse af fælles valuta og harmonisering af retssystemerne var udtryk for modernisering, men den centrale fornyelse, det nye riges fælles forfatning, var det i mindre grad. Den nye rigsdag, hvortil der gjaldt almindelig valgret for mænd, var den eneste institution, som udtrykte den nye stats enhed. Engels fremhæver, at jo stærkere og friere rigsdagen var, desto stærkere ville det nye riges grundlag være. Men Bismarck brugte det patriotiske hysteri til at overføre principperne fra det nordtyske forbund til den nye forfatning. Han søgte primært støtte til sin politik i Forbundsrådet, sammensat af repræsentanter for de forskellige delstater, frem for i rigsdagen, og han arbejdede gennem forhandlinger og aftaler bag scenen.

”Men sagen var, at det var vigtigt at give hele Rigsforfatningen en bestemt drejetap, nemlig Rigskansleren. Forbundsrådet måtte have en position, som udelukkede at andre end rigskansleren kunne udøve ansvarlig ledelse, og som dermed udelukkede muligheden for ministre med ansvar. Ethvert forsøg på at organisere rigets administration gennem oprettelse af et ansvarligt ministerium blev set som en indblanding i Forbundsrådets rettigheder og mødte uovervindelig modstand. Forfatningen var, som man snart fandt ud af, ”skræddersyet” til Bismarck. Det var et skridt videre på vejen mod hans personlige suverænitét gennem balancekunst mellem partierne i Rigsdagen og staterne i Forbundsrådet - et skridt videre på Bonapartismens vej” (MEW, bd. 21, s 456).

Der blev indført en form for lokalt selvstyre, som afskaffede de mest forkastelige overleveringer fra feudalismen. Men Engels fremhæver, at gamle magtforhold blev bevaret gennem et nyt distriktssystem, som gav godsejere mulighed for at opretholde en del af deres autoritet i distrikterne. Distriktsloven for de østlige provinser var det første tegn på, at Bismarck ikke havde nogen hensigt om at lade Preussen blive absorberet i Tyskland, men snarere ville gøre disse provinser til en fast bastion for Preussens magt.

Af Engels’ plan for sidste del af teksten fremgår det, at han ville føre analysen frem til slutningen af 1880’erne. Han ville blandt andet behandle ”kulturkampen”, hvor Bismarck gennem forskellige initiativer søgte at svække den katolske kirkes indflydelse, og socialistloven af 1878, som forbød socialistiske og socialdemokratiske organisationer og deres aktiviteter (men dog tillod socialister at blive valgt til Rigsdagen). Et af stikordene i planen er ”Bismarcks fuldstændige forvandling til Junker” (MEW, bd. 21, s 464), og det sammenfatter Engels’ forståelse af den tyske ”jernkansler”. Han ser som sagt Bismarck som en dygtig, viljestærk og hensynsløs politisk praktiker, som er i stand til at gennemskue og udnytte muligheder i politiske magtforhold, men som på grund af sit snæversyn som preussisk godsejer ikke kan udvikle mere selvstændige og langsigtede mål, og som i for høj grad vil drive politik ud fra sin egen magtposition.

Historisk og politisk analyse

Engels’ analyse af udviklingen i politik og magtforhold i Tyskland fra 1850’erne til 1880’erne forblev uafsluttet, men som fremhævet bl.a. af Henderson (1976, s 448-450) viser den nogle af styrkerne i den historisk-materialistiske tilgang. I kraft af sin baggrund og sin løbende kontakt til tyske socialistiske aktiviteter

havde Engels bred viden om udviklingen i Tyskland, men hans efterladte noter viser, at han styrkede sit overblik ved også at sætte sig ind i andre samtidshistoriske fremstillinger.

Udviklingen i økonomi og erhverv, og den dermed forbundne udvikling i de sociale klasser, ses som grundlaget for de politiske magtforhold. Engels' antagelse om økonomiens centrale rolle viser sig blandt andet i hans understregning af, at Tysklands opdeling i småstater hæmmer de økonomiske samkvem og dermed svækker Tysklands muligheder på verdensmarkedet. Tysklands samling som nationalstat er et politisk krav fra det progressive borgerskab, men ifølge Engels er det nok så meget hensynet til den økonomiske konkurrenceevne, som gør samlingen nødvendig.

Ligesom i analysen af bondekrigen beskriver Engels de forskellige klassers situation, muligheder og politiske strategier. Det gælder dog primært godsejerne og bønderne på den ene side, borgerskabet og småborgerne på den anden. For arbejderklassens vedkommende gør Engels ganske vist opmærksom på forskellen mellem landarbejderne i de østlige områder og arbejderne i byerne, men de sidstnævnte omtales næsten kun via deres politiske repræsentanter. Ligesom i andre sammenhænge er Engels tilbøjelig til at ud fra, at byernes arbejderklasse er en sammenhængende gruppe med fælles interesser.

Forskere som Hobsbawm og Negt har peget på, at i politiske analyser interessererede både Marx og Engels sig mere for politikken indhold end for dens former. Hobsbawm skriver, at "... spørgsmålet om den borgerlige stats politiske struktur og funktion i en udviklet og stabil kapitalisme, set i lyset af de udviklede landes historiske erfaringer efter 1849, ikke blev systematisk overvejet i Marx' og Engels' skrifter" (Hobsbawm, 2011, s 72-73), og Negt og Mohl skriver, at "... politisk handlen for Marx og Engels [er] i så høj grad bestemt af klasseanalysens erkendelsessammenhæng, at der ikke er plads til overs til en selvstændig teori om politisk handlen" (Negt & Mohl, 1986, p 483). Dette gælder for mange af Marx's og Engels' skrifter; men i "Magtens rolle i historien" spiller politikken former en væsentlig rolle. Forholdet mellem kongemagt, regering og parlament; forholdet mellem det tyske forbund og det nye preussisk dominerede tyske rige, og forholdet mellem rigsdag og forbundsråd er centrale temaer. Engels skitserer konstruktionen af den nye tyske nationalstat gennem komplekse aftaler og peger samtidig på, hvordan centralmagten i Preussen kunne navigere i dette system. Konflikter med andre europæiske magter spillede også en afgørende rolle i Tysklands samling som nationalstat, og Engels fremstilling tegner et tydeligt billede af dette. Han peger blandt andet på, hvordan aftalerne fra Wienerkongressen forudsatte, at Tyskland fortsat skulle

bestå af småstater, og at politisk samling af Tyskland dermed måtte afføde konflikter, ikke mindst i forhold til Frankrig.

I sin behandling af processen mod samling af Tyskland opstiller Engels flere alternative muligheder og skitserer deres forudsætninger og konsekvenser. Det er en form for analyse, som kan minde om strategisk ledelsesteori, og som måske har hentet inspiration fra Engels' militære studier. Inden for den historisk-materialistiske ramme er det en relativt åben tilgang, hvor økonomiske og institutionelle forhold nok sætter rammer for aktørers handlinger, men ikke direkte bestemmer dem. Det er i øvrigt karakteristisk, at et af de beskrevne alternativer er en samling af Tyskland på grundlag af en folkelig revolution, i lighed med oprørsbevægelserne i 1848. I slutningen af 1850'erne var der næppe meget grundlag for dette alternativ, men det var vigtigt for Engels at synliggøre det.

Endelig er det værd at bemærke, at Engels i analysen ikke blot ser på centrale aktørers forankring i sociale klasser og politiske handlemuligheder, men også søger at karakterisere deres særlige karaktertræk og ideer. Det gælder især Bismarck, hvor Engels peger på samspillet mellem hans baggrund som Junker, hans praktisk-politiske sans og hans udvendige overtagelse af borgerlige ideer. Denne kombination, som på mange måder ligger bag begrebet "realpolitik", giver Bismarck en væsentlig styrke som politisk aktør; men ifølge Engels kan han ikke opretholde styrken, når han lader sine egen Junker-identitet få overtaget.

Både "Den tyske bondekrig" og "Magtens rolle i historien" er relativt vellykkede forsøg på at udmønte den historisk-materialistiske tilgang i historiske analyser. Begge tekster tager udgangspunkt i en karakteristik af de økonomiske forhold, de politisk-institutionelle strukturer samt de sociale klassers situation og interesser i en given historisk situation, og inddrager disse elementer i analyser af konflikters forløb. "Den tyske bondekrig" viser Engels' evne til at lokalisere og beskrive mønstre i det historiske stof, men "Magtens rolle i historien" fremlægger den mest udviklede og alsidige analyse og er interessant, fordi den behandler økonomi, politik og konflikter i Engels' egen kontekst og samtid - et Europa præget af kapitalisme og nationalstater.

Familien og staten i fortid og nutid

Den anden historiske bog, Engels fik færdiggjort og udgivet, havde en helt anden karakter end "Den tyske bondekrig". "Familiens, privatejendommens og statens oprindelse", som udkom i 1884, er en bred fremstilling af, hvordan formerne for sociale fællesskaber har udviklet sig siden de tidligste tider. Bogen kombinerer historisk og antropologisk viden ud fra en antagelse om, at primitive samfund, som i nyere tid stadig har eksisteret og kunnet iagttages forskellige steder i verden, har fælles træk med tidligere tiders fællesskaber.

Når Engels skrev denne bog, skyldtes det ikke mindst inspiration og materialer fra Marx. I årene 1880-82 havde Marx sat sig ind i samtidig antropologisk forskning, blandt andet værker af Morgan, Sumner, Maine, Phear and Lubbock. Marx havde, som han ofte gjorde, nedskrevet uddrag af og kommentarer til de læste værker, og han havde især arbejdet grundigt med Lewis Henry Morgans bog "Ancient Society", som var udkommet i USA (Morgan, 1877). Bogen var en syntese af Morgans tidligere forskning i familie- og slægtskabssystemer, blandt andet hos amerikanske indianerstammer, og den fremlagde en omfattende teori om menneskehedens udvikling fra en urtilstand frem til nyere tid, gennem forskellige faser og i forskellige varianter. Marx fandt, at der på mange måder var overensstemmelse mellem den historiske materialisme og Morgans tilgang til antropologien, og han planlagde at bruge Morgan i sit arbejde med økonomisk historie. Marx's uddrag og noter til Morgan er bevaret (Marx, 1974), de fylder næsten 150 tryksider. Man ved ikke, hvordan Marx havde tænkt sig at skrive om Morgan, men da Engels efter hans død i 1883 begyndte at gennemgå hans materialer, fandt han de omfattende notater om "Ancient Society" og besluttede at bruge dem i en bog om de tidlige samfundsformer. I udarbejdelsen af bogen brugte han både Morgans bog, Marx's noter

til den og sin egen brede historiske viden. Han skriver i forordet til bogen, at han har suppleret Morgans fremstillinger af udviklingen i Grækenland og Rom, at han selv er hovedansvarlig for kapitlerne om keltere og tyskere, og at han har udfoldet de økonomiske sider af udviklingen langt mere end Morgan (MEUS, bd. 2, s 169). Nogle steder i teksten citerer han kommentarer fra Marx's noter, men de fylder ikke meget i fremstillingen.

Man kan spørge sig, hvorfor Marx sent i sit liv, hvor han arbejdede på at færdiggøre andet bind af "Kapitalen", foretog grundige studier af antropologisk forskning. En del af forklaringen ligger i Marx's tendens til at fortabe sig i delstudier, som bidrog til, at han havde svært ved at få sine værker gjort færdige til udgivelse. Men der var også en indholdsmæssig begrundelse: Marx ønskede at nå frem til en holdbar forståelse af de processer, som førte til kapitalismens opståen. Dette havde både han og Engels arbejdet med ved flere lejligheder, Marx især i forbindelse med det udkast til en mere omfattende kritik af den politiske økonomi, som han arbejdede på i 1857-58, og som lang tid efter hans død blev udgivet under titlen "Grundrids til kritik af den politiske økonomi" (Marx, 1974, s 456-508). I "Grundrids" er der et fyldigt kapitel om før-kapitalistiske produktionsformer, hvor forskellige produktionsmåder og deres historiske udvikling behandles. Det forblev et udkast, og i "Kapitalen" behandles før-kapitalistiske produktionsmåder og overgangen fra dem til kapitalismen kun som underordnet tema i nogle kapitler. Arbejdet med antropologisk forskning om tidlige samfundsformer kan ses som et bidrag til at formulere en mere tilfredsstillende teori om overgangene mellem forskellige produktionsmåder og den historiske udvikling frem mod den kapitalistiske (jfr. Hobshawm, 2011, kapitel 7). Det er således sandsynligt, at Marx ville have brugt Morgans undersøgelser og teorier som bidrag til økonomisk-historisk fremstilling af overgangene mellem forskellige produktionsmåder frem mod kapitalismen.

Engels bruger Morgan og antropologien på en lidt anden måde. Han knytter ganske vist fremstillingen af familieformernes og slægtskabssystemernes udvikling tæt sammen med udviklingen i produktion og handel, og han peger på ændringer i det økonomiske liv som drivende kræfter. Men hovedvægten i hans fremstilling ligger på samfundslivets former, især udviklingen i familierformer og i bredere organisations- og styringsformer. Med brug af en skelnen, som først blev etableret senere, er Engels' fremstilling historisk-sociologisk snarere end økonomisk-historisk. Det kan man også læse ud af den måde, hvorpå Engels i indledningen formulerer den historisk-materialistiske tilgang:

"Efter den materialistiske opfattelse er det moment i historien, der i sidste instans er det afgørende, frembringelsen (produktion) og videre-

førelse (reproduktion) af selve livet. Men denne er selv igen af dobbelt art. På den ene side fremstillingen af eksistensmidler, af genstande til føde, klæder, bolig og de dertil fornødne redskaber; på den anden side frembringelsen af menneskene selv, slægtens videreførelse” (MEUS, bd. 2, s 167-168).

Til denne formulering har redaktørerne af Marx’ og Engels’ udvalgte skrifter tilføjet en note, hvor der står ”Her er indløbet en unøjagtighed hos Engels, for så vidt som han stiller slægtens forplantning side om side med eksistensmidlernes frembringelse som de betingelser, der bestemmer udviklingen af samfundet (...)” (MEUS, bd. 2, s 168). Redaktørerne tilføjer beroligende, at Engels selv i bogen viser, at det er den materielle produktionsmåde, som betinger samfundets udvikling. Men Engels’ formulering kan netop ses som udtryk for hans bredere tilgang.

På det tidspunkt, hvor Morgan, Marx og Engels gennemførte deres undersøgelser og analyser, var både antropologiens og historikernes viden om de tidlige samfundsformer begrænset. Set ud fra et nutidigt perspektiv var de informationer, Morgan byggede sin fremstilling på, helt utilstrækkelige, og især hans begreber om de tidligste familie- og slægtskabsformer, som for eksempel gruppeægteskab og blodslægtskabsfamilie, ses i dag som uholdbare (Christensen & Aaby, 1971). Jeg vil ikke gå nærmere ind i at diskutere den empiriske holdbarhed af de resultater og begreber, Engels overtager fra Morgan; mit ærinde er at uddrage hovedindholdet og argumentationen hos Engels.

Morgan inddeler menneskenes forhistorie i tre hovedepoker: den vilde tilstand, barbariet og civilisationen.

I hver epoke regner han med tre trin, det laveste, det mellemste og det højeste. Den vilde tilstand er det tidsrum, da mennesker overvejende tilegnede sig de færdige naturprodukter; deres kunstigt tilvirkede produkter var primært hjælperedskaber som for eksempel kølle, bue og pil. Barbariet er det tidsrum, hvor kvægavl og agerdyrkning opstod, idet man lærte metoder til at forøge produktionen af naturens frembringelser. Barbariets højeste trin begynder med uds meltingen af jernmalm og går over i civilisationen ved opfindelsen af bogstavskriften. Dette trin udfolder sig blandt andet i de homeriske digte, især Iliaden. Civilisationen er det tidsrum, hvor man lærer den videre forarbejdning af naturfrembringelser, den egentlige industri og kunsten.

Familiens udvikling

Engels følger Morgans periodisering af familieformernes udvikling fra en urtilstand gennem tre faser frem til den monogame familie, som opstår mod slutningen af den epoke, Morgan kalder barbariet, og som videreføres i civilisationens epoke. Engels fremhæver, at familiernes praktiske samkvemsformer og funktioner udvikler sig aktivt, skrider fremad i takt med samfundsudviklingen. Slægtskabssystemerne er derimod relativt passive, de ændrer sig kun med lange mellemrum – ligesom politiske, juridiske, religiøse og filosofiske systemer.

I den urtilstand, som familierne udviklede sig fra, foregik der uindskrænket kønssamkvem inden for en stamme. Engels nævner, at nyere fremstillinger af familiens historie (for eksempel hos den finske antropolog og filosof Edward Westermarck) ikke regner med dette begyndelsestrin, men han ser det som udtryk for, at man vil skåne menneskeheden for den skændsel, som parring i flæng udgør for senere normer (MEUS, bd. 2, s 193).

Familiens udvikling efter urtilstanden forløber ifølge Morgan og Engels i fire faser. Den første fase, som kun beskrives kort, er blodslægtskabsfamilien. Her er ægteskabsgrupperne adskilt efter generationer; i hver generation er alle personer indbyrdes mænd og koner. Denne type familie vil typisk være efterkommere af et enkelt par, og alle efterkommere på hvert trin vil indbyrdes være både brødre og søster og mænd og koner.

Den næste fase kalder Morgan punalua-familien, med et begreb hentet fra Hawaii, hvor denne form har været praktiseret og beskrevet. I denne familieform er brødre og søstre udelukket fra gensidig kønslig omgang. Et antal søstre kan være deres fælles mands fælles koner, men brødre er udelukket som mænd. Et antal brødre kan have fælles koner, men søstre er udelukket. Med denne organisation er det uvist, hvem der er fader til et barn, men det er sikkert, hvem der er moder. Eftersom afstamningen kun kan påvises på mødrenes side er det den kvindelige arvelinje, der bliver anerkendt. Dette kalder Engels moderret, men understreger at der på dette trin af samfundsudviklingen ikke er tale om ret i juridisk forstand (MEUS, bd. 2, s 200).

Engels peger på, at disse gruppeægteskaber langt fra var normløse. "Hvor europæeren ser usædelighed og lovløshed, hersker i virkeligheden strenge love" (MEUS, bd. 2, s 203). Og han fremhæver punalua-fasen som et civilisatorisk fremskridt, fordi begrænsningen af indavl betød, at disse stammer kunne udvikle sig hurtigere.

"Hvor vældig virkningen af dette fremskridt følte, det bevises ved den institution, som udsprang umiddelbart deraf, og som fik virkninger

langt videre end selve resultatet, nemlig gensen, som danner grundlaget for samfundsordningen hos de fleste, for ikke at sige alle barbarfolkene på jorden, og hvorfra vi i Grækenland og Rom træder umiddelbart ind i civilisationen” (MEUS, bd. 2, s 197).

Familieformernes tredje fase er parringsfamilien, hvor én mand lever sammen med én kvinde, men hvor mændene stadig har ret til flerkoneri og lejlighedsvis utroskab, mens der forlanges streng troskab af kvinderne. Ægteskabet kan let opløses, og børnene tilhører moderen alene. Parringsfamilien var resultat af, at forbuddene mod ægteskab efterhånden blev flere og mere indviklede. Denne familieform var dog ikke stærk eller stabil nok til at drive egen husholdning, så den fælles husholdning inden for den bredere familiegruppe (såkaldt kommunistisk husholdning) fortsatte. Den kommunistiske husholdning betød at kvindens havde herredømmet i huset, og det betød agtelse for kvinden. Det bidrog også til agtelsen, at det stadig var vanskeligt med bestemthed at udpege en fader til børn. Engels kontrasterer kvinden i gruppefamilien med den moderne civilisations kvinde.

”Civilisationens dame, omgivet af falsk hyldelse og fremmed for ethvert virkeligt arbejde, har en uendelig lavere social stilling end barbariets hårdt arbejdende kvinde, som blandt sit folk gjaldt for en virkelig dame (...) og også ifølge sin karakter var det” (MEUS, bd. 2, s 207).

Amerika var den klassiske kontekst for parringsfamilien, og i den del af verden blev der ikke udviklet en højere familieform før europæernes opdagelse og kolonisering af området. Men i den gamle verden, Europa, gik det anderledes. Her udviklede produktionen sig, med kvæggavl, metalbearbejdning, væveri og agerdyrkning, og det skabte langt mere rigdom og nye samfundsforhold. Det ændrede gradvist familieformen. Den rådende arbejdsdeling i familien betød, at hvor kvinden stod for husholdningen, skulle manden fremskaffe føden og de dertil nødvendige redskaber. Derfor blev det også manden, som ejede disse redskaber og kunne tage dem med sig i tilfælde af skilsmisse. På den måde kom manden til at eje familiens kvæg og dens slaver; men hans børn kunne ikke arve ham på grund af moderretten. Hvis mandens stadig vigtigere stilling i familien, som udsprang af de forøgede rigdomme, skulle befæstes, måtte moderrettens etablerede arvefølge omstødes, og det blev den også.

”Moderrettens omstyrtelse var *kvindeslægtens verdenshistoriske nederlag*. Manden tog styret også i hjemmet, kvinden blev nedværdiget, kuert,

gjort til slave af hans lyster og til et rent og skært redskab til børneavl (...). Den første virkning af mandens nu oprettede eneherredømme viser sig i den nu opdukkende mellemform, den patriarkalske familie (...). Det væsentlige er optagelsen i familien af ufri personer [slaver. PR] og indførelsen af den faderlige myndighed; derfor er den romerske familie det fuldkomne mønster på denne familieform" (MEUS, bd. 2, s 214).

Fjerde fase i familiens udvikling er den monogame familie. Denne familieform adskiller sig fra parringsfamilien ved langt større fasthed i ægteskabsbåndet; den bygger på mandens overherredømme med det udtrykkelige formål at avle børn.

Engels beskriver, hvordan den monogame familieform kan iagttages "i hele sin hårdhed" (MEUS, bd. 2, s 218) hos grækerne. Men der var forskelle mellem de græske bysamfund. I Sparta var ægteskabsforholdene mere gammeldags, der gjaldt et parringsægteskab, som var tillemptet til statens særlige form. Hustruerne i Sparta havde en mere agtet stilling end i det øvrige Grækenland. I Athen var der anderledes. Kvinderne var afskåret fra omverdenen, levede i en separat del af huset og færdedes kun med andre kvinder. De gik ikke ud uden at være ledsaget af slavinder. Der var en udstrakt prostitution, og de prostituerede kvinder (hetærer) var de eneste, som havde mulighed for at tilegne sig ånd og kunstnerisk smag.

Engels beskriver, hvordan den monogame familie i nutiden har forskellige patriarkalske former. I katolske lande sørger forældre i borgerskabet for en passende kone til deres sønner, og derfor kommer modsætningerne og hulheden i monogamiet til fuld udfoldelse. I protestantiske lande har borgersønnen i højere grad frihed til at finde en kone inden for egen klasse. Derfor kan der ligge en vis kærlighed til grund for ægteskabet, men hos spidsborgerne i protestantiske lande er resultatet oftest grå kedsommelighed. I begge tilfælde er der tale om fornuftsægteskaber, ofte med et stærkt anstrøg af prostitution, som er betinget af de pågældendes klassestilling. Med den patriarkalske familie har husførelsen mistet sin offentlige karakter, den er blevet en privattjeneste, hvor konen er den øverste tjenestepige, uden rolle i den samfundsmæssige produktion. Kærlighed trives ikke under disse rammer, skriver Engels.

"Kærligheden mellem kønnene bliver og kan kun blive reglen i forholdet til kvinden hos de undertrykte klasser (...) Her mangler enhver ejendom, til hvis bevarelse og nedarvning monogamiet og mandens herredømme netop er skabt (...). Og efter at storindustrien har draget

konen ud af hjemmet og ud på arbejdsmarkedet og ind i fabrikkerne, hvorved hun ofte er blevet familiens forsørger, er grunden trukket væk under den sidste rest af mandens herredømme i proletarhjemmet (...)” (MEUS, bd. 2, s 227).

Patriarkatet er altså historisk fremkommet som middel til at sikre, at den rigdom, mænd har skabt inden for familiens kønsarbejdsdeling, videreføres af manden i familien over generationer. Patriarkatet opretholder og bestyrker den private ejendomsret. Derfor vil et brud med den kapitalistiske samfundsform og en udvikling mod socialisme kunne fjerne grundlaget for patriarkatet. Samfundsomvæltningen vil forvandle langt størstedelen af de arvelige rigdomme, nemlig produktionsmidlerne, til samfundsejendom, og så vil familiens økonomiske rolle blive minimal; enkeltfamilien vil holde op med at være samfundets økonomiske enhed.

Dermed vil den individuelle kærlighed mellem kønnene endelig få mulighed for at udfolde sig. Engels beskriver, hvordan kærligheden kun har spillet en marginal rolle i tidligere epoker og familieformer. I den klassiske oldtid kunne kærlighedsforhold i moderne forstand for eksempel kun forekomme uden for det officielle samfund. Personerne i den klassiske hyrdedigtning, Dafne, Cloe og andre, var slaver; de indgik ikke i den frie borgers livsrum, i staten. Engels konkluderer:

”Den fuldkommen fri ægteskabsindgåelse kan altså først gennemføres, når den kapitalistiske produktion er afskaffet og de derved oprettede ejendomsforhold har fjernet alle de økonomiske bi-hensyn, som nu har så stor indflydelse på valget af ægtefælle. Så bliver der overhovedet intet andet motiv tilbage end den gensidige tilbøjelighed” (MEUS, bd. 2, s 237).

Engels’ fremstilling af familieinstitutionens udvikling og af familien som ramme for mænds og kvinders situation har haft væsentlig betydning i den socialistiske arbejderbevægelse og er blevet diskuteret meget i den moderne kvindebevægelse⁴. Spørgsmålet om, hvordan arbejderbevægelsen skulle forholde sig til ”kvindespørgsmålet”, var formodentlige også et af Engels’ motiver til at udarbejde bogen. I 1879 havde August Bebel udgivet en bog om ”Kvinden og socialismen”, hvor han argumenterede for mænds og kvinders fælles interesse som lønarbejdere. Bebel’s bog havde hurtigt opnået stor udbredelse, og Engels’

4 En oversigt over nyere bidrag til diskussion om Engels’ forståelse af kønsarbejdsdeling og kvindeundertrykkelse findes hos Blackledge (2019), s 201-221.

bog kan blandt andet ses som forsøg på at følge den op med et mere klart marxistisk perspektiv på kampen for kvinders frigørelse inden for den socialistiske bevægelse (Vogel, 2015).

Engels diskussion af kvindeundertrykkelse i kapitlerne om familien går betydeligt videre end Morgans oprindelige tekst, blandt andet ved at inddrage spørgsmålet om kærlighedens muligheder i forhold til privatejendommen og spørgsmålet om kvinders og mænds rettigheder. Engels argumenterer ud fra en grundantagelse om, at et godt familieliv, med gensidig kærlighed, må bygge på et lighedsforhold mellem mænd og kvinder. Og måske også (men lidt mindre eksplicit) ud fra en antagelse om, at selv om familien skal være et ligheds- og kærlighedsbåret fællesskab, bør den have åbne grænser, så mænd og kvinder kan indgå i et bredere socialt fællesskab. Lise Vogel har peget på, at disse antagelser er beslægtet med den utopiske socialisme snarere end med Morgans teorier, og hun mener at Engels' fremstilling af familiens udvikling bliver "... en uformidlet blanding af Morgans tørre materialisme og en radikal forståelse af seksuel frigørelse – krydret med ægte indsigter i karakteren af ejendomsret og sociale relationer, og tilsat meget af Engels' varme og vid" (Vogel, 2015, s 141).

Fra gens til stat

I fremstillingen af familieformernes historie tegner Engels en udvikling, hvor den brede slægtskabsforbundne familiegruppe gradvis indskrænkes til den monogame og patriarkalske familie. Denne udvikling betyder samtidig, at familiens bidrag til den bredere organisering af samfundslivet gradvis afvikles og erstattes af andre organisationer.

Den brede slægtskabsforbundne gruppe kalder Morgan og Engels for "gens". Begrebet stammer fra antikkens Rom, hvor genser var familier, hvis medlemmer havde samme navn og nedstammede fra samme forfædre. Genserne spillede en vigtig rolle i Roms sociale struktur, især før kejsertiden, og personers status afhang i betydelig grad af, hvilken gens de tilhørte. Morgan og Engels bruger begrebet mere generelt., blandt andet om de slægtskabsforbundne grupper, som findes hos amerikanske indianerstammer. De opfatter gens som en fælles institution hos alle folkeslag i den barbariske epoke, en institution som varer ved lige til de går over i civilisationen og endnu længere.

Engels citerer Morgans beskrivelse af gensens karakter hos Irokeser-indianerne i Amerika: "Alle dens medlemmer er frie mennesker, som har pligt til at værne hinandens frihed; de har samme personlige rettigheder – hverken sachem'er [høvdinge] eller krigshøvdinge gør krav på forrang af nogen art; de danner et broderskab, tæt forbundet ved blodets bånd" (MEUS, bd. 2, s 243).

Flere genser kan være sammenknyttet i større grupper, som igen er sammenknyttet i stammer.

Irokeser-stammen er ligesom andre stammer en fælles organisering af en række genser. Stammen har sit eget område og navn og sin egen særlige dialekt. Den har fælles religiøs mytologi og ceremonier. Den indsætter de høvdinge og krigshøvdinge, som genserne har valgt, men kan afsætte dem mod gensernes vilje. Der er et stammeråd for fælles anliggender, sammensat af alle høvdinge og krigshøvdinge fra genserne. Stammen kan eventuelt have en overhøvding, men han vil have meget begrænsede beføjelser. Engels skriver, at når han beskriver Irokesernes samfundsordning ret udførligt, er det fordi "... vi her har lejlighed til at studere en samfundsordning, der endnu ikke kender noget til en *stat*" (MEUS 2, bd. 2, s 250). Det er en ordning, som hører til en tidlig fase i samfundsudviklingen, men den har efter Engels' opfattelse nogle kvaliteter.

"Og den er i al sin barnlighed og enkelhed en vidunderlig forfatning, denne gensforfatning. Uden soldater, gendarmer og politifolk, uden adel, konger, statholdere, præfekter eller dommere, uden fængsler, uden processer går alt sin ordnede gang" (MEUS, bd. 2, s 251).

I den videre fremstilling beskriver Engels gensens karakter og rolle samt udviklingen efter gens-tiden i antikkens Grækenland og Rom samt hos Keltere og Tyskere. Jeg fremdrager her nogle hovedpointer fra beskrivelsen af udviklingen i Grækenland.

Gensen i heltetidens græske samfund repræsenterer et senere udviklingstrin end gensen hos irokeserne. Heltetidens grækere stod på grænsen til civilisationen, og moderretten var allerede veget for faderretten. Alligevel havde grækernes gens, som den er beskrevet af historikerne, mange træk fælles med irokesernes. Men Engels mener, at gensen har givet vanskeligheder for de historikere, som har beskæftiget sig med den klassiske oldtid; de har kunne beskrive dens kendemærker, men ikke kunnet forstå den som organisation. De har blot opfattet gensen som en gruppe af familier.

Også hos grækerne var genser samlet i større enheder, både stammer og bredere grupper. Organiseringen inden for de større grupper omfattede organer, som var analoge med Irokesernes: Rådet (den stående myndighed), folkeforsamlingen og hærføreren. Men genserne bevarede deres selvstændighed.

Den gamle gensordning levede endnu i heltetiden, men den var ved at blive undermineret. Formuer blev nedarvet til børnene, der blev ophobet rigdomme i familierne, og det styrkede familier over for genser. Rigdommen medførte de første tilløb til arve-baseret adel, kongedømme og slaveri. "Der manglede

kun endnu et: en institution, som (...) ikke blot forevige de samfundets begyndende spaltning i klasser, men også den besiddende klasses ret til at udbytte de besiddelsesløse, den første klasses herredømme over den anden. Og denne institution kom. Staten blev opfundet" (MEUS, bd. 2, s 261).

Staten udviklede sig ved at gensernes organisation dels blev omformet, dels blev fortrængt af nye organer. Til sidst opstod egentlige statsmyndigheder; gensers og stammers egen folkelige magt, som om nødvendigt kunne bevæbnes, blev erstattet af bevæbnet offentlig magt, der stod i statsmyndighedernes tjeneste og kunne bruges mod folket.

Engels ser udviklingen i Athen som et godt eksempel på denne forandring. I helletiden var jorden allerede blevet fordelt og overgået til privatejendom, og der var udviklet vareproduktion og varehandel. Køb og salg af grundejendom og fremadskridende arbejdsdeling mellem agerbrug og håndværk, handel og skibsfart betød, at medlemmer af genser og stammer mere og mere blev blandet med hinanden, og det svækkede genssystemet. "Den ordnede samvirken mellem gensforfatningens organer kom i den grad i uorden, at det allerede i helletiden blev nødvendigt at søge midler derimod. (...) Der blev indrettet en centralledelse i Athen, hvilket vil sige at en del af de anliggender, som stammerne tidligere selv havde styret, blev erklæret for fælles og overdraget til det fælles råd, som havde sæde i Athen" (MEUS, bd 2, s 262).

Theseus, som ifølge sagnet samlede den græske halvø i én stat, tilskrives også en inddeling af befolkningen, uden hensyn til gens eller stamme, i tre klasser: adelige, agerdyrkere og håndværkere. Inddelingen havde meget begrænset virkning, men Engels ser den som et signal om, at andre inddelinger end genser og stammer var ved at få mere betydning. Og han ser det som resultat af pengeøkonomiens gradvise udbredelse, som også indebar at jord kunne tjene som pant på pengelån.

"Gensforfatningen er absolut uforenelig med pengeøkonomi; de attiske småbønders ruin faldt sammen med løsnelsen af de gamle gensbånd, der slyngede sig beskyttende omkring dem (...) Alle attikas agre strittede af pantesøjler, hvorpå der stod, at dette tykke jord var pantsat til den og den og for så og så mange penge" (MEUS, bd. 2, s 264).

Solons forfatning (år 594 før Kristus) bremsede denne udvikling ved at erklære gældsbeviser til jord ugyldige og fastsætte et maksimum for hvor meget jordejendom, den enkelte kunne eje. Men Solons forfatning genoptog også den opdeling af befolkningen, som oprindeligt var tilskrevet Theseus. Borgerne blev opdelt i fire klasser efter deres jordejendom og indtægt. Alle embeder

kunne kun besættes af de øverste tre klasser, de højeste embeder kun af den øverste klasse. Den næste forfatning, vedtaget år 509 før Kristus under Kleisthenes, ændrede igen princippet; nu blev borgerne alene inddelt efter bopæl. Attika blev opdelt i kommuner, som styrede sig selv. Kommunerne var samlet i større grupper, og de sendte repræsentanter til rådet i Athen.

Engels ser Både Solons og Kleisthenes opdelinger af befolkningen som udtryk for, at de sociale strukturer ikke længere svarede til gensforfatningen. "Befolkningen delte sig nu efter sin beskæftigelse i temmelig faste grupper, hvoraf hver havde en række nye, fælles interesser, som der ikke var plads for i gensen eller fratrien, og til hvis varetagelse der krævedes nye embeder" (MEUS, bd. 2, s 266). Antallet af slaver steg betydeligt, og i kraft af handelen kom der mange fremmede til Athen. Samfundet voksede ud af gensforfatningen, den kunne ikke håndtere de nye udfordringer. "Men i mellemtiden havde staten i al stilhed udviklet sig" (MEUS, bd. 2, s 266).

Inden for den nye athenske stat blomstrede rigdom, handel og industri hurtigt. Klassemodsatningen ændrede sig fra at være mellem adel og jævne folk til at være mellem slaver og frie mænd, men også mellem borgere og "fremmede", som kom til byen i kraft af handelen. Med denne udvikling "... var slægt-forfatningens organer trængt ud af det offentlige liv; de sank ned til at blive privatforeninger og religiøse samfund" (MEUS, bd. 2, s 270).

Selv om Engels ser udviklingen fra samfund med gens-organisering til samfund med magt samlet i staten som et generelt fænomen, peger han også på at udviklingen kan antage forskellige former. Hos tyskerne sker udviklingen senere, og nogle elementer af gens-organiseringen videreføres i feudalsamfundet. Da de tyske barbarer erobrede Rom, overtog de to tredjedele af romernes samlede jordejendom og delte den mellem sig efter gensforfatningens principper. I hver gens blev agerjord og enge udstykket i lige store dele til de enkelte husholdninger. Ved at bo i landsbyer, hvor tyskere og romere efterhånden smeltede sammen, blev gensernes slægtsfællesskab gradvist omdannet til et territorielt fællesskab.

"Således gik gensforfatningen her, i hvert tilfælde i de lande, hvor markfællesskabet holdt sig – Nordtyskland, England, Frankrig og Skandinavien - umærkeligt over i en stedforfatning og blev derved egnet til at indpasses i staten. Men den bibeholdt dog sin oprindeligt demokratiske karakter (...)" (MUES, bd. 2, s 300).

Gensens centrale rolle i den sociale orden hører til den historiske epoke, som Morgan kalder barbariet, og opløsningen af gensforfatningerne er et led i over-

gangen fra barbariets højeste trin til civilisationens epoke. I sin sammenfattende karakteristik af genserne og deres udvikling i de forskellige kontekster, hos irokeserne, grækerne, romerne og tyskerne, lægger Engels vægt på det økonomiske grundlag for udviklingen i fællesskabernes former og forfatninger. Det omfatter udviklingen af byttehandel; industrielle fremskridt som vævestole og uds melting af metaller; slaver som svar på den stigende produktivitet og behovet for arbejdskraft; den første store spaltning mellem udbyttende og udbyttede (slaverne); kønsarbejdsdelingen, hvor kvindens huslige arbejde bliver en biting; indførelsen af jernredskaber; arbejdsdeling mellem landbrug og håndværk.

Overgangen til civilisation befæster og udvider alle disse arbejdsdelinger og tilføjer en ny gruppe, nemlig handelsfolkene. Sammen med dem kommer metalpengene, "varernes vare, som i det skjulte indeslutter alle andre varer i sig" (MEUS, bd. 2, s 313), og derefter følger pengelånet, med renter og åger. Ved siden af rigdommen på varer og slaver kommer nu også rigdommen på jordejendom, idet den enkelte har fået ret til de jordstykker, han oprindeligt var blevet overladt af gensen. Jorden bliver en vare, som kan sælges og pantsættes. Efter disse forandringer går det raskt fremad med koncentration og centralisering af rigdomme hos en relative lille samfundsklasse, mens stadig større grupper bliver forarmede. Den gamle stammeadel bliver fortrængt af eller omdannet til et nyt rigdomsaristokrati.

Gensforfatningen stod afmægtig over for alle disse nye forhold, pointerer Engels.

"Men her var opstået et samfund, som i kraft af alle sine økonomiske livsbetingelser havde måttet spalte sig i fri og slaver, i udbyttende rige og udbyttede fattige, et samfund, som ikke blot var ude af stand til igen at forlige disse modsætninger, men også mere og mere måtte sætte dem på spidsen. Et sådant samfund kunne kun bestå enten i vedvarende åben kamp mellem disse klasser indbyrdes eller under indflydelse af en tredje magt, som, idet den tilsyneladende står over de stridende klasser, undertrykker den åbne konflikt mellem dem og højst lader klassekampen udspille sig på det økonomiske område, i såkaldt legal form. Gensforfatningen havde levet sin tid til ende. Den blev sprængt af arbejdets deling og følgen deraf, samfundets spaltning i klasser. Den blev erstattet af staten" (MEUS, bd. 2, s 316).

Engels fremhæver nogle områder, hvor samfund med statslig styring især adskilte sig fra samfund med gensorganisering:

- Statens medlemmer inddeles efter territorium.
- Der er oprettet en offentlig myndighed, som ikke længere falder sammen med befolkningens egen organisering som væbnet magt. Det er nødvendigt, fordi samfundet er blevet spaltet i klasser. Den offentlige myndighed omfatter også fængsler og andre tvangsanstalter.
- Skatter er indført, fordi borgerne må bidrage økonomisk til at holde den offentlige magt ved lige. Embedsmændene, som indehaver den offentlige magt og har ret til skatteopkrævning, står nu over samfundet.

Selv om staten som offentlig myndighed har udspaltet sig fra samfundet, er den stadig filtret ind i samfundslivets strukturer og modsætninger. Det gælder især den mest fremtrædende form for modsætning, modsætningen mellem sociale klasser.

”Da staten er opstået af tvangen til at holde klassemodsætningerne i tømme; da den imidlertid samtidig er opstået midt i konflikten mellem disse klasser, så er den i reglen den mægtigste, den økonomisk herskende classes stat, og denne klasse bliver ved dens hjælp også den politisk herskende og får således nye midler til at underkue og udbytte den undertrykte klasse” MEUS, bd. 2, s 319).

Samfundets spaltning i udbyttere og udbyttede findes i hele civilisationens epoke, men i forskellige former: først slaveriet i den antikke verden, så livegenskabet i middelalderen og lønarbejdet i nyere tid. Staten er vokset frem sammen med udviklingen i disse klassemodsætninger og har været med til at befæste dem.

Civilisationens epoke er i Engels fremstilling ikke tidsalderen for fremadskridende oplysning og menneskelige dyder; både i fremstillingen af familiens og af den statslige organiserings udvikling giver han jævnlige kritiske kommentarer til en sådan humanistisk forståelse. Han fremhæver, at civilisationen via monogamiet befæster mandens herredømme over kvinden; at den via indførelsen af testamentet giver den besiddende ret til også efter sin død at disponere over sin ejendom, og at den befæster modsætningen mellem by og land som grundlag for hele arbejdsdelingen i samfundet. ”Den usleste havesyge var den drivende kraft i civilisationen fra første dag til nu; rigdom og atter rigdom og for tredje gang rigdom, rigdom ikke for samfundet, men kun for dette enkelte lurvede individ” (MEUS, bd. 2, s 324).

Demokrati og socialisme

Ifølge Engels er staten en samfundsinstitution, som er opstået af tvangen til at holde klasse modsætningerne i tømme, men som samtidig præges af klasse modsætningerne og bliver et redskab for den økonomisk mest magtfulde klasse, som herigennem også opnår politisk herredømme. Han tilføjer dog, at der undtagelsesvis vil være perioder, hvor klasserne er så nær ved at holde hinanden i ligevægt, at statsmagten får en vis selvstændighed over for begge parter, og han nævner som eksempel Tyskland i Bismarck-tiden, som han også behandlede i "Magtens rolle i historien".

Det forhold, at staten primært er en organisation for de besiddende klasser, viser sig også i at borgernes rettigheder historisk er blevet gradueret efter deres formue. Det gjaldt både i den athenske og den romerske stat, og i den middelalderlige feudalstat var den politiske magt leddelt efter jordejendom. Også i nogle moderne stater med repræsentativt demokrati er stemmeretten gjort afhængig af borgerens formue, men det betegner et lavt trin i udviklingen mod den statsform, som for Engels er den mest fremskredne under kapitalismen:

"Den højeste statsform, den demokratiske republik, som under vore moderne samfundsforhold mere og mere bliver en uundgåelig nødvendighed og er den statsform, hvorunder den sidste afgørende kamp mellem proletariat og bourgeoisie alene kan udkæmpes – den demokratiske republik kender officielt ikke mere til forskel på grund af besiddelse. I den udøver rigdommen sin magt indirekte, men så meget desto sikrere" (MEUS, bd. 2, s 320).

Denne indirekte udøvelse af rigdommens magt i en demokratisk republik sker på flere måder. Engels peger på, at der kan foregå direkte embedskorruption, hvilken man for eksempel kan iagttage i Amerika. Og han fremhæver, at der i mange lande findes alliancer mellem regeringer og børsere. Denne form for samspil mellem pengemagt og stat bliver lettere at have, når der er stigende statsgæld og når erhvervslivet inden for både transport og produktion koncentrerer sig i aktieselskaber, hvis samkvem har børsen som omdrejningspunkt. Men rigdommens magt skyldes også, at den undertrykte klasse ikke i tilstrækkelig grad anfægter den.

"Så længe den undertrykte klasse, i vort tilfælde proletariatet, endnu ikke er moden til selv at frigøre sig, så længe vil dens flertal anse den bestående samfundsordning for den eneste mulige og politisk være ka-

pitalistklassens hale, dens yderste venstre fløj. Men i samme grad som det modnes til at udvirke sin egen frigørelse, i samme grad konstituerer det sig som et særligt parti, vælger sine egne repræsentanter, ikke kapitalisternes" (MEUS, bd. 2, s 320).

Engels forklarer ikke, hvad der bestemmer graden af modenhed i den undertrykte klasse, men han ser givetvis udviklingen i produktionen og de økonomiske relationer som en hovedfaktor. Efterhånden som udviklingen gør det mere og mere tydeligt, at den kapitalistiske organisering og den private ejendomsret ikke giver den bedste produktion og fordeling af goderne, vil proletariatet modnes og frigøre sig, og grundlaget for klassesedelingen vil forsvinde:

"Vi nærmer os nu med raske skridt et udviklingstrin i produktionen, hvor disse klassers tilstedeværelse ikke alene er holdt op med at være en nødvendighed, men bliver til en positiv hindring for produktionen. De vil falde bort, ligeså uundgåeligt, som de tidligere er opstået. Det samfund, som nyorganiserer produktionen på grundlag af fri og lige forbindelse mellem producenterne, anbringer hele statsapparatet der, hvor det så vil høre hjemme: på museet for oldsager, ved siden af spinderokken og bronzeøksen" (MEUS, bd. 2, s 321).

Det repræsentative demokrati og dets betydning for udviklingen mod socialisme behandlede Engels også i andre af sine sene skrifter. Et af dem var den sidste længere tekst, han skrev, indledningen til en genudgivelse af Marx's skrift "Klassekampene i Frankrig 1848-50" (MEUS, bd. 1, s 112-132). Her lægger Engels vægt på den almindelige stemmerets betydning for socialistiske partiers styrke og udbredelse. Han peger på, at alle tidligere revolutioner i historien har været minoritetsrevolutioner, hvor en herskende klasse, som var en lille minoritet i forhold til befolkningens masse, blev fortrængt af en anden minoritetsgruppe. Befolkningsflertallet var ikke drivende i omvæltningen; enten støttede befolkningen den oprørske minoritet i forbindelse med revolutionen, eller også fandt den sig roligt i omvæltningen. Situationen i Frankrig havde i 1850 fået Marx og Engels til at mene, at der var udsigt til en revolution båret af befolkningens flertal, fordi udviklingen havde koncentreret magten hos det monarkistisk sindede statsborgerskab, mens de andre samfundsklasser var blevet grupperet omkring proletariatet. Men sådan gik det ikke.

"Historien har givet os, og alle andre der tænkte på lignende måde, uret. Den har gjort det klart, at den økonomiske udviklings niveau på konti-

nentet dengang langt fra var modent til afskaffelsen af den kapitalistiske produktion; den har bevist dette gennem den økonomiske revolution, som siden 1848 har bredt sig over hele kontinentet og først for alvor har skaffet storindustrien indpas i Frankrig, Østrig, Ungarn, Polen og fornylig Rusland og ligefrem har gjort Tyskland til et industriland af første rang – alt sammen på det kapitalistiske grundlag, der altså i 1848 endnu havde meget store udvidelsesmuligheder” (MEUS, bd. 1, s 119).

Denne formulering må ses i forbindelse med den ovenfor citerede formulering om den undertrykte klasses modenhed. Når kapitalismen modnes gennem udbredelse af storindustri skaber det også forudsætninger for, at arbejderklassen modnes til at udnytte den demokratiske republiks muligheder for at overvinde rigdommens indirekte magt og igangsætte en omvæltning i socialistisk retning. Med udgangspunkt i udviklingen i Tyskland tilskriver Engels den almindelige valgret stor betydning i denne udvikling. Bismarck indførte valgretten som et middel til at interessere folkemasserne for sine planer, men arbejderne tog den i brug, og ”De har forvandlet valgretten fra at være et middel til snyderi, hvad den hidtil har været, til at være et redskab for befrielse” (MEUS, bd. 1, s 123).

Engels fremhæver, af valgret og deltagelse i parlamentariske organer har haft stor betydning for arbejderpartiet i Tyskland. Valgagitationen var vist sig at været et glimrende middel til at komme i kontakt med nye og brede dele af befolkningen, og valgkampe tvinger alle partier til at forsvare deres politik over for den brede befolkning. Tilstedeværelse i rigsdagen giver arbejderne repræsentanter en talerstol, hvor de kan tale frit og med autoritet både til modstandere i parlamentet og til masserne udenfor. Derfor har arbejderpartiet begyndt også engageret sig i valg i mange sammenhænge.

”Man fandt ud af, at de statsinstitutioner, i hvilke bourgeoisiets herredømme er organiseret, frembyder endnu flere holdepunkter, ud fra hvilke arbejderklassen kan bekæmpe disse samme statsinstitutioner. (...) Og således gik det til, at bourgeois og regering begyndte at frygte arbejderpartiets lovlige aktioner langt mere end dets ulovlige, valgresultaterne mere end oprøret” (MEUS, bd. 1, s 124).

Denne forståelse af, at de parlamentariske valg og arbejderpartiets tilstedeværelse i rigsdagen ville blive afgørende for socialismens sejr, prægede flere af Engels sene skrifter. I artiklen ”Socialismen i Tyskland”, udgivet 1891, noterer han den massive fremgang i Socialdemokratiets stemmetal ved valgene fra 1871 til 1890, og han skriver at ”... dette parti står i dag på et punkt, hvor

det næsten med matematisk præcision kan beregne, hvornår det kommer til magten” (MEW, bd. 22, s 250).

Valgretten og det parlamentariske demokrati åbner mulighed for at indtage og engagere den brede befolkning i samfundsomvæltning i et helt andet omfang end tidligere. Det er nødvendigt, også fordi statens magtapparat har udviklet sig på en måde, som gør revolution gennem væbnet kamp stort set umulig. Hvor man i 1848-50 stadig kunne have forhåbninger om, at organiserede og bevæbnede borgere kunne gribe magten i særlige situationer, har udviklingen i våbentechnologi og militærets og ordensmagtens styrke grundlæggende forandret situationen.

”Overrumplingens tid er forbi; der kan ikke mere gennemføres revolutioner af små bevidste minoriteter i spidsten for ubevidste masser. Hvor det drejer sig om en fuldstændig omdannelse af samfundsorganisationen, der må masserne selv være med i det, må allerede selv have begrebet, hvad det drejer sig om, hvad det er de går ind for med liv og lemmer” (MEUS, bd. 1, s 127-28).

Engels analyserer staten som en samfundsinstitution, som er fremstået af en bestemt historisk udvikling for at opfylde en bestemt funktion: At holde klasse modsætningerne i tømme og bevare klasseherredømmet. I et samfund, hvor privatejendommen afskaffes og klasse modsætningerne ophæves, vil staten opløse sig selv, og der vil ske en kvalitativ forandring af samfundets organisation.

”Statsmagtens indgriben i samfundsforhold bliver overflødig på det ene område efter det andet og sover så hen af sig selv. I stedet for hersken over personer træder nu forvaltning af ting og ledelse af produktionsprocesser. Staten bliver ikke ”afskaffet”, den dør bort” (Engels, 2015, s 252).

Ud fra sin historiske forståelse af staten mente Engels, at den organisation, som skulle varetage de nødvendige forvaltningsopgaver i et socialistisk overgangssamfund, ikke burde kaldes en stat. I en kommentar til det tyske socialistpartis såkaldte Gotha-program af 1875 foreslog han, at man om situationen efter arbejderklassens magtovertagelse ikke skulle bruge begrebet stat, men i stedet taler om ’fællesskab’ eller bruge det franske ’kommune’ (Brev til Bebel, 18./28. marts 1875, MEW, bd. 19, s 7).

Inden for den marxistiske tradition har mange forholdt sig til Engels’ fremstilling af statens rolle i samfundets udvikling frem mod socialisme. Et vel-

kendt eksempel er Lenins bog om staten og revolutionen (Lenin, 1948), som udførligt behandler Engels fremstilling. Jeg vil her ikke gå nærmere ind i den omfattende diskussion om stat, magt, demokrati og socialisme, men nøjes med at fremdrage en tvetydighed i Engels beskrivelse af statens "bortdøen" under overgangen til socialisme. Frauke Höntzsch (2012) har peget på, at denne beskrivelse kan uddybes ved at inddrage den lille artikel "Om autoritet", som blev skrevet i sammenhæng med Marx's og Engels' opgør med Bakunin og andre antiautoritære socialister. Engels skriver her, at en proletarisk revolution nødvendigvis er autoritær, da den handler om overtagelse af statsmagten med tvangsmidler. Den frie association, arbejderstaten, kan ikke undlade at bruge autoritet, men den kan undlade politisk autoritet. Engels skriver at "Fremtidens sociale organisation vil begrænse autoriteten til kun at være inden for de grænser, hvor produktionsbetingelserne gør dem uundgåelige" (MEW, bd. 18, s. 307). Genstanden for udøvelsen af offentlig magt bliver forandret; i stedet for en politisk autoritet med basis i de dominerende klasser bliver der tale om en forvaltningsmæssig, funktionel autoritet, som er nødvendig for at fælles aktiviteter kan foregå. Engels skepsis over for autoritet retter sig mod statens administrative, repressive og ideologiformidlende kerneområder, men ikke mod fællesskabets ledelse af produktion i fabrikker; hans tilgang er præget af en optimistisk bekræftelse af teknologien som et generelt gode.

Den brede pensel og dens svagheder

Selv om det er nedskrevet forholdsvis hurtigt, er "Familiens, privatejendommens og statens oprindelse" et bredt og ambitiøst værk. Engels søger at forklare, hvordan grundlæggende sammenhænge i tidlige moderne samfund er fremkommet gennem en kompleks historisk udvikling. Han beskriver faser i den historiske udvikling i familier og sociale fællesskaber på grundlag af Morgans faseopdeling, og han giver en komparativ fremstilling af statsformernes udvikling i forskellige dele af Europa. Han trækker på Morgans værk og Marx's noter til det, men i høj grad også på sin egen brede historiske viden, og han tolker udviklingen på grundlag af den historisk-materialistiske tilgang.

Engels' analyser og konklusioner har været diskuteret og kritiseret både inden for antropologi, kønsforskning og bredere samfundsvidenskab. W.O. Henderson har peget på, at Engels ikke var ekspert i antropologi og heller ikke havde en antropolog til at støtte sig i arbejdet med bogen, og at han derfor kom til at overfortolke beskrivelser af primitive samfund og drage for hurtige konklusioner (Henderson, 1976, s. 447-448). Beskrivelsen af familieformernes udvikling, hvor Engels i høj grad følger Morgans fremstilling, er den mest kri-

tisable del af bogen. Morgans bog har spillet en væsentlig rolle i antropologiens udvikling, men på mange punkter er den blevet korrigeret eller dementeret af senere forskning, både fordi der er blevet gennemført mere omfattende empiriske studier (Christensen og Aaby, 1971), men også fordi Morgans forklaringer rummer en biologisk dimension. Morgan ser for eksempel Punalua-familiens gruppeægteskaber ses som et civilisatorisk fremskridt, fordi de begrænser indavl. Morgans materialisme har mange berøringsflader med Marx og Engels, men han er mindre opmærksom på de økonomiske drivkræfter og på de indre modsætninger i samfundsformerne. Her kan Engels indarbejde sin viden, og det nyder de historiske fremstillinger af udviklingen frem mod statsdannelser i Grækenland, Rom og de tyske områder godt af.

Også i Engels' fremstilling af statens oprindelse og dens former i forskellige kontekster kan man finde spændingsforhold mellem forskellige elementer og inspirationskilder. Samuel Salzborn (2012) vurderer, at Engels har leveret en funktionsanalytisk fortolkning af statens rolle i det borgerlige samfund, som set i samfundshistorisk kontekst på mange måder er rammende. Men han peger på, at Engels samtidig ikke kun har ladet utopiske elementer leve videre i sin fremstilling, han har også projiceret nogle af disse elementer ind i fremstillingen af såvel fortiden som fremtiden. I forhold til fortiden søger Engels at legitimere forståelsen af statsligt herredømme som noget ikke-naturligt gennem glorificering af en naturorienteret antropologi og gennem forestillinger om et kommunisme-lignende ursamfund. I forhold til fremtiden forbinder han ønsket om at ophæve det statslige herredømme med en forestillingen om et radikalt magtskifte, som han erklærer som forudsætning for fuldstændig frihed.

På trods af sådanne tvetydigheder og på trods af forenklinger i den historiske fremstilling er "Familiens, privatejendommens og statens oprindelse" et væsentligt værk, hvor Engels på konstruktiv og anskuelig vis afprøvede den historisk-materialistiske tilgang og dens begreber på et bredt antropologisk og historisk materiale.

Religion og samfundsforandring

I en af Marx's tidlige tekster, indledningen til en kritik af Hegels retsfilosofi, skrev han: "Den religiøse elendighed er på én gang udtryk for den virkelige elendighed og protest mod den virkelige elendighed. Religionen er den bekræftede skabnings suk, en hjerteløs verdens hjerteslag og åndløse tilstandes ånd. Den er folkets opium" (Marx, 1970a, s 51-52). Formuleringen om religion som folkets opium tages ofte som udtryk for, at Marx og Engels så religion om en entydigt undertrykkende kraft, som fastholder folk i en delvist bedøvet tilstand, hvor de ikke kan erkende deres egen situation og interesser. En sådan forståelse ville ligge i forlængelse af kritiske tilgang til religion, som fremkom i oplysningstiden, blandt andet som følge af naturvidenskabernes øgede forklaringskraft og udbredelsen af læsefærdighed i befolkningerne. Faktisk var Marx og Engels mere nuancerede. De pegede på, at religion ofte er blevet brugt til at legitimere magthavere og deres handlinger, men ud fra den materialistiske tilgang forstod de også religion som udtryk for reelle samfundsmæssige behov. Marx skriver da også, at religionen både er udtryk for og protest mod elendige forhold, mennesker lever under. Formuleringen om religion som opium må i øvrigt læses i sin historiske sammenhæng. I 1840'erne, hvor Marx skrev teksten, blev opium generelt anset som et legitimt socialt gode og lægemiddel (Blackledge, 2019, s 150).

En af de sammenhænge, hvor den nuancerede forståelse af religion kommer til udtryk, er i en diskussion af ateisme som politisk krav for arbejderbevægelsen. I 1874-75 skrev Engels en række artikler med titlen "Flygtningelitteratur", hvor han blandt andet kommenterede et politisk program formuleret af en gruppe socialister, som var flygtet fra Frankrig efter Pariserkommunen. Denne gruppe, som var inspireret af den radikale kommunist Blanqui, så en

ideologisk kamp mod religion som en væsentlig forudsætning for frigørelse, og de gjorde indførelse af ateisme til et centralt krav. Det fandt Engels meget problematisk. I sin kommentar hævder han, at både tyske og franske arbejdere reelt forholder sig som ateister i deres daglige praksis, men at det ikke er udtryk for en ideologisk kamp.

”Ateisme er stort set en selvfølge blandt de europæiske arbejderpartier (...). Om de tyske socialdemokratiske arbejdere kan man endda sige, at ateisme hos dem allerede har overlevet sig selv; dette rent negative ord gælder ikke længere dem, idet de ikke længere står i en teoretisk, men kun i en praktisk modsætning til troen på Gud: De er simpelthen færdige med Gud, de lever og tænker i den virkelige verden og er derfor materialister” (MEW, bd. 18, s 531-32)

Derfor vil forsøg på at påtvinge arbejderne ateisme fra oven efter Engels’ vurdering risikere at drive dem tilbage i armene på de religiøse autoriteter. ”Den eneste tjeneste, man kan gøre Gud i dag, er at gøre ateisme til en påtvungen trosartikel og at overtrumfe Bismarcks love om kirkernes kulturkamp ved at forbyde religion i det hele taget” (MEW, bd. 18, s 532).

Den nuancerede opfattelse af religionen viste sig også i, at Engels så nogle tydelige paralleler mellem den tidlige kristendoms historie og fremkomsten af den moderne arbejderbevægelse. Han pegede på denne sammenhæng i flere tekster, mest tydeligt i en artikel om urkristendommens historie, som var én af hans sidste tekster. Her skriver han, at både kristendommen og arbejderbevægelsen oprindeligt var bevægelser af undertrykte, at de forkyndte en forestående forløsning fra trældom og usselhed, at bevægelserne blev forfulgt og jaget af autoriteter og andre, men at de alligevel trængte sejrrigt frem (Engels, 1970 s 245). Han henviser til, at også den franske religionshistoriker Ernst Renan har påpeget parallellen mellem de første kristne menigheder og lokale sektioner af den Internationale Arbejderassociation. Engels peger på, at opstande fra undertrykte bønder og plebejere i middelalderen oftest fremstod med en religiøs maske, men at der bag den skjulte sig håndfaste verdslige interesser. Det var også en central pointe i hans historiske analyse af bondekrigen i Tyskland.

En parallel mellem arbejderbevægelsen og kristendommen indgå også i en anden sen tekst, Engels indledning til Marx’s ”Klassekampene i Frankrig”. Her slutter han diskussionen af arbejderbevægelsens aktuelle situation med at hen-vise til den tidlige kristendom som historisk fortilfælde.

”Det er nu omtrent med et års nøjagtighed 1600 år siden, at et farligt omvæltningparti ligeledes huserede i Romerriget. Det undergravede religionen og statens hele grundlag; det bestred ligefrem, at kejserens vilje var den højeste lov, det var fædrelandsløst, internationalt, det bredte sig over alle rigets lande fra Gallien til Asien og ud over rigsgrænserne. (...) Dette omvæltningparti, der var kendt under navnet de kristne (...)” (MEUS, bd. 1, s 131).

Med parallellen til kristendommens tidlige udvikling vil Engels blandt andet gøre opmærksom på, at statens militære magtapparat kan svækkes af ideologiske påvirkninger. Han fremhæver i den forbindelse, at kristendommen var stærkt repræsenteret blandt soldaterne i den romerske hær. Men først og fremmest vil han vise, at den socialistiske bevægelse har grund til optimisme. Selv om man starter som en bevægelse under jorden, og selv om man som bevægelse bliver forfulgt og undertrykt, kan man blive den altdominerende religion i den vestlige verden.

Region som genspejling

Den kristne religion, dens betydning og udvikling, og ikke mindst de sociale forhold bag bibelens tekster, var et tema for Engels gennem hele livet. Han var helt fortrolig med bibelen, fordi han var opvokset og opdraget i en familie forankret i den calvinske protestantisme. I hans første skrifter er behandlingen af bibelske temaer et led i hans egen afklaring af forholdet til kristendommen, en afklaring som ender med at føre ham ud af den kristne tro (Boer, 2011). Kritik af kristen ortodoksi var et centralt tema i den venstre-hegelske filosofi, som Marx og Engels i en periode bidrog til, og det prægede også deres første fælles skrifter, ”Den hellige familie” og ”Den tyske ideologi”, hvor de distancerede sig fra venstre-hegelianerne og gradvist udviklede den historisk-materialistiske tilgang.

Efter de tidlige arbejder fokuserede Marx på forskningen i politisk økonomi og skrev ikke meget om religion. Men Engels fastholdt interessen for kristendommen og dens betydning. Han fulgte og henviste til samtidig bibelkritisk forskning. Da han til et engelsk tidsskrift skrev en artikel om ”Johannes Åbenbaring”, den sidste bog i det Ny Testamente, startede han med at påpege, hvor lidt kendt denne forskning var i England.

”En videnskab, der næsten er ukendt i dette land, bortset fra nogle få liberaliserende teologer, der stræber efter at holde den så hemmelig som

de kan, er den historiske og sproglige kritik af Bibelen, undersøgelsen af alder, oprindelse og historisk værdi af de forskellige skrifter omfattende Det Gamle og Det Nye Testamente” (MECW, bd. 26, s 112).

I den senere artikel om urkristendommens historie skriver Engels, at den tyske bibelkritik foreløbig er det eneste videnskabelige grundlag for kendskab til urkristendommen. Han henviser til, at bibelkritikken har to hovedretninger, dels den såkaldte Tübingen-skole (grundlagt af Ferdinand Baur) og dels Bruno Bauer. Tübingen-skolen er forankret i teologien og går ifølge Engels så vidt i den kritiske undersøgelse, som en teologisk skole kan gå - den erkender at meget af bibelen ikke er historisk korrekt, men søger at redde så meget som muligt. Ernst Renans meget udbredte og oversatte bog ”Jesu liv” fra 1863 bygger i vidt omfang på denne skole. Bruno Bauer formulerer derimod en radikal kritik af evangeliernes historiske indhold og hævder, at den Jesus, som beskrives i bibelen, ikke er en historisk skikkelse, men en litterær figur. Han argumenterer videre for, at kristendommen ikke kun bygger på jødisk religion, men også på rent græske og græsk-romerske elementer. Bauers undersøgelser har ifølge Engels ” ... lagt grunden til beviset for, at kristendommen ikke blev indført i den romersk-græske verden udefra, fra Judæa, og påtvunget den, men at den, i det mindste i sin form som verdensreligion, er denne verdens eget produkt” (Engels, 1970, s 252). Ifølge Bauer opstår kristendommen som sådan først under de flaviske kejsere, som regerede Rom i anden halvdel af det første århundrede efter Kristus, og dermed forsvinder enhver historisk baggrund for de nytestamentlige fortællinger om Jesus. Engels mener at den faktiske sandhed om den tidlige kristendom ligger et sted mellem Tübingen-skolens og Bauers teorier, men at denne sandhed næppe kan afklares gennem yderligere kritisk læsning af de eksisterende bibelske skrifter; det kræver nye arkæologiske fund.

Engels tilgang til spørgsmålet om kristendommens oprindelse var en anden end bibelkritikkens. Frem for de forskellige teksters tilblivelse og indbyrdes forhold var hovedspørgsmålet for ham, hvilke samfundsforhold som har betinget denne religions opkomst, udvikling og fortsatte eksistens. Disse spørgsmål behandler han blandt andet i det sidste kapitel af ”Anti-Dührings”, hvor han diskuterer stat, familie og opdragelse. Dühring var som andre socialister modstander af religion og religiøse institutioner, og i hans forslag til en fremtidig stat, hvor der skal gælde et ”socialitetsprincip”, skal der ikke være religiøse institutioner. Engels citerer ham således: ”et rigtigt forstået socialitetsprincip må følgelig skaffe sig af med ... alle indretninger til gejstlig trolddom og således med alle væsentlige bestanddele af religionsudøvelsen” (Engels, 2015, s 281). Engels konkluderer, at Dühring vil forbyde religion, og argumenterer for at

det er udtryk for en forenklet opfattelse. Han fremhæver, at man må forstå religionens sammenhæng med menneskers tilværelse.

”Nu er religion jo ikke andet end den fantastiske genspejling i menneskenes hoveder af hine ydre magter, der behersker deres daglige tilværelse, en genspejling hvor de jordiske magter antager form af overjordiske magter” (Engels, 2015, s 181).

Engels uddyber denne forståelse gennem en kort skitse af, hvordan ydre kræfter historisk er blevet genspejlet i religionen. Det er i første omgang naturkræfterne, som personificeres på mangfoldige måder i religionerne hos forskellige folkeslag. Engels henviser til, at forskning i sammenlignende mytologi har fundet de oprindelige former for dette i de indiske vedaer, men at det videre har udviklet sig hos blandt andet persere, grækere, romere og germanere. Men efterhånden er også samfundsmæssige ydre magter blevet genspejlet i religionerne.

”De fantasiskikkelser, der i begyndelsen kun genspejler naturens hemmelighedsfulde kræfter, får nu samfundsmæssige attributter, de bliver repræsentanter for historiske magter. På et endnu senere tidspunkt bliver de mange forskellige guders naturlige og samfundsmæssige attributter overført til en almægtig gud, der igen kun er en genspejling af det abstrakte menneske. Således opstod monoteismen” (Engels, 2015, s 281).

Monoteismen, troen på at der kun findes én gud, fandt ifølge Engels sin tidlige form i den jødiske gud Jahve, som kunne antage forskellige former. Dermed fandt religionen en let håndterlig skikkelse, som kunne tilpasses til mange situationer og gav religionen et umiddelbart og følelsesmæssigt præg i menneskers hverdag og i deres forhold til de ydre magter, der beherskede dem, hvad enten magterne var naturgivne eller samfundsmæssige.

Engels fremhæver, at i det borgerlige samfund beherskes mennesker af de økonomiske forhold, og de produktionsmidler, mennesker selv har skabt, står som en fremmed magt. Derfor består den religiøse genspejling stadig. Selv om borgerlig økonomisk viden giver en vis indsigt i disse forhold, kan den hverken fjerne de tilbagekommende økonomiske kriser eller beskytte den enkelte, hvad enten vedkommende er kapitalist eller arbejder, mod tab og nød. Erkendelse er ikke nok, det kræver handling at bringe de samfundsmæssige kræfter ind under samfundets herredømme. Først når mennesker har befriet sig selv fra den sidste fremmede magt – når de selv har taget produktionsmidlerne i besiddelse

- vil også den religiøse genspejling forsvinde, "... af den simple grund, at der ikke længere er noget af genspejle" (Engels, 2015, s 282).

Kristendommens oprindelse

I en artikel skrevet nogle år efter "Anti-Dühring" udfoldede Engels sin forståelse af, hvorfor kristendommen i sin tid var slået igennem og havde tiltrukket masserne i det romerske rige så meget, at kejseren til sidst så det som en fordel at give den officiel status.

Artiklen hedder "Bruno Bauer og den tidlige kristendom" og er skrevet i anledning af Bauers død. Engels fremhæver Bauers videnskabelige fortjenester i forhold til at forklare kristendommens historiske oprindelse og årsagerne til dens gennemslag som verdensreligion. Bauer bidrog som nævnt til at vise, at næsten intet af evangeliernes indhold kunne bekræftes som historiske begivenheder, og dermed til at rydde jorden for spørgsmålet om, hvor de tanker og forestillinger stammede fra, som kunne knyttes sammen til en slags system i kristendommen. Resultatet af Bauers tekstkritiske undersøgelser var, at jøden Philo fra Alexandria var kristendommens egentlig fader og at den romerske stoiker Seneca så at sige var kristendommens onkel.

"De talrige skrifter, der er overleveret under navnet Philo, er faktisk opstået som en sammensmeltning af allegorisk-rationalistisk opfattede jødiske traditioner med græsk, især stoisk, filosofi. Denne forsoning af occidentale og orientalske anskuelser indeholder allerede alle de væsentlige kristne ideer: menneskets medfødte syndighed; ordet, der er hos Gud og er Gud selv, og som formidler mellem Gud og mennesket; omvendelse ikke ved at ofre dyr, men ved at tilbyde sit eget hjerte til Gud; til sidst det væsentlige træk, at den nye religionsfilosofi vender op og ned på den forrige verdensorden, søger sine disciple blandt de fattige, elendige, slaver og udstødte og foragter de rige, de magtfulde, de privilegerede; og at der således er foreskrevet foragt for alle verdslige glæder og dræbning af kødet" (MEW, bd. 19, s 298-299).

En anden forudsætning for den kristne monoteismes gennemslag var, at de romerske kejsere var begyndt at udnævne sig selv til guder. Engels peger på, at Augustus ikke blot lod Cæsar og sig selv tilbede som guder, han hævdede også at han selv som guddommelig hersker ikke var søn af sin menneskelige far, men at hans mor havde undfanget ham med guden Apollon. Udbredelsen af

denne tese kunne bidrage til opfattelsen af, at bestemte personer kunne være opstået både som mennesker og guder.

Der manglede kun slutstenen, for at kristendommens grundtræk var færdige: Personificeringen af det menneskeliggjorte guds ord i en bestemt person og denne persons offer på korset som forsoning og forløsning af den syndige menneskehed. De pålidelige kilder fortæller ifølge Bauer ikke præcist, hvordan dette element blev tilføjet. Men det skete gennem mødet mellem på den ene side tidlig græsk filosofi, som rummede læren om én gud og den udødelige menneskesjæl, på den anden side jødisk religion, hvor Jahve, som oprindeligt kun var det jødiske folks gud, blev forvandlet til den eneste sande gud, skaber af himlen og jorden.

Efter således at have fremlagt Bauers bibelkritiske analyse af kristendommens oprindelse skriver Engels, at Bauers forankring i idealistisk filosofi hindrer ham i at se de bredere samfundsmæssige og historiske årsager, som betingede kristendommens gennemslag og hjælp den til at blive verdensreligion. Derfor går Engels over til at fremlægge sin egen analyse af dette, udviklet på grundlag af Bauers og andres værker samt egne studier. Analysen blev også fremlagt med nogenlunde samme pointer i den senere artikel om urkristendommens historie. Jeg følger her fremstillingen i artiklen om Bauer, men inddrager også den senere artikel.

Engels ser Romerrigets ekspansion som en central forudsætning for kristendommens udvikling. I alle de lande, som Rom erobrede, opløste den nye magthaver de tidligere politiske styreformer og magtforhold og dermed indirekte også de tidligere livsbetingelser. For det første blev den tidligere opdeling i stænder erstattet af den enkle opdeling mellem romerske borgere og ikke-borgere. Det gjaldt dog ikke for slaverne, som var uden for begge opdelinger. For det andet blev landene økonomisk udbyt看et af Rom, i første omgang gennem griske statholdere, i anden omgang gennem inddrivelse af stadig stigende skatter til den romerske centralmagt og hær. Denne udsugning virkede stærkt opløsende på sociale strukturer og fællesskaber. For det tredje blev romerretten indført overalt, og retshandlinger blev varetaget af romerske dommere. Disse tre indgreb udgjorde en stærkt nivellerende kraft, og i de romerske provinser delte befolkningen sig mere og mere i tre klasser, sammensat af meget forskelligartede nationaliteter og elementer. Der var for det første de rige, jordbesiddere og formuebesiddere. Den anden gruppe var frie borgere uden personlig ejendom. De blev i Rom understøttet af staten, men i provinserne måtte de klare sig, så godt de kunne. Endelig var der den store masse, slaverne. Over for staten og kejseren var begge de første grupper næsten lige så retsløse som slaverne. Regeringens materielle magt byggede på hæren, og den moralske situation

i befolkningerne blev præget af, at man ikke kunne se muligheder for at slippe ud af situationen.

”Sådan var den materielle og moralske situation. Samtiden var uudholdelig, fremtiden om muligt endnu mere truende. Ingen udvej. Fortvivelse eller frelse i den mest almindelige sensuelle nydelse - i det mindste hos dem, der havde råd til det, og det var et lille mindretal. Ellers var det eneste, der var tilbage, den slappe overgivelse til det uundgåelige” (MEW, bd. 19, s 303).

Ligesom Romerriget nedbrød folkenes politiske og sociale særtræk, nedbrød det også de særlige religioner. Alle Antikkens religioner var fremvokset som stammers og senere nationers religioner, forbundet med de sociale og politiske forhold for hvert folk. Når de traditionelle samfundsformer og de nationale politiske institutioner blev nedbrudt, faldt de tilknyttede religioner også sammen. De nationale guder kunne tolerere andre nationale guder hos andre folkeslag, men ikke andre guder over sig. I den senere artikel om urkristendommens historie beskriver Engels situationen således:

”Hvor fandtes der i en sådan situation en udvej, en redning for de slavebundne, undertrykte og forarmede, en udvej fælles for alle disse menneskegrupper med divergerende eller endog modsatte interesser? (...) Denne udvej fandtes. Men ikke i denne verden. Som tingene lå, kunne den kun være en religiøs udvej” (Engels, 1970, s 261).

I alle sociale klasser var der folk, som søgte en åndelig løsning på den fortvivlede situation, en trøst for bevidstheden. Engels skriver, at denne trøst ikke kunne hentes i den daværende filosofi, hverken hos stoikerne med deres fokus på fornuft og ligevægt eller hos Epikurs skole med dens fokus på nydelse. Disse filosofier var ikke rettet mod almindelige menneskers bevidsthed.

Det var i denne historiske situation, med generel økonomisk, politisk, intellektuel og moralsk opløsning, at kristendommen trådte frem. Den adskilte sig ifølge Engels fra tidligere religioner på to afgørende punkter, som styrkede dens gennemslagskraft. Det første punkt er ceremoniernes underordnede rolle. I alle tidligere religioner var ceremonierne hovedsagen, og kun ved at deltage i ceremonier og ofre (i Orienten også ved at overholde diæter og renselsesregler) kunne man vise sit tilhørsforhold til religionen. Kristendommen havde ikke på samme måde ceremonier, som var nødvendige for at dyrke religionen. ”Ved således at afvise alle nationale religioner og de ceremonier, der er fælles

for dem, og ved at henvende sig til alle folkeslag uden forskel, bliver den selv den første mulige verdensreligion" (MEW 19, s 304). Engels nævner her også, at til forskel fra kristendommen har Islam beholdt sine specifikt orientalske ceremonier og har dermed begrænset sin udbredelse til orienten og de erobrede dele af Nordafrika; den kan ikke blive herskende religion i Vesten. Det andet punkt er den kristne forståelse af synd; den anslog en tone med appel til mange mennesker, som sørgede over den materielle og moralske elendighed. Den kristne forståelse af synd sagde: Sådan er det, det kan ikke være anderledes, og det er din skyld. Den enkeltes erkendelse af egen del af skylden i den generelle ulykke blev her set som forudsætning for åndelig frelse. Og den åndelige frelse, som kristendommen forkyndte, "... blev arrangeret, så den let kunne forstås af kammeraterne i alle gamle religiøse fællesskaber" (MEW, bd. 19, s 304). Alle disse religioner kendte forestillingen om de sonende ofre, hvor den forulempede guddom blev formildet, så der var grobund for ideen om at menneskehedens synder kunne forsones en gang for alle gennem et stort, frivilligt offer bragt af en formidler. Det var "Den første revolutionære grundforestilling i kristendommen" (Engels, 1970, s 255).

"Så kom kristendommen, gjorde alvor af belønning og straf i det hinsidige og skabte himmel og helvede. Den udvej, som førte de sorgfulde og betyngede ud af denne jordiske jammerdal over i det evige paradis, var fundet. Kun med udsigt til en hinsidig belønning var det faktisk muligt at gøre den stoisk-filoniske verdensforsagelse og askese til det etiske grundprincip i en ny verdensreligion, der kunne rive de undertrykte folkemasser med sig" (Engels, 1970, s 262).

Således gik det ifølge Engels til, at blandt de mange profeter og prædikanter, som søgte at svare på situationen med nye religioner, var det alene kristendommens stiftere, som havde gennemslagskraft. I beskrivelsen af denne gennemslagskraft er der en vis forskel mellem Bauer-artiklen og den senere artikel om urkristendommen. I den førstnævnte artikel lægger Engels op til, at kristendommen rekrutterede tilhængere hos alle de befolkningsgrupper, hvis politiske og sociale rammer var blevet opløst og nivelleret af det romerske herredømme. I artiklen om urkristendommen skriver han, at de første kristne blev rekrutteret fra samfundets laveste lag, som omfattede en række forskellige grupper, herunder slaver, frigivne, gældsatte småbønder, vagabonderende eventyrere (Engels, 1970, s 260). Det må formodentlig ses i sammenhæng med, at Engels i den senere artikel lægger vægt på parallellen mellem den tidlige udvikling af kristendommen og socialismen. Under alle omstændigheder fremlægger En-

gels et klart og systematisk bud på, hvorfor netop kristendommen kunne etablere sig og slå bredt igennem som religion.

Ronald Boer, som har behandlet Engels' skrifter om religion i flere publikationer, diskuterer om Engels analyse af den tidligere kristendoms udvikling har nogen relevans for nutidig religionsforskning (Boer, 2010; se også Boer, 2012). Han giver ikke noget klart svar, men han fremhæver at tesen om kristendommens tiltrækningskraft for grupper som slaver, fattige bønder og underklassen i byerne stadig diskuteres i religionsforskningen.

Kristendommen i samfundsudviklingen

I Engels' bog om den tyske bondekrig er kirkens rolle i feudalsamfundet, kristendommens former og betydning hos borgere og bønder samt disse forholds betydning i reformationen centrale temaer. Engels havde som tidligere nævnt en plan om at udvide bogen om bondekrigen til en bredere historisk fremstilling, og arbejdede i perioder på dette. I et sæt noter om Tysklands historie, skrevet i slutningen af 1873 og starten af 1874, lægger han vægt på religionens betydning for samfundsudviklingen i Tyskland.

Noterne rummer en sammenfatning i stikordsform af bondekrigen og dens betydning. Engels skriver:

”Det tyske borgerskab gennemførte sin revolution – som i religiøs form syntes tidssvarende - ; reformationen. Men hvor elendig! Kan ikke udføres uden kongeligt ridderskab og bønder; men alle tre klasser forhindret af modstridende interesser: riddere ofte røvere i forhold til byerne (se Mangold von Eberstein) og undertrykkere af bønderne, og byer også bondeundertrykkere (Ulms råd og landmænd!); kongelige riddere gør først oprør, lades i stikken af borgerne, går under; bønder rejser sig og *bekæmpes direkte* af borgerne. Samtidig er den borgerlig-religiøse revolution i den grad kastreret, at den kan acceptere fyrsterne og give dem kontrol over sagen” (MEW, bd. 18, s 590).

Engels karakteriserer reformationen som ”tidssvarende”, altså som en modernisering af kristendommen, der understøtter en progressiv social forandring; men han vurderer, at adelens og borgernes modsætningsfyldte forhold til bønderne og til hinanden underminerer denne udvikling. Det er givetvis blandt andet nederlaget for Thomas Müntzer og hans lære, Engels ser som underminering af den ”borgerlig-religiøse revolution”. Og han antyder de videre konsekvenser af, at budskabet om social retfærdighed bliver svækket i protestantismen:

”Den tyske revolutions specifikt teologisk-teoretiske karakter i det 16. århundrede. Fremherskende interesse for ting, der er ude af denne verden. Abstraktion fra den elendige virkelighed - basis for den senere teoretiske overlegenhed hos tyskerne fra Leibniz til Hegel” (MEW, bd. 18, s 590).

Senere i noterne skitserer Engels en analyse af religionens rolle i henholdsvis Frankrigs og Tysklands udvikling. Han skriver at undertrykkelsen af protestantismen i Frankrig ikke var noget uheld for Frankrig, hvilket kan ses af, at Frankrig alligevel frembragte intellektuelle som Bayle, Voltaire og Diderot. Heller ikke for Tyskland ville undertrykkelse af protestantismen have været en ulykke, men:

”... det ville have været en ulykke *for verden*. Det ville have påtvunget Tyskland de romanske landes katolske form for udvikling, og da den engelske form for udvikling også var halv-katolsk og middelalderlig (universiteter osv., colleges, offentlige skoler, alle protestantiske klostre), ville den helt igennem protestantiske tyske form for uddannelse (uddannelse i hjemmet eller i private skoler, studerende der lever frit og vælger kollegier) være faldet væk, og den europæiske intellektuelle udvikling ville være blevet uendeligt ensformig” (MEW, bd. 18, s 594-95).

Engels mener, at den anglikanske kirke i England har mange træk fælles med den katolske kirke, og at begge kirkesamfund binder uddannelse og kulturel udvikling til kirken gennem former, som minder om middelalderens klostre. Den protestantiske kirke i Tyskland tillader derimod friere rammer for uddannelse og intellektuelt liv. Engels tilspidser denne pointe, idet han skriver: ”*Den tyske protestantisme er den eneste moderne form for kristendom, der er kritik værd*” (MEW, bd. 18, s 595). Han henviser til, at Katolicismen allerede fra 1700-tallet blev gennemgribende kritiseret, og at den engelske protestantisme blev opløst i sekter, som ikke udviklede teologien. Kun den tyske protestantisme ”... har en teologi og dermed en genstand for kritik - historisk, filologisk og filosofisk” (MEW, bd. 18, s 595).

Når Engels fremhæver den tyske protestantisme for at have frembragt en sammenhængende teologi, er det fordi denne teologi kan udgøre en relevant berøringsflade for socialismens kritik af religion og kirke. Han skriver: ”En religion som kristendommen nedlægges ikke med hån og invective [skældsord] alene, den må også overvindes videnskabeligt, dvs. *forklares historisk*, og det kan heller ikke naturvidenskaben klare” (MEW, bd. 18, s 595).

Noterne om Tysklands historie netop er noter, ikke en udfoldet fremstilling og argumentation, men de giver indtryk af, hvordan Engels opfattede kirken og religionens rolle i samfundsudviklingen. I sammenhæng med at den social engagerede protestantisme, blandt andet repræsenteret af Thomas Müntzer, blev udgrænset fra Reformationen, blev den tyske teologi mere abstrakt og teoretisk. Det betyder, at kirken i Tyskland ikke på samme måde som i katolske lande har domineret uddannelse og intellektuelt liv. Og idet den tyske protestantisme har en sammenhængende teologi, som ikke uden videre kan latterliggøres, er den en værdig genstand for historisk-materialistisk kritik.

Johannes åbenbaring

Der var især én religiøs tekst, som Engels forholdt sig direkte og tæt til i sine analyser og diskussioner af religiøse spørgsmål. Det var den bibeltekst, som på dansk har titlen ”Johannes åbenbaring”. I sine unge år brugte Engels flere gang denne tekst ironisk og satirisk i breve og andre tekster (se oversigten hos Boer, 2010), og i hans sene skrifter om religion spiller teksten en væsentlig rolle.

Johannes åbenbaring er den sidste bog i det ny testamente. Teksten skildrer i 22 kapitler en række syner og åbenbaringer, hvor skriftets fortæller ser Gud trone i Himlen og får åbenbaret et forløb af katastrofale begivenheder, der leder frem til verdens undergang, dommedag og skabelsen af en ny Himmel og en ny Jord. I indledningen præsenteres fortælleren, Johannes, som møder den himmelske Kristus på øen Patmos. Kristus dikterer syv breve, et til hver af syv jødiske menigheder i Lilleasien. Brevene indeholder opbakning til nogle menigheder og skarp kritik til andre. Resten af bogen, som udgør langt størstedelen, består af en række profetisk-apokalyptiske visioner. De handler om flere rækker af plager, der fra himlen sendes over menneskeheden. Som eksempel kan nævnes den første række på syv plager; de udløses, hver gang et segl på en forseglet bogrulle brydes, og de starter med en krigskatastrofe og udvikler sig til et kosmisk sammenbrud. Plagerne rammer jorden, idet Satan er fordrevet fra himmelen og nu hersker på jorden. Efter en række begivenheder bliver Satan overvundet og bundet, og der fremstår en ny hellig stad i himmelsk lys.

Engels ser ”Johannes Åbenbaring” som en hovedkilde til forståelse af den tidlige kristendoms karakter. Han fremhæver, at teksten afspejler

”... en tid, hvor undere, ekstatiske tilstande, visioner, åndemageri, udforskning af fremtiden, guldageri, kabbala og andet lønligt trolderi spillede den mest fremtrædende rolle. Det var i den atmosfære, urkristendommen opstod (...)” (Engels, 1970, s 253-54).

Engels refererer fra indholdet i første del af åbenbaringen sendebrevene til de syv menigheder. Han peger på, at i brevene betegner forfatteren sig selv og trofællerne som jøder, ikke som kristne. Den kristendom, som fremstår i åbenbaringen, er anderledes end den senere verdensreligion. Men der er en kamplyst og sejrsvished, som den moderne kristne står helt fremmed over for, men som man i dag kan finde hos socialisterne. Her optræder således igen parallellen mellem kristendommens og socialismens tidlige udvikling.

”Begge store bevægelser er ikke skabt af førere og profeter – skønt der forekommer profeter nok hos begge – det er massebevægelser. Og massebevægelserne er i begyndelsen nødvendigvis konfuse, fordi al masse-tænkning bevæger sig i modsigelser, uklarheder, usammenhængende tankegange (...). Således var det i urkristendommen, således var det i den socialistiske bevægelses første tider” (Engels, 1970, s 257).

Engels referer videre, hvordan kampen mellem gud og satan og fremkomsten af det nye himmerige beskrives i åbenbaringen. Han understreger, at de apokalyptiske visioner i teksten ikke er nye, de findes også i forskellige dele af det gamle testamente. Der er ikke tale om den kærlighedens religion, som kristendommen senere er gjort til, tværtimod prædikes der hævn over dem, som forfølger de kristne. Teksten byder ”næsten kun på rent jødiske forestillinger”, skriver Engels (Engels, 1970, s 264).

Engels henviser til, at den tyske bibelkritik har prøvet at tyde åbenbaringen og dens tilknytning til daværende historiske begivenheder, og gennem Renans popularisering har disse tydeligheder fået udbredelse også uden for teologiske kredse. I åbenbaringen optræder en stor skøge, og hun sidder på et stort dyr med syv hoveder og ti horn. Den store skøge hentyder til Rom og det store dyr er det romerske verdensherredømme, repræsenteret ved syv kejsere efter hinanden. Én af dem omtales som tidligere afsat, dødeligt såret, men vendt tilbage som kejser på ny. Ud fra kendskab til rækkefølgen af romerske kejsere og ud fra en tolkning af tekstens tidsangivelser har bibelkritikken konkluderet,

at der er tale om Nero, som var romersk kejser i årene 54 – 68 efter Kristus. Engels nævner, at Nero var død på det tidspunkt, hvor man mener åbenbaringen er skrevet; men der gik rygter om, at Nero blot var blevet såret og rykkede frem mod Rom som en antikrist. Faktisk dukkede der en falsk Nero op, som samlede en betydelig tilhængerskare.

Johannes åbenbaring viser ifølge Engels, hvordan kristendommen var beskaffen på det sted og tidspunkt (omkring år 68 i Lilleasien). Der er intet spor af den treenighed, som senere kom til at stå centralt. Åbenbaringen viser ikke kendskab til læren om arvesynden og retfærdiggørelse gennem troen, og heller ikke til dåben og nadveren. De mange scener og figurer i fortællingen afspejler, at kristendommen måtte finde nogle roller til de tidligere hedenske guder, selv om disse gradvist blev fortrængt. ”Selv kristendommen kunne (...) kun ved helgendyrkelse fortrænge dyrkelsen af de gamle guder” (Engels, 1970, s 269).

Engels ser således beskrivelserne i ”Johannes åbenbaring” som udtryk for den tidligste fase i kristendommens udvikling, den fase hvor der ud af forskellige jødiske sekter var ved at udkrystallisere sig et religiøst svar på den politiske og sociale opløsning, som Romerriget havde medført.

”Kristendommen blev, som enhver stor revolutionær bevægelse, skabt af masserne. Den opstod i Palæstina, på en måde som er helt ukendt for os, på et tidspunkt, hvor nye sekter, nye religioner, nye profeter opstod i hundredevis. Den er faktisk bare et gennemsnit, dannet spontant ud fra de gensidige gnidninger mellem de mere progressive af sådanne sekter, og derefter formet til en doktrin ved tilføjelse af teorier fra jøden Philo fra Alexandria og senere af stærke stoiske påvirkninger” (MECW, bd. 26, s 115).

Det er ikke altid klart, hvad Engels vil med sin behandling af ”Johannes åbenbaring”; især den sene artikel ”Om urkristendommens historie” blander diskussion om tekstens datering, karakteristik af den tidlige kristendoms karakter og paralleller mellem kristendommens og arbejderbevægelsens tidlige udvikling på en lidt uigennemskuelig måde.

Nuanceret analyse af kristendommen

Engels arbejde med religion forenede flere formål. Det var led i at udfolde og præcisere den historiske materialismes forståelse af, hvordan ideer præges af de sociale og materielle forhold. I sammenhæng hermed var der også et politisk formål, nemlig at afklare, hvordan den socialistiske arbejderbevægelse skulle

forholde sig til spørgsmål om ateisme og tro i arbejderbevægelsen. Desuden søgte Engels at bidrage til og formidle den akademiske forskning om den kristne religions oprindelse. For det var denne religion og dens rolle i den vestlige verden, han interesserede sig for; andre verdensreligioner som Hinduismen og Islam optræder kun i sidebemærkninger.

Det centrale bidrag i Engels' skrifter om religion er efter min opfattelse den nuancerede historisk-materialistiske analyse af kristendommens udvikling i samspillet mellem materielle forhold, ideer og sociale bevægelser. Engels' analyse er overordnet, men ganske kompleks. Han diskuterer, hvordan kristendommen slog igennem blandt brede befolkningsgrupper i det romerske rige, og han fremhæver, at romernes undertrykkelse af religioner i de erobrede landområder var en forudsætning for dette. Han peger på, hvordan forhold i menneskers omverden blev afspejlet i troens bevidsthedsformer, og hvordan disse afspejlede forhold mere og mere fik en samfundsmæssig karakter. Han vurderer, at kristendommen fremstod som en sammensmeltning af jødiske traditioner med græsk, især stoisk, filosofi, og at den dermed kunne appellere til slaver, som søgte åndelig frelse, når de ikke havde mulighed for materiel frelse. Gennem denne analyse konkretiserede Engels tesen om, at religiøs nød på samme tid er udtryk for virkelig nød og protest mod den virkelige nød.

Religionens rolle i samfundsudviklingen behandlede Engels især i bogen om den tyske bondekrig, hvor han søger at klarlægge forholdet mellem på den ene side forskellige positioner i reformationen – Luther over for Müntzer – på den anden side bøndernes oprør og konfliktens konsekvenser. I de senere noter om tysk historie udpeger han tysk protestantisme som den moderne form for kristendom og dermed som den relevante genstand for socialistisk kritik.

I forhold til arbejderbevægelsen betød den nuancerede forståelse af religionen, at Engels ikke tilsluttede sig et krav om konsekvent ateisme. Han mente, at arbejdernes vilkår under kapitalismen og deres deltagelse i faglig og politisk organisering i sig selv ville gøre dem til materialister, og at ateistisk agitation snarere kunne blokere for dette. Han pegede på paralleller mellem den tidlige kristendom og den tidlige socialistiske bevægelse; begge bevægelser havde været udsat for undertrykkelse og været præget af mange forskellige ideer, men gradvis havde bærende ideer og fælles styrke udkrystalliseret sig. Det videnskabelige perspektiv i denne sammenligning er tvivlsomt, men den signalerede både en anerkendelse af kristendommens historiske rolle og en optimisme for den socialistiske bevægelse.

Militær magt

Blandt sine og Marx's venner blev Engels tit kaldt "generalen". Øgenavnet henviste især til hans store viden om militære forhold, både i samtiden og historisk. Reportager om, kommentarer til og analyser af militære forhold og væbnede konflikter udgør en meget stor del af Engels' skriftlige produktion. Bølgen af revolutionsforsøg i Europa i årene 1848-49 indebar ofte væbnede konflikter, og Engels deltog i en kort periode selv aktivt i konflikterne i Tyskland, blandt andet som leder af et kompagni frivillige ved kampene i Sydtyskland i juni 1849. Efter revolutionsbevægelsens nederlag, og efter at være flyttet til Manchester for at arbejde i familiefirmaet, besluttede Engels at kvalificere sit grundlagt for at vurdere krig og militær, og han påbegyndte i 1851 et intensivt selvstudium af militær teori og historie. Han indhentede blandt andet en omfattende liste over relevant litteratur fra Joseph Wedemeyer, en tidligere preussisk officer som var blevet revolutionær socialist og var ven med Engels og Marx. Han tilegnede sig hurtigt en omfattende viden og udviklede sig i løbet af få år til en indsigtfuld og anerkendt ekspert på området. I 1850'erne skrev han mange artikler om krig og militær til den amerikanske avis "New York Daily Tribune"; de blev ofte publiceret under Marx's navn, fordi Marx var korrespondent for avisen, og fordi artiklerne var en vigtig indtægtskilde for Marx og hans familie. Senere bidrog Engels med en lang række leksikonartikler om militære forhold, begivenheder og personer til et stor leksikon, "New American Encyclopedia", som Marx også skrev til, og som udkom i 1858. I 1860'erne skrev Engels blandt andet artikler om militære aspekter af den Amerikanske Borgerkrig til det østrigske tidsskrift "Die Presse". Han publicerede også i engelske aviser; i 1866 dækkede han krigen mellem Preussen og Østrig for "Manchester Guardian" og i 1870-71 dækkede han den fransk-tyske krig

for Pall Mall Gazette. Han skrev også flere større strategiske og militærpolitiske analyser, som blev udgivet som pjecer.

Eric Hobsbawm (2011) har peget på, at holdningen til krig og militær magt hos både Engels og Marx afspejler den generelle udvikling i deres politisk-strategiske tænkning, som kan forstås i tre faser. Første fase er perioden fra midten af 1840'erne til midten af 1850'erne, hvor Marx og Engels regnede med, at de gamle regimers krise i Europa ville føre til en revolution, hvor arbejderklassen i sidste ende kunne sejre. Det skete ikke, men de forventede, at kapitalistisk krise snart kunne udløse proletariske revolutioner. Den næste fase indledes af den verdensomspændende økonomiske krise i 1857, som viste sig ikke at udløse nogen revolution, og de i følgende to årtier havde Marx og Engels ikke forventninger om nært forestående omvæltninger. For eksempel knyttede de ikke store forventninger til Pariserkommunen i 1871. Tredje fase tegnes af udviklingen af socialistiske massepartier fra 1880'erne, som så ud til at åbne mulighed for fredelig overgang til socialisme i de økonomisk mest fremskredne lande. Det var Engels, som fik lejlighed til at forholde sig til denne nye situation i sine sene skrifter.

I de første to faser forventede Marx og Engels mere eller mindre, at krig ville støtte den revolutionære sag. Hobsbawm (2011, s 78) skriver, at "Hvor krig i perioden omkring 1848 blev set som et logisk resultat og udvidelse af en europæisk revolution, måtte den i de næste tyve år ses som et vigtigt håb om destabilisering af status quo og dermed udløsning af de indre modsætninger i landene". Fra slutningen af 1870'erne så Marx og Engels imidlertid mere og mere en omfattende krig som en forhindring for den socialistiske bevægelse. I sine sidste år blev Engels også overbevist om de ødelæggende konsekvenser af den globale krig, som han forudså. Han forventede nok, at en sådan krig ville ende med det proletariske partis sejr, men han mente at krig ikke længere var nødvendig, og han håbede at undgå omfattende død og ødelæggelse.

I det følgende behandler jeg først og fremmest nogle af de større tekster om krig og militære forhold, som Engels skrev, men inddrager også enkelte af hans mange korte artikler.

Voldsmagt og samfund

Den militære magt og dens sammenhæng med økonomi og teknologi er et væsentligt tema i "Anti-Dühring". Bogens anden del, som handler om politisk økonomi, indledes med tre kapitler om voldsteori, hvor Engels fremlægger argumenter mod Dührings opfattelse af, at de almene politiske forhold og vær-

dier udgør det grundlæggende niveau i et givet samfund. Han citerer Dühring for at have formuleret forholdet således:

”Udformningen af de politiske relationer er det historisk fundamentale, og de økonomiske afhængigheder er kun en virkning eller et specialtilfælde og følgelig altid andenrangs kendsgerninger (...) det oprindelige må søges i den umiddelbare politiske vold⁵ og ikke først i en indirekte økonomisk magt” (Engels, 2015, s 148-49).

Engels argumenterer omvendt for, at de økonomiske strukturer og relationer udgør det grundlæggende og primært bestemmende niveau i samfundet. I de tre kapitler om voldsteori belægger han dette med en række historiske eksempler, herunder privatejendommens oprindelse, slaveriets udvikling og udviklingen af herskende og undertrykte sociale klasser. Den gennemgående pointe er, at selv om undertrykkelse og ulighed kan vise sig i politiske og sociale former, er de grundlæggende betinget og drevet frem af økonomiske relationer.

Engels peger på de militære institutioner, hæren og flåden, som de klareste udtryk for nutidig voldsmagt. Disse institutioner er umiddelbart politiske, de er staters og magthaveres redskaber til at forfølge deres interesser. Men våben og militær koster penge, som magthaverne må hente fra samfundets økonomiske ressourcer. Indførelsen af ildvåben i Europa fra det 14. århundrede og fremefter illustrerer denne sammenhæng og viser samtidig, hvordan våbenteknologi forbinder sig med magtrelationer:

”Indførelsen af ildvåben betød en omvæltning, ikke alene i selve krigsførelsen, men også i de politiske relationer mellem de herskende og de undertrykte. For at skaffe sig krudt og ildvåben har man brug for industri og penge, og byernes borgere var i besiddelse af begge dele. Derfor er de nye våben fra begyndelsen byernes våben og tillige den opadstræbende kongemagts våben, da den søgte støtte hos byerne mod feudaladelen” (Engels, 2015, s 156).

De økonomiske forhold præger ifølge Engels de militære institutioner og krigsførelsen på flere måder. For det første afgør det givne samfunds økonomiske situation og ressourcer, hvor mange midler der kan skaffes til at finansiere militæret med dets soldater, våben, bygninger og administration. For det an-

5 I behandlingen af ”Magtens rolle i historien” i kapitel 4 har jeg oversat ”Gewalt” med ”magt” og argumenteret for det. I citaterne fra ”Anti-Dühring” følger jeg dog den danske oversættelse, som har valgt ”vold”.

det afgør udviklingsniveauet for produktions- og kommunikationsteknologi, som drives af økonomiens innovations- og konkurrencemekanismer, i hvor høj grad der kan udvikles og produceres nye våbenteknologier. For det tredje afgør niveauet af sundhed, moral og uddannelse i et lands befolkning, hvilket menneskemateriale, der står til rådighed for militæret. Det er disse faktorer, som afgør et samfunds og en stats militære magt, og som dermed også sætter betingelserne for de kampmetoder og strategier, den pågældende stat kan benytte sig af.

”Bevæbning, sammensætning, organisation, taktik og strategi afhænger frem for alt af det til enhver tid givne produktionstrin og af kommunikationsmidlerne. Det er ikke de ”frie imaginationer” af geniale feltherrers forstand, der har bevirket omvæltningerne på dette område, men opfindelsen af bedre våben og forandringer i menneskematerialet. De geniale feltherrers indflydelse begrænser sig i bedste fald til at udvikle kampmetoderne i overensstemmelse med de nye våben og soldater” (Engels, 2015, s 155-56).

Engels underbygger sin forståelse af våbenteknologiens betydning gennem en historisk skitse af, hvordan udviklingen af stadig nye former for ildvåben har præget og spillet sammen med infanteriets organisations- og kampformer (Engels, 2015, s 155-158; et mere udførligt forarbejde til fremstillingen er teksten ”Infanteriets taktik afledt af materielle årsager”, MEW, bd. 20, s 597-603). I starten gik udviklingen langsomt. Infanteriets første ildvåben, musketter, var kraftige, men svære at lade, langsomme at affyre og ikke så træfsikre. De blev brugt sammen med lange spyd i formationer af fodfolk med en dybde på 5-7 rækker. Efterhånden blev der udviklet lettere og mere effektive skydevåben; fra starten af 1700-tallet blev infanteriet bevæbnet med flintlåsgeværer (som kunne affyres uden at bruge fyrtøj til at antænde krudtet), og spyd blev erstattet af bajonetter på geværene. Menneskematerialet i de kejserlige hære begrænsede dog anvendelsen af de nye geværer. Hærene bestod af mindre pålidelige lejesoldater, ofte tvangsrekrutterede fjendtlige krigsfanger, som måtte kontrolleres stramt. Derfor blev fodfolket organiseret i en linjeopstilling, en lang åben firkant med en dybde på tre rækker, som kunne bevæge sig som en enhed på slagmarken, men kun langsomt. Under den amerikanske uafhængighedskrig i slutningen af 1700-tallet blev engelske tropper i denne linjeorganisering konfronteret med oprørstropper, som ikke havde lært militær eksercits, men som havde gode rifler og var dygtige skytter. Til forskel fra de hvervede soldater var deres moral og motivation stærk, fordi de kæmpede for egne interesser. Oprø-

terne organiserede sig i mindre grupper, såkaldte blænkere, som kunne bevæge sig hurtigt og udnytte muligheder for dækning i terrænet, og linjeorganiseringen viste sig at være magtesløs over for denne type modstander.

Forandringen af infanteriets taktik blev videreført under og efter den franske revolution. Over for de velorganiserede hære af lejesoldater, hvormed europæiske monarkier med Rusland og Østrig i spidsen søgte at slå revolutionen ned, kunne den nye franske stat under Napoleon mobilisere en stor masse af bevæbnede borgere, som imidlertid var dårligt trænedes. For at kunne bruge dette menneskemateriale konstruktivt fandt man frem til den såkaldte kolonneopstilling, som tillod mindre øvede tropper at bevæge sig i nogenlunde god orden og med større hastighed, og som gjorde det muligt at gruppere tropperne på de måder, som bedst passede til terrænet. Samtidig drog de franske hære nytte af nye teknologier, blandt andet lettere og mere mobile kanoner samt geværkolber, som forbedrede sigtet.

Efter Napoleonskrigene overtog de fleste europæiske stater den franske revolutions princip om at hæren er bevæbnede borgere, der inddrages via værnepligt. Det skete mest konsekvent i Preussen, som også var det første land, der i midten af 1800-tallet udrustede infanteriet med det riflede bagladegevær, som kunne lades hurtigt og skyde præcist. Det gav Preussens hær en væsentlig fordel, blandt andet i krigen mod Danmark i 1864. Men i den tysk-franske krig nogle år senere var begge hære udrustet med riflede bagladegeværer, og de hidtidige taktiske formationer kunne ikke håndtere presset fra denne nye teknologi. Hverken linjer, kolonner eller andre sluttede formationer kunne modstå intens fjendtlig geværlid, og soldaterne måtte organisere og bevæge sig i mindre grupper. Engels peger på, at soldaterne instinktivt fandt frem til denne løsning, selv om lederne fandt den i modstrid med militær orden.

Engels ser den tysk-franske krig som et afgørende vendepunkt i den militære magts udvikling. Våbnene er nu så perfekt udviklet, at afgørende nye fremskridt længere ikke er mulige.

”Når man har kanoner, hvormed man kan ramme en bataljon, så snart øjet kan skelne den, og geværer, som kan præstere det samme med en enkelt mand som mål, og hvor det tager mindre tid at lade end at sigte, så er alle videre fremskridt mere eller mindre ligegyldige for krig i åben mark. Udviklingen i denne retning er altså i det væsentlige en afsluttet æra” (Engels, 2015, s 158).

Mens Engels mener, at udviklingen af infanteriets våben mere eller mindre har nået sit slutpunkt, anerkender han, at søkrigens og flådernes teknologi fortsat

er i rivende udvikling. Han beskriver udviklingen af dampdrevne panserskibe, som tog fart fra 1850'erne, og som er ledsaget af et teknologisk kapløb mellem på den ene side panserets kvalitet, på den anden side kanonernes gennembrudskraft. Hastigheden i dette kapløb betyder, at skibene kan være forældede, før de søsættes. "Det moderne slagskib er ikke blot et produkt af, men tillige et prøveeksemplar af den moderne storindustri, en svømmende fabrik" (Engels, 2015, s 160), og produktionen af disse skibe foregår helt overvejende i det land, hvor storindustrien er mest udviklet, nemlig England.

Konklusionen på den historiske fremstilling af militærets teknologi, menneskemateriale og taktik er, at organisation og kampmetode afhænger af det givne menneske- og våbenmateriale, og at det igen afhænger af de materielle og økonomiske betingelser. Engels skriver blandt andet, at når den franske hær i forlængelse af revolutionen kunne finde frem til den fleksible kolonneorganisering, var det fordi denne organisering afspejlede økonomisk og politisk frihed, mens den stive linjeorganisering afspejlede enevælden (Engels, 2015, s 159).

Mennesker, teknologi og organisation

Selv om Engels generelt har den opfattelse, at militærets strategi og taktik formes af menneskemateriale og teknologi snarere end af krigsteoretiske principper og generalers ideer, er der stadig bestemte kvaliteter ved militær ledelse, som han lægger vægt på. Som Boden (2013, s 37-41) har peget på, ser Engels fart i operationer som en central kvalitet. Han lægger vægt på dristighed og aggressivitet over for en modstander, og ideen om fart forener disse kvaliteter. I sine kommentarer til samtidige militære operationer ironiserer han over den langsommelighed, som f.eks. ofte prægede Østrigs hær, men fremhæver kvaliteten i at handle hurtigt. Blandt de militære ledere, som udviste denne kvalitet, nævner Engels den engelske general Colin Campbell i kampene i Indien i 1858 (Engels, 1977) og den italienske general Guiseppe Garibaldi i kampene omkring Italiens nationale samling og uafhængighed. Garibaldi startede som leder af mindre partisangrupper, men han viste også sine kvaliteter som leder af større styrker. I felttoget på Sicilien i foråret og sommeren 1860 formåede hans hær, som overvejende bestod af frivillige, at overvinde talmæssigt større styrker fra kongeriget Napoli og at erobre Palermo.

"Hidtil har vi kun kendt ham som en meget dygtig og meget succesrig guerillaleder (...). Men her stod han over for en klart strategisk opgave, og i denne test viste han sig at være en mester i kunsten. Den måde, hvorpå han fik den napolitanske øverstbefalende til at dumme sig ved at

sende halvdelen af tropperne uden for rækkevidde; den uventede flankemarch og genopdukken på den side af Palermo, hvor han mindst var ventet; hans energiske angreb på den svækkede garnison; det er operationer, der bærer meget mere præg af militært geni end alt, hvad der skete under den italienske krig i 1859” (MEW, bd. 15, s 63-64).

Men det er stadig militærets menneskemateriale og den foreliggende våbentechnologi, som betinger militær organisation og kampmetode.

Militærets menneskemateriale og dets betydning er et tema i Engels’ vurderinger og analyser af militære styrkeforhold og begivenheder. Han lægger ofte vægt på sociale og kulturelle forskelle mellem forskellige lande, deres befolkninger og deres soldater. I sine artikler om den fransk-tyske krig i 1870 fremhæver han, at det franske nederlag må forstås i en bredere samfundsmæssig sammenhæng. Den franske hær var stærk, men den handlede tøvende, selv om konflikten havde været ventet og var forberedt. Engels ser dette som udtryk for svaghed og korruption i det franske politiske system og statsapparat. Han påpeger også, at både de franske og de preussiske styrker hver på deres måde var svækket af klasse modsætninger i hjemlandet; den franske general Trochu var mere bange for den parisiske arbejderklasse end for en tysk sejr, og den preussiske ledelse måtte bruge uforholdsmæssigt mange mænd på at opretholde ro og orden hjemme (Blackedge, 2019, 121-23).

Blandt de bredere sociale forudsætninger for militærets menneskemateriale er uddannelse, herunder både den militære uddannelse og træning og befolkningens uddannelse mere generelt. I en række artikler fra 1855 om Europas hære (MEW, bd. 11, s. 409-480) peger Engels på uddannelsens betydning, både for officerer og for den brede masse af soldater, og på væsentlige forskelle mellem landenes militær på dette område. Han fremhæver for eksempel kvaliteten af den militære uddannelse i Frankrig og i de nordiske lande, mens han kritiserer Østrigs militære uddannelse for at være mangelfuld. Det stærkeste uddannelsesgrundlag finder han i Preussen, hvor der både er obligatorisk skoleuddannelse for den brede befolkning og en omhyggelig militær uddannelse. Kontrasten til Preussen ser Engels i Rusland, hvor militæret er præget af udbredt korruption og snæver rekruttering af officerer fra adelen og det øverste borgerskab, og hvor der ikke er skoleuddannelse for den brede befolkning.

Våbentechnologien udviklede sig hastigt i den epoke, hvor Engels levede og arbejdede. Nye metaller, sprængstoffer, mekanismer og drivmidler blev hurtigt taget i anvendelse og prægede vilkårene for krigsførelse, som Engels viser i sin historiske skitse af det riflede geværs betydning. Den militære træning, Engels havde gennemgået som ung, var inden for artilleriet, og han fulgte tæt med i

den våbenteknologiske udvikling. Mange af hans bidrag til "New American Encyclopedia" handler om forskellige typer våben, og han skrev også artikler om dette emne til forskellige aviser og tidsskrifter. Som eksempel kan nævnes tre sammenhængende artikler i New York Daily Tribune i foråret 1860, hvor Engels redegør for udviklingen og anvendelsen af riflede kanoner (*MECW*, bd. 17, s 354-366). Et andet eksempel er artiklen "Artillery news from America", skrevet i efteråret 1863, hvor Engels informerer om en kamp mellem krigsskibe under den Amerikanske Borgerkrig og fortolker kampens resultat. Den pågældende kamp havde fundet sted på Savannah-floden mellem et panserskib fra Sydstaterne og to fra Nordstaterne. Der var tale om to forskellige typer krigsskibe: Skibet fra Sydstaterne havde en pansret overbygning med kanoner opstillet i kasematter; skibene fra nordstaterne var af den såkaldte Monitor-type, som var mindre og havde færre, men kraftigere kanoner opstillet i drejetårne. Kampen blev hurtigt afgjort, idet de kraftigere kanoner på Nordstaternes skibe gennembrød panseret på skibet fra Sydstaterne og tvang det til at overgive sig. Engels konkluderer, at tårnskibe med kraftige kanoner vil præge flåderne fremover, men at de må gøres større og mere sødygtige end Nordstaternes skibe, som er bygget til at operere på floder. Artiklen skrevet til et tysk tidsskrift, og i slutningen peger Engels på, hvad Tyskland kan lære af erfaringerne fra USA. Han mener, at panserskibe med fast side-bevæbning, som i Englands og Frankrigs flåder, ikke er pengene værd ved Tysklands kyster og i Østersøen. I stedet skal Tyskland skal lære at bygge tårnskibe med store kanoner som de amerikanske. "To sådanne skibe i Elben eller Weser vil beskytte hele Nordsøkysten. Fire af dem i Østersøen vil bringe havet under vores kontrol og om nødvendigt tvinge København til at kapitulere; så vil ingen tage den nuværende danske flåde alvorligt længere" (*MECW* 19, s 292). I de europæiske landes flåder gav erfaringerne fra Den Amerikanske Borgerkrig anledning til mange overvejelser om fordele og ulemper ved opstilling af skibenes kanoner i henholdsvis kasematter og drejetårne (Steensen, 1968), og Engels var tydeligvis informeret om denne diskussion, selv om hans hovedinteresse lå inden for landkrig.

En anden side af teknologiudviklingen, som Engels også var opmærksom på, er udviklingen af kommunikations- og transportmuligheder (Boden, 2013, s 51-52). Blandt andet lægger han vægt på udbredelsen af jernbanelinjer og deres betydning for hurtigt at kunne flytte tropper fra én front til en anden.

Væbnet opstand og bjergkrig

Erfaringerne fra de europæiske revolutionsbevægelser i 1848 var afgørende for de forståelser af mulige veje mod socialisme, og af samspillet mellem borger-

ligt-liberale og socialistiske kræfter, som Marx og Engels udviklede i den efterfølgende periode. For Engels var disse erfaringer som nævnt også inspiration til at sætte sig nærmere ind i militær teori og historie. Begivenhederne i 1848 var en kompleks kombination af demokratibevægelser og nationale frigørelsesbevægelser, og de omfattede i større eller mindre omfang væbnede oprør og militære konfrontationer. Ud over at deltage kortvarigt i bevæbnede oprørsstyrker i Tyskland kommenterede Engels kampene i forskellige sammenhænge. De mest udfoldede beskrivelser og vurderinger findes i den serie artikler, som kan leverede (under Marx's navn) til New York Daily Tribune i 1851-52, og som senere blev samlet under titlen "Revolution og kontrarevolution i Tyskland" (MECW, bd. 11, s 3-91).

Revolutionsbevægelserne i Tyskland omfattede væbnede kampe i to faser. Den første var i foråret 1848, hvor der i Berlin og Wien blev gjort oprør mod den autoritære konge- og kejsermagt, og hvor de liberale og demokratiske kræfter opnåede betydelige resultater. Den anden fase var efteråret 1848 og foråret 1849, hvor de konservative kræfter næsten helt havde fået inddæmmet arbejdet i den nationalforsamling, som var nedsat til at udarbejde en samlet tysk forfatning; de tilbageværende liberale kræfter kaldte nødtvungen til åben modstandskamp, som dog hurtigt blev nedkæmpet af centralmagt og militær.

I en af de sidste artikler i serien samler Engels op på begivenhederne i anden fase. Han fremhæver, at selv om de konservative kræfter nu havde samlet sig, stod nationalforsamlingen og de liberale kræfter i en overraskende positiv situation; de havde støtte fra regeringer i de vestlige tyske delstater, militæret indtog mange steder en tøvende position, og centralmagten i Østrig var fuldt optaget af kampe mod ungarske styrker. Preussen var den eneste stærke modstander. Men nationalforsamlingens folk evnede ikke at udnytte disse muligheder. Ifølge Engels skyldtes det især, at de ikke forstod de principper, som en væbnet opstand må bygge på.

"Nu er oprør en kunst lige så meget som krig eller andet, og det er underlagt visse adfærdsregler som, når de forsømmes, vil medføre nederlag for den part, der forsømmer dem. Disse regler, som logisk kan udledes af karakteren af de parter og de omstændigheder, man har at gøre med i situationen, er de så enkle og ligetil, at den korte erfaring fra 1848 havde gjort tyskerne ganske godt bekendt med dem. For det første skal man aldrig kaste sig ud i oprør, medmindre man er fuldt ud forberedt på konsekvenserne. Oprør er en handling, hvis omfang kun kan beregnes med stor usikkerhed og kan ændre sig hver dag. De kræfter, man har imod sig, har alle fordele med hensyn til organisation, disciplin og al-

mindelig autoritet: medmindre man mobiliserer stærke odds imod dem bliver man besejret og ødelagt. For det andet må man, hvis man først er gået i gang med oprør, videreføre det med den største beslutsomhed og være i offensiven. En defensiv tilgang er døden for ethvert væbnet oprør. Du må overraske dine modstandere, mens deres kræfter er spredte, forberede nye daglige sejre, uanset hvor små de måtte være; opretholde den moralske overlegenhed, som den første vellykkede kamp har givet dig” (MECW, bd. 11, s 85-86).

I de følgende år vendte Engels flere gange tilbage til spørgsmålet om væbnede oprør og deres muligheder. Det skete blandt andet i en artikel om krigsførelse i bjergområder, som han skrev til New York Daily Tribune i januar 1857 (MECW, Bd. 15, s 164-177). Anledningen til artiklen var en diplomatisk krise om Neuchatel-distriktet i Schweiz, som efter Napoleonskrigene var blevet tildelt Kongen af Preussen, men i 1848 med held havde frigjort sig fra det preussiske herredømme. Et oprør fra en lille gruppe preussiske royalister førte i efteråret 1856 til en diplomatisk krise, hvor der var risiko for en preussisk intervention, og hvor de andre europæiske stormagter blev inddraget.

Engels behandler i artiklen vilkårene for og erfaringerne med krig i de schweiziske bjerge. Han skriver, at Schweiz ofte regnes for uindtagelig, fordi landet er omkranset af høje bjerge. Denne opfattelse er dog blevet dementeret af krigene i forlængelse af den franske revolution. Engels påpeger, at vilkårene for krigsførelse nu var blevet helt anderledes end tidligere. Det tunge kavaleri og det langsomme infanteri er væk, indførelsen af skydevåben har præget organiseringen af tropperne, og tilgangen til terrænet er forandret: Hvor hærene tidligere omhyggeligt undgik vanskeligt terræn, søger man i moderne krigsførelse ivrigt efter geografiske hindringer foran fronten, som kan dække forposter. Krigene efter den franske revolution viste, at ”...Alpernes dale og bjergrygge har helt mistet deres frygtindgydende karakter for moderne topper; og siden da, frem til 1815, gav Alperne hverken Frankrig eller koalitionen nævneværdige forsvarspositioner” (MECW 15, s 166).

Til sidst i artiklen omtaler Engels national modstands- og partisankrig som en type bjergkrig, der er blevet udbredt i moderne tid. Væbnede oprør og modstandskampe kræver ofte bjergterræn for at kunne lykkes, i hvert tilfælde i Europa. Han omtaler kort en række eksempler på denne type krig, herunder modstandskampen mod Frankrigs kolonisering af Algier i årene efter 1830 og de lokale Kaukasus-befolkningsgruppers befrielseskampe mod Rusland i perioden 1820 – 1860. I begge tilfælde endte mangeårige kampe med sejre til kolonimagterne. Engels fremhæver især kampene i Kaukasus, hvor oprørerne

havde baser i bjergene, men var lettere og mere manøvrede end de russiske tropper og kunne foretage jævnlige overraskelsesangreb mod positioner i de lavere områder. Han mener, at oprørernes relative succes netop skyldtes disse offensive operationer.

Alt i alt så Engels ikke optimistisk på mulighederne for væbnede oprør. De kunne have en vis succes, hvis de manøvrerede dristigt og klogt, havde folkelig opbakning og foregik i velegnet terræn. Men i det lange løb ville de som regel komme til kort over for de regulære styrker med deres bedre teknologi, træning og forsyninger.

Militær strategi: Tyskland og Norditalien

I slutningen af 1850'erne behandlede Engels i to større skrifter de potentielle militære konsekvenser af de nationalistiske bevægelser i Europa. Det første var pjecen "Po og Rhinen", som udkom i under pseudonym Berlin i april 1859. I marts året efter udkom, ligeledes anonymt, den opfølgende pjecce "Savoyen, Nice og Rhinen".

I "Po og Rhinen" diskuterer Engels den strategiske betydning af det norditalienske område til og med Po-floden, som går på tværs af landet fra Venedig til Torino. Dette område var ved Wiener-kongressen i 1815 blevet anerkendt som Østrigs interesseområde, og området var blevet etableret som en stat (Lombardiet-Venedig) i personalunion med Østrig, altså i realiteten en østrigsk provins. Østrigs herredømme i området blev imidlertid i stigende grad udfordret af italienske selvstændighedsbevægelser, og i 1848 blev der gennemført et oprør i Milano og etableret en folkerepublik, som dog hurtigt blev nedkæmpet af østrigske tropper.

Engels skriver i pjecen ud fra en generaliseret position som militær kommentator forankret i Tyskland og tyske interesser; han bruger i nogle passager "vi" om tyskerne. Når han i analysen taler om Tyskland, handler det om det tyske område som helhed, altså alle delstater i det tyske forbund. Østrig indgår i dette samlede Tyskland, men Østrig optræder samtidig som selvstændig stat med særlige interesser i Norditalien.

Udgangspunktet for Engels' analyse er, at mange tyske militærfolk og politikere har tendens til at hævde, at det strategisk er nødvendigt for Tyskland at besidde områder i Norditalien. Dette synspunkt er blevet fremsat og teoretisk forsvaret af flere tyske generaler.

"Hovedargumentet er altid af politisk karakter: Det hævdes, at Italien er fuldstændigt ude af stand til at forblive uafhængigt; enten Tyskland eller

Frankrig må regere i Italien; Hvis østrigerne trækker sig ud af Italien i dag, står franskmændene i morgen i Adige-dalen og foran portene til Trieste, og hele Tysklands grænse mod syd vil være blottet for ”arvefjenden”. Derfor fastholder Østrig Lombardiet i Tysklands navn og interesse” (MEW, bd. 13, s 228).

Engels afviser dette som politisk retorik og fokuserer på det militære spørgsmål, om Tyskland for at kunne forsvare sig har brug for fast etableret magt i Italien og fuld militær kontrol med Lombardiet og Venedig. I sin analyse af dette spørgsmål anvender Engels især den form for militærgeografisk og strategisk teori, som var blevet grundlagt af franskemanden Antoine Jomini med udgangspunkt i erfaringerne fra Napoleonskrigene (Creveld, 2005, s 99-105). Denne tilgang indebærer, at krigsførelse skal bygge på en nøje viden om forholdene i operationsområdet, så man kan tage højde for disse forhold i troppernes bevægelser og valget af kampområder. Engels beskriver tilgangen således:

”Siden den franske revolution og Napoleon skabte mere bevægelige hære, og med disse hære fejede gennem Europa i alle retninger, er strategisk manøvrerum inden for stater og begrænsning af dette gennem naturlige forsvarslinjer trådt i forgrunden. (...) I dag er det i hver krig konfigurationen af terræn i hele lande, som må tages i betragtning, og den vigtighed, som tidligere tilkom de enkelte taktiske positioner, er nu kun knyttet til store grupper af befæstninger, lange flodlinjer eller høje, markante bjergkæder” (MEW, bd. 13, s 327).

Floder og højdedrag udgør naturlige barrierer, som kan bruges som forsvarspositioner, og deres muligheder kan styrkes gennem midlertidig eller langsigtet befæstning. Veje, bjergpas og jernbaner er vigtige ressourcer i forhold til at kunne flytte tropper og materiel hurtigt, og i forhold til at kunne opretholde forsyningslinjer for fremskudte hære. Engels gennemgår og vurderer de militærgeografiske forhold i regionen. For eksempel belyser han udførligt de bjergpas i Alperne, som forbinder Norditalien med Østrig og Frankrig. Han fremlægger erfaringer med bjergpassene fra tidligere konflikter, især forskellige felttog under Napoleonskrigene, og inddrager information om senere forbedringer af veje og bygning af jernbaner. Konklusionen er, at passene ikke giver mulighed for at stoppe en tysk hær, som ønsker at trænge ind og kæmpe i Norditalien:

”Det er ikke til at se, hvordan en fjendtlig hær kan forsvare den østlige del af Lombardiet mod en tysk hær, som går over Alperne ud i det åbne land, givet at de to hære har samme styrke. Den fjendtlige hær har kun den mulighed at placere sig bag eksisterende eller nybyggede befæstninger og at manøvrere mellem dem” (MEW, bd. 13, s 235).

Engels undersøger videre mulighederne for defensive positioner i selve Norditalien. Han anerkender at der er et par områder ved to af regionens floder – Adige og Mincio – som giver gode muligheder for en hær, der skal forsvare sig mod angreb sydfra. Men han fremhæver, at disse positioner ikke er nødvendige for at forsvare Tyskland. Det er kun for Østrig, som i sin iver for at være stormagt har erhvervet besiddelser i Norditalien, at denne forsvarslinje er blevet nødvendig.

Efter således at have kritiseret de militære begrundelser for en tysk forsvarszone i Norditalien inddrager Engels de politiske aspekter. Han fremhæver, at bevægelsen for samling af Italien som selvstændig nation siden 1820 er blevet stadig stærkere, selv om den flere gange har lidt nederlag. Italien er et stort land, hvor de naturlige grænser i høj grad svarer til den nationale identitet; og i sådan et land kan den nationale bevægelse ikke bremses, når op mod en fjerdedel af landets 25 millioner indbygger er underkastet fremmed styre. Det er kun gennem rå magt, ved at slå oprør ned, at Østrig hersker i Norditalien, og politiske fanger bliver behandlet på en måde, som er uhørt i civiliserede lande. Og det er kostbart for Østrig at opretholde de stadig større militære styrker, som er nødvendige for at sikre herredømmet. ”Norditalien er et vedhæng, som under alle omstændigheder kun i tilfælde af krig kan være til gavn for Tyskland, men som i fredstid kun kan være til skade” (MEW, bd. 13, s 250).

Gennem Østrigs herredømme og fremfærd i området har Tyskland pådraget sig et intenst fjendskab fra hele Italien. Og så længe denne situation bliver opretholdt, vil Italien ubetinget støtte Frankrig i en eventuelt konflikt med Tyskland. Engels peger på, at frem for at opretholde besiddelser, hvis militær-geografiske bidrag til Tysklands sikkerhed er meget tvivlsomt, vil det være bedre for Tyskland at stå på god fod med Italien. Man bør ikke bekæmpe den italienske selvstændighedsbevægelse, men lade italienerne ordne deres egne forhold, blot de ikke blander sig i Tysklands indre forhold.

”Hvis vi overlader det til Italien at klare deres egne ting, vil italienernes had mod os stoppe af sig selv, og vores naturlige indflydelse på dem vil blive meget vigtigere og kan muligvis øges til reelt hegemoni. Så i stedet for at søge vores styrke i besiddelse af fremmed jord og undertrykkelse af

en fremmed nationalitet, hvis fremtidige levedygtighed kun fordomme kan afvise, vil vi gøre bedre i at sikre, at vi er forenede og stærke hjemme hos os selv” (MEW, bd. 13, s 252-53).

I sidste del af skriftet diskuterer Engels konsekvenserne for det militære og politiske forhold mellem Tyskland og Frankrig. Han peger på, at hvis Tyskland forlanger floderne Po og Mincio som forsvarslinjer, der skal beskytte mod franske angreb gennem Norditalien, så kan Frankrig med lige så stor ret kræve flodlinjer i de nordlige områder som beskyttelse mod trusler fra Tyskland. Den væsentligste flodlinje vil her være Rhinen. Engels konstaterer, at Frankrigs tyngdepunkt ligger i Paris-området, og ud fra grænseområdernes geografi og forbindelsesmuligheder argumenterer han for, at Belgien vil være den naturlige slagmark for enhver krig mellem Tyskland og Frankrig i det nordlige område. Den Franske grænse mod Belgien har få naturlige forsvarspositioner, og forsøg på at bygge forsvarsværker har historisk ikke kunnet forhindre hære i at bevæge sig relativt ubesværet gennem området. Fra den belgiske grænse kan en fjendtlig hær hurtigt nå frem til Paris.

Det er værd at bemærke, at Engels' analyse her blev bekræftet i senere krige. Fremstød gennem Belgien var for eksempel et centralt element i den såkaldte Schliffen-plan, som den tyske generalstab udarbejdede i årene efter 1900, og som den tyske hær fulgte i Første Verdenskrig.

Når tyske generaler og politikere kræver Po som forsvarslinje mod syd, kan Frankrig altså med lige så god ret kræve Rhinen som forsvarslinje mod øst. Men Engels konstaterer, at Frankrig ikke har nogen udsigt til at opnå dette. Frankrig har derfor valgt en anden sikkerhedspolitik strategisk, nemlig en militær befæstning af Paris. Blandt militære sagkyndige har det været en omstridt strategi, men Engels mener, at blandt andet erfaringerne fra Krim-krigen viser, at en sådan moderne befæstet by er meget vanskelig at angribe, og at den kan være udgangspunkt for fleksible aktioner mod en angribende hær. Frankrigs strategiske prioritering viser igen, at fortsat herredømme i Norditalien er en fejlagtig sikkerhedspolitik strategisk for Tyskland.

”Vi vil gøre godt i at følge franskmændenes eksempel. I stedet for at lade os lamme af den højlydte snak om, at man ikke kan undvære en besiddelse uden for Tyskland, som bliver mere og mere uholdbar hver dag, ville vi gøre bedre i at forberede os på det uundgåelige øjeblik, hvor vi opgiver Italien. Jo tidligere vi anlægger de fæstningsværker, som så vil blive nødvendige, desto bedre” (MEW, bd. 13, s 262).

Som afslutning på skriftet diskuterer Engels mere generelt spørgsmålet om landes naturlige grænser. Han peger på, at teorien om, at Tyskland har en naturlig sikkerhedsgrense ved Po, indebærer at flere andre lande har ret til "naturlige" sikkerhedspolitiske grænser. Det gælder Frankrigs ret til Rhinen som grænse, men også for eksempel Danmarks ret til en grænse ved Ejderen. Engels mener, at landes grænser ikke kan fastlægges ud fra sådanne sikkerhedspolitiske vurderinger; grænserne må tage højde for forskellige naturlige forhold og samtidig for hensyn til politisk stabilitet, som indebærer at ikke alle folkeslag kan eksistere som selvstændige nationer. Her trækker Engels blandt andet på et begreb om "ikke-historiske folkeslag", som var inspireret af Hegel (Rasmussen, 2012). I sine vurderinger af nationalitetsspørgsmål i revolutionsårene 1848-49 brugte Engels dette begreb til at skelne mellem på den ene side historiske nationaliteter som tyskere, polakker og ungarere, på den anden side ikke-historiske nationaliteter som tjekker, slovakker, ukrainere, som han opfattede som hæmsko for en samlet revolution i Europa. Han kritiserede ideologier, som søgte at konstruere nationale platforme på grundlag af forskellige mindre folkeslag, og han polemiserede mod "Panslavisme". Engels' brug af begrebet om ikke-historiske folkeslag har været diskuteret og til tider stærkt kritiseret af senere marxister (se f.eks. Rosdolsky, 1987).

Norditalien og storpolitikken

I foråret 1860, et år efter udgivelsen af "Po og Rhinen", fulgte Engels op på analysen i en ny pjece, som også blev udgivet anonymt. I mellemtiden havde der været krig i Norditalien.

Den fransk-østrigske krig (også kaldet den anden italienske uafhængighedskrig) blev udkæmpet i sommeren 1859 mellem Østrig på den ene side, Frankrig og kongeriget Sardinien (som også omfattede vestlige dele af Norditalien) på den anden. Baggrunden for krigen var politisk samarbejde mellem Frankrig og kongeriget Sardinien, fulgt op af en hemmelig militæralliance undertegnet i januar 1859. Alliancen var rettet mod Østrig og var udtryk for, at de kræfter i Norditalien, som kæmpede mod Østrigs tilstedeværelse, måtte søge alliancepartnere andetsteds. Sardinien havde søgt støtte i både England og Frankrig, og efter en vis tøven havde Frankrigs leder, Napoleon III, indvilget i alliancen.

Den fransk-østrigske krig (også kaldet den anden italienske uafhængighedskrig) blev udkæmpet i sommeren 1859 mellem Østrig på den ene side, Frankrig og kongeriget Sardinien (som også omfattede vestlige dele af Norditalien) på den anden. Baggrunden for krigen var politisk samarbejde mellem Frankrig og kongeriget Sardinien, fulgt op af en hemmelig militæralliance undertegnet i januar 1859. Alliancen var rettet mod Østrig og var udtryk for, at de kræfter i Norditalien, som kæmpede mod Østrigs tilstedeværelse, måtte søge alliancepartnere andetsteds. Sardinien havde søgt støtte i både England og Frankrig, og efter en vis tøven havde Frankrigs leder, Napoleon III, indvilget i alliancen.

Efter at Sardinien havde skabt en spændt situation ved at mobilisere sin hær, startede krigen i slutningen af april 1859. De østrigske tropper led nederlag i to afgørende slag, ved Magneta og ved Solferino, og krigen sluttede med en våbenstilstand i juli mellem Østrig og Frankrig. Aftalen indebar at Østrig afstod Lombardiet til Frankrig, som gav det videre til Sardinien, mens Sardinien til gengæld overdrog Savoyen og Nice til Frankrig. Aftalen indebar også opretholdelse af de eksisterende italienske småstater; men Sardinien protesterede stærkt mod dette og udnyttede Østrigs vigende magt til at annektere en række hertugdømmer i det centrale Italien. Det blev et afgørende skridt mod Italiens samling.

Da Engels skrev "Savoyen, Nice og Rhinen" i februar 1860, var de nævnte aftaler endnu ikke var fuldt ud realiseret. Frankrigs overtagelse af Savoyen og Nice skete først en måned senere. Det centrale indhold i teksten er en strategisk analyse af, hvilken militær betydning de to områder vil have for konflikter mellem dels Frankrig og Italien, dels Frankrig og Schweiz. Ligesom i "Po og Rhinen" bygger analysen på en nøje kortlægning og vurdering af det geografiske terræn med dets naturlige barrierer og åbninger samt forekomsten af og mulighederne for at opbygge befæstede stillinger og transportlinjer. Hvad angår forholdet mellem Frankrig og Italien argumenterer Engels for, at Frankrig ikke har brug for disse områder som forsvarslinje, men at de til gengæld er velegnede som basis for offensive operationer mod Italien.

"På grund af dets geografiske placering og især dets pas gennem Alperne ville Savoyen, hvis det var en fransk provins, tillade en fransk hær, som

kun var lidt overlegen, at overtage de italienske områder foran Alperne, gøre strejftog i dalene og få en langt større betydning end dens militære styrke tilsagde. Med en vis forberedelse på krigsteatret ville den franske hær være så gunstigt stillet, at selv med ligevægt mellem styrkerne ville de straks få overtaget over deres modstander". (MEW, bd. 13, s 589).

Også for Schweiz vil fransk besiddelse af Savoyen betyde, at landets forsvar mod fjendtlige indfald vil blive afgørende svækket.

Fra fransk side er det blevet hævdet, at når der nu er ved at blive etableret en samlet stat med militær styrke i Norditalien, så har Frankrig brug for Savoyen og Nice for at kunne forsvare sig. Det afviser Engels. Han peger for det første på, at selv hvis hele Italien bliver forenet, vil det langt fra have styrke til på egen hånd at føre en angrebskrig mod Frankrig. Det vil kræve en alliancepartner, som kun kan være Tyskland. Og som Engels har dokumenteret i "Po og Rhinen", vil det mest logiske angreb fra en sådan alliance foregå gennem Belgien eller fra andre positioner ved den øvre del af Rhinen.

I sidste del af teksten diskuterer Engels, hvordan konflikterne i Norditalien berører Tysklands interesser. Det er en bredere storpolitisk vurdering, hvor også de øvrige europæiske magter inddrages. Engels peger især på at Rusland, som ikke direkte har part i konflikterne, mere eller mindre skjult har støttet Frankrig for at sikre sig en alliancepartner i sine egne erobningskrige i Øst- og Sydeuropa. En sådan alliance truer ikke kun Østrig, men også Tyskland. Engels fremhæver dog, at Rusland er ved at blive svækket af indre sociale konflikter.

"Den kamp, der nu er brudt ud i Rusland mellem den herskende klasse og den undertrykte landbefolkning, underminerer allerede hele systemet bag den russiske udenrigspolitik. (...) Den udvikling af industri og landbrug, som regering og adel på alle måder har fremmet, er vokset til et omfang, som de eksisterende sociale forhold ikke længere kan bære. Afskaffelse af disse forhold er på den ene side en nødvendighed, på den anden side en umulighed uden voldelig omvæltning" (MEW, bd. 13, s 611).

Her inddrager Engels således sociale konflikter i det enkelte land i sin vurdering af de militære og storpolitiske magtforhold.

De to pjecer er velargumenterede analyser, hvor hovedvægten ligger på militær-geografiske forhold, men hvor disse knyttes til storpolitiske forhold. Engels inddrager en omfattende viden om militær teori og historie, bruger den strategiske analysetilgang fra Jomini og efterfølgere på konstruktiv vis, og giver

en afbalanceret vurdering af nationale sikkerhedspolitiske hensyn. Han skriver ikke i eget navn, men ud fra en position som tysk militærstrategisk kommentator, og teksterne rummer ingen eksplicitte demokratiske eller socialistiske perspektiver; men Engels bygger på den præmis, at et land som Italien har ret til at gennemføre sin nationale samlingsproces uden at andre europæiske magter blander sig.

Militær reform, værnepligt og arbejderklassen

I 1865 udgav Engels en pjece med titlen ”Det preussiske militærspørgsmål og det tyske arbejderparti”. Her behandler han den langvarige politiske konflikt vedrørende reorganiseringen af Preussens militær, som fandt sted i 1860’erne.

Udgangspunktet for konflikten om det preussiske militærs organisering var regeringens og kongens ønske om at styrke hærens slagkraft. I 1860 havde regeringen fremsat forslag om at udvide den stående hær, forlænge værnepligten fra to til tre år og begrænse hjemmeværnets rolle. Det provokerede den liberale opposition, som stod stærkt i parlamentet, dels fordi det kunne øge udgifterne til militæret, men især fordi man frygtede, at den længere tjenestetid ville styrke hærens selvstændige stilling, gøre den endnu mere til en stat i staten. Preussens forfatning foreskrev, at forhøjelse af militærets budget skulle godkendes i parlamentet, og da kongen ikke ville acceptere ændringer i planen, nægtede de liberale at godkende budgettet. På sin side afviste kongen, at hæren skulle være afhængig af parlamentets kontrol. I foråret 1862 opløste kongen parlamentet og udskrev nyvalg, men i det nye parlament udgjorde de liberale tre fjerdedele af parlamentets medlemmer. Situationen var fastlåst, men efter at kongen i efteråret 1862 havde udnævnt Otto von Bismarck til kansler, blev reformen af hæren og forhøjelsen af de militære budgetter gennemført uden om parlamentet. Konflikten mellem konge og regering på den ene side, det liberalt dominerede parlament på den anden, varede yderligere fire år, men den blev efterhånden dæmpet af ændringer i Preussens ydre forhold. Hovedelementerne var for det første konflikten om Slesvig-Holstens status, som førte til krig med Danmark, og for det andet konflikter om magten inden for føderationen af tyske stater, som førte

til krig med Østrig. Krigene gav Preussen en langt stærkere position end tidligere og sikrede opbakning bag militæret.

I 1865, hvor Engels skrev pjecen, var den politiske konflikt stadig var fastlåst, men krigen mod Danmark havde fundet sted. I første halvdel af artiklen behandler Engels den igangværende reform af hæren, i anden halvdel diskuterer han konflikten mellem kongemagt og parlament, herunder den liberale oppositions rolle og arbejderklassens position.

Engels anerkender behovet for at styrke den preussiske hærs effektivitet. Flere situationer, hvor hæren har skullet mobiliseres, har vist store mangler i udstyr og organisation. Men han afviser, at der skulle være et væsentligt behov for at udvide den stående hær. Et hovedargument for reformen har været, at værnepligten ikke sikrer en tilstrækkeligt stor styrke, og at der er behov for flere soldater, som arbejder på kontrakt over en længere periode. Heroverfor peger Engels på, at værnepligten tilsyneladende ikke håndhæves effektivt, og han dokumenterer ud fra krigsministeriets oplysninger, at omkring en fjerdedel af de mænd, som har været på session, alligevel ikke kommer til at aftjene værnepligten (MEW 16, s 49). Der er altså ikke belæg for at begrænse værnepligtens rolle.

”Den almene værnepligt – som i øvrigt er den eneste demokratiske institution, der findes i Preussen, selv om det kun er på papir - er et så enormt fremskridt i forhold til alle tidligere militære institutioner, at når den først en gang er indført, selvom det kun er på en ufuldkommen måde, så kan den i længden ikke afskaffes igen. Der er i dag kun to klart definerede grundlag for vore hære: enten hvervning – hvilket er forældet og kun muligt i særlige tilfælde som England - eller almen værnepligt” MEW, bd. 16, s 44).

Engels ser det som et svagt punkt i hærreformen, at selv om den hævder at bygge på den almene værnepligt, drejer den Preussens hær i retning af et system med en kernegruppe af hvervede professionelle soldater, som kendes for eksempel fra Frankrig og Østrig. Han afviser ikke, at hvervede grupper af soldater med lang tjenestetid rummer fordele for samarbejde og træning; men han peger på, at hvervning ikke vil kunne sikre Preussen en hær af tilstrækkelig størrelse i forhold til potentielle modstandere som Frankrig, Østrig og Rusland.

Et hovedelement i hærreformen er at udvide de værnepligtiges tjenestetid fra to til tre år. Engels anerkender, at soldater i moderne hære må lære mere, men han peger på, at militærets og regeringens argumenter for den længere tjenestetid ikke så meget har handlet om, at de værnepligtige skal tilegne sig flere militære færdigheder. I stedet har man henvist til, at folk skal tilegne sig den sande soldaterånd, og at det først rigtigt kan ske i det tredje år af tjenesten. Men dette er langt mere et politisk end et militær motiv, fremhæver Engels, og han skriver ironisk, at "Vi har aldrig set, at individuelle preussiske soldater i deres tredje tjenesteår lærte andet end at kede sig, skaffe sig snaps fra rekrutter og fyre dårlige vittigheder af om deres overordnede" (MEW, bd. 16, s 52).

Over for en frygt for, at to års tjenestetid ikke giver tilstrækkelig tid til øvelse og eksercits, fremhæver Engels, at der oftest er tale om en form for paradeeksercits, som har ringe værdi. Men for at udnytte den relativt korte tjenestetid optimalt bør man styrke den kropslige uddannelse af unge. Han anbefaler, at man i alle skoledistrikter ansætter en tidligere underofficer som øvelseslærer og lader ham lede undervisningen i idræt, således at de unge allerede i skolen lærer at marchere i række og geled og at bevæge sig i kolonner og trupper. Det vil efterhånden give militæret flere og stærkere rekrutter.

Den samlede konklusion på Engels kritiske diskussion af hærreformen er, at den begrænsede udvidelse af den hvervede hær kunne være acceptabel på betingelse af, at den almindelige værnepligt blev fastholdt og gennemført konsekvent, og at tjenestetiden blev holdt på to år med pligt til at indgå i reserven i en årrække.

Efter således at have fremlagt og argumenteret for sin vurdering af den preussiske hærreform behandler Engels i resten af artiklen den fastlåste politiske konflikt omkring reformen. Hans analyse bygger på en forståelse af de centrale kollektive aktører i det preussiske samfund, herunder både aktørernes klassegrundlag, deres principielle interesser og deres aktuelle politiske positioner og muligheder. Om aktørerne bruger han både begrebet klasse og begrebet parti, som ikke henviser til konkrete politiske partier, men snarere til bestemte politiske positioner og aktørgrupper.

Engels behandler udførligt den liberale opposition, som i parlamentet har nægtet at godkende hærens budgetter. Oppositionen er forankret i borgerskabet, som principielt repræsenterer udviklingen mod et moderne kapitalistisk samfund, men som ikke på egen hånd kan sikre sig politisk magt.

"Borgerskabet har kun to måder at få politisk magt på. Da det er en hær af officerer uden soldater, og da det kun kan skaffe sig soldater fra arbejderne, så må det enten sikre sig en alliance med arbejderne, eller det må

købe sig politisk magt stykke for stykke fra den magt, det står overfor, nemlig kongemagten. Historien om det engelske og franske borgerskab viser, at der ikke er andre veje” (MEW, bd. 16, s 56).

Det tyske borgerskab, som stadig er skræmt over den fejlslagne borgerlige revolution i 1848, har imidlertid ikke haft lyst til at indgå en forpligtende alliance med arbejderklassen, og derfor er den liberale opposition henvist til at købslå med kongemagten og dens repræsentanter. Engels peger på, at oppositionens tilgang afspejler en modsætning i det borgerskabets position: ”De [det liberale borgerskab] taler dagligt, fra morgen til aften, om Preussens ry, Preussens storhed, Preussens voksende magt; men de afviser en styrkelse af Preussens hær, som kun ville svare til det, som de øvrige stormagter har indført siden 1814” (MEW, bd. 16, s 60).

For den liberale opposition har det været et hovedpunkt, at den styrkelse af den hvervede og stående hær, som ligger i hærreformen, øger de reaktionære kræfters mulighed for at bruge hæren til statskup. Engels fremhæver, at fastholdelsen af almindelig værnepligt som hærens hovedgrundlag mindsker risikoen for statskup, især hvis værnepligten fastholdes på to år, og man undgår det tredje tjenesteår, hvor der foregår ”... udbasunering af absolutistiske læresætninger og tilvænning til lydighed” (MEW, bd. 16, s 62).

Alt i alt er det således Engels vurdering, at selv om den liberale opposition har haft ret i nogle af sine argumenter mod hærreformen, så har oppositionen savnet en nøgtern analyse af reformen og hærens situation, og den har forpasset muligheden for at få reel indflydelse på reformen. En sådan indflydelse burde have været brugt til at sikre hærens forankring blandt nationens borgere, især gennem en effektivt håndhævet værnepligt og en toårig tjenestetid kombineret med mange års tilstedeværelse i reserven.

I den sidste del af artiklen behandler Engels så arbejderklassens og arbejderpartiets stilling til hærreformen og den fastlåste konflikt mellem regering og opposition. Han formulerer sin opfattelse af dette kort og klart:

”Det tyske proletariat vil aldrig beskæftige sig med kejserlige forfatninger, preussiske ledere, triader og lignende, undtagen for at rydde dem ud; spørgsmålet om, hvor mange soldater den preussiske stat skal bruge for at trives som stormagt, er ligegyldigt over for dem. Hvorvidt omorganiseringen får udgifterne til militæret til at stige noget eller ej gør meget lidt forskel for arbejderklassen som klasse. Derimod er det på ingen måde ligegyldigt for arbejderklassen, om den almindelige værnepligt bliver konsekvent gennemført eller ej. Jo flere arbejdere, der er trænet i

våben, desto bedre. Den almindelige værnepligt er det nødvendige og naturlige supplement til den generelle stemmeret; den sætter vælgerne i stand til at håndhæve deres beslutninger med våben i hånd over for alle kupforsøg” (MEW, bd. 16, s 66).

Engels uddyber sin vurdering gennem en klasseanalyse. Han fremhæver, at borgerskabet og arbejderklassen er de store og centrale klasser i et kapitalistisk samfund. I lande som England, hvor den industrielle revolution er fuldt ud gennemført, står kun én samfundsklasse, nemlig borgerskabet, som arbejderklassens modstander. Men i lande som Tyskland, hvor den industrielle revolution først er ved at blive gennemført, findes der stadig mange elementer, som stammer fra feudalsamfundet og andre samfundsformer, og det slører samfundsforholdene, så kapitalismens klasse- og interessen modsætninger ikke fremstår tydeligt. I kampen om den politiske magt kan alle disse levende fossiler (som Engels kalder dem) slå sig sammen i en reaktionær blok vendt mod borgerskabet. Og der vil uvægerligt komme situationer, hvor begge disse rivaliserende magter vil henvende sig til den fremvoksende arbejderklasse og søge at vinde den som alliancepartner. Arbejderklassens interesser er ifølge Engels at frigøre arbejderne fra kapitalismen gennem samfundsmæssig overtagelse af produktionsmidlerne og fælles styring af produktionen, samt (som middel hertil) erobring af den politiske magt gennem almindelig, direkte valgret (MEW, bd. 16, s 68). Hverken den reaktionære blok eller borgerskabet er tilbøjelige til frivilligt at imødekomme sådanne krav. De reaktionære kræfters magt beror på, at de kan rulle den samfundsmæssige modernisering tilbage eller i det mindst hæmme den. De ser helst arbejderklassen forsvinde ved, at den igen splittes i håndværkets mange laug og de små samfund på landet. Men den stadig stærkere industrialisering tillader ikke sådanne absurde tilbageskridt. Borgerskabet bygger derimod sin magt netop på den samfundsmæssige modernisering, på udviklingen af produktivkræfter, kommunikationsmidler og finansieringsformer.

Engels er klar over, at den almindelige valgret, som både borgerskab og arbejderklasse kræver, kan få en tvetydig betydning. I Tyskland er landbefolkningen dobbelt så stor som bybefolkningen, og landbruget er domineret af store godser. Det betyder at mens en tredjedel af tyske arbejdere er underlagt kapitalister, er to tredjedele underlagt feudalherrer, som udøver en patriarkalsk magt over dem, støttet af præster, dårlig skoleundervisning og den sociale isolation på landet.

”Hvad ville være resultatet af almindelig valgret i Tyskland, hvor feudaldelen endnu er en virkelig social og politisk magt og hvor der er to landbrugs-daglejere for hver industriarbejder? Bekæmpelse af den feudale og bureaukratiske reaktion – for de to ting kan ikke skilles ad hos os – er i Tyskland lig med kamp for åndelig og politisk frigørelse af land-proletariatet; og så længe land-proletariatet ikke er draget med ind i bevægelsen, kan by-proletariatet ikke stille noget op; i den situation er den almindelige, direkte valgret ikke et våben for proletariatet, men en faldgrube” (MEW, bd. 16, s 74)

På trods af denne betænkelighed fastholder Engels, at borgerskabet i sin kamp mod reaktionen må kræve almindelig og direkte valgret, presse-, forenings- og forsamlingsfrihed samt ophævelse af de undtagelseslove, som det preussiske styre har benyttet sig af. Arbejderklassen må støtte dette og yderligere kræve, at borgerskabet gennemfører frihederne konsekvent. ”For dermed får arbejderklassen alle de våben i hænderne, som den bar brug for til sin endelige sejr” (MEW, bd. 16, s 76).

Som nævnt bruger Engels i artiklen begrebet parti i en generel betydning. Når han taler om det tyske arbejderparti, henviser han ikke en bestemt organisation, men giver udtryk for, hvordan et arbejderparti principielt må forholde sig i konflikten. Den eneste form for arbejderparti, der fandtes i Preussen i 1865, var det lille ’Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein’, som Ferdinand Lassalle havde stiftet i 1863. Når Engels i artiklen advarer arbejderpartiet mod at lade sig lokke af muligheder for samarbejde med den reaktionære blok, kan det implicit være møntet på Lassalle, som havde søgt kontakt til Bismarck uden dog reelt at opnå det.

Engels konkluderer, at borgerskabet og arbejderklassen begge har interesse i at drive udviklingen frem mod et moderne kapitalistisk samfund, hvor de reaktionære feudalt-bureaukratiske kræfter må vige, og at i dette udviklede kapitalistiske samfund vil konflikten mellem arbejderklasse og borgerskab blive afgjort til arbejderklassens fordel. Det kan ske på forskellige måder, men retningen og resultatet er klart.

Artiklen om det preussiske militærspørgsmål behandler spørgsmål om militærets størrelse, uddannelse og tjenestetid; men det er samtidig en politisk analyse af de sociale klasser og deres politiske positionering i Preussen, og den foregriber den mere udfoldede analyse i ”Magtens rolle i historien”.

Krig og katastrofe

I sine tidlige skrifter om krig og militær behandlede Engels ofte væbnede konflikter i forbindelse med og i forlængelse af de demokratiske og nationale bevægelser i Europa i 1848-49, og hans forståelsesramme var stærkt inspireret af begivenhederne i Frankrig i 1793, hvor revolution og krig var to sider af den samme sag, og hvor hære baseret på værnepligt skulle forsvare revolutionen mod Europas reaktionære magter. Efterhånden udviklede han, i sammenhæng med sine militære studier, en mere videnskabeligt distanceret tilgang til militær magt og krig som led i storpolitik. I 1870'erne kom der et væsentligt nyt element ind i hans tænkning. Især på baggrund af den fransk-tyske krig i 1870 kom han – sammen med Marx – til den konklusion, at krig under alle omstændigheder måtte undgås, fordi det var en truende katastrofe, ikke kun for arbejderbevægelsen, men for hele samfundet.

Denne opfattelse præger også kapitlet om militær magt i "Anti-Dühring". Her skriver Engels, at den tysk-franske krig har været et afgørende vendepunkt i den militære magts udvikling. Landkrigens våben er nu udviklet til et så højt niveau, at der ikke kan ske afgørende nye fremskridt. Samtidig har krigen tvunget alle Europas stormagter til at indføre det ambitiøse system med almindelig værnepligt, som er udviklet i Preussen, og hermed har staterne påtaget sig en stor økonomisk og militær byrde. Engels ser konsekvensen af dette som en militarisering af samfundet, men fremhæver, at denne udvikling samtidig peger frem mod militarismens sammenbrud.

"Hæren er statens hovedformål, den er blevet et mål i sig selv; folket er kun til for at levere soldater og ernære dem. Militarismen behersker og opsluger Europa. Men denne militarisme bærer i sig kimen til sin egen undergang. De enkelte staters indbyrdes konkurrence tvinger dem på den ene side til år for år at anvende flere penge til hær, flåde, kanoner osv.; på den anden side til at gøre mere og mere alvor af den almindelige værnepligt og således til sidst gøre hele folket fortroligt med våbenbrug, altså sætte det i stand til i et givet øjeblik at gennemtvinge sin vilje over for den kommanderende militære storherlighed. Og dette øjeblik indtræffer, så snart folkets masse – arbejderne i byerne og på landet samt bønderne – har en vilje. Ved dette punkt slår fyrstehæren om i en folkehær; maskinen nægter at fungere, militarismen går til grunde under sin egen udviklings dialektik" (Engels, 2015, s 159).

I flere af sine sene skrifter understreger Engels de ødelæggende konsekvenser af krig med moderne teknologi mellem militariserede stater. Det gælder blandt andet hans forord til en bog af den tyske socialist Sigismund Borkheim, udgivet i 1888, hvor Engels giver en dyster og profetisk beskrivelse af fremtidig krig:

”Til sidst vil ingen anden krig være mulig for Preussen-Tyskland end en verdenskrig, og en verdenskrig af et omfang og en heftighed, som man hidtil ikke har forestillet sig. Otte til ti millioner soldater vil nedlægge hinanden og derved fortære hele Europa som ingen græshoppesværme har kunnet gøre det. Trediveårskrigen hærger vil blive komprimeres til tre-fire år og blive udbredt over hele kontinentet; hungersnød, epidemier, almindelig barbarisering af hære og folkemasser forårsaget af akut nød; en håbløs uorden i vores kunstige systemer inden for handel, industri og kredit, der vil ende i generel konkurs; sammenbrud for de gamle stater og deres traditionelle statsvisdom, så kronerne ruller dusinvis over fortøvet, og ingen kan findes til at samle dem op; det absolut umulige i at forudsige, hvordan alt dette ender, og hvem der kommer sejrende ud af kampen; kun ét sikkert resultat: generel udmattelse og etableringen af betingelserne for arbejderklassens eventuelle sejr. - Det er udsigten, når systemet med gensidige overbud i oprustning drives til det yderste og til slut bærer sine uundgåelige frugter” (MEW, bd. 21, s 350-351).

Selv om Engels her henviser til ”arbejderklassens eventuelle sejr” rummer beskrivelsen ikke megen optimisme. Rammen for den eventuelle sejr vil være ødelagte samfund og nedbrudte befolkninger. Det er ikke ad den vej, Engels ønsker at opbygge nye socialistiske samfundsformer og fællesskaber.

Afrustningens nødvendighed og mulighed

De dystre forudsigelser om karakteren og konsekvenserne af fremtidig krig i Europa rejste naturligt spørgsmålet om mulighederne for at undgå denne udvikling. Det prøvede Engels også at forholde sig til, mest tydeligt i en serie artikler, som blev offentliggjort i avisen „Vorwärts” i marts 1893, samtidig med at forsvarsbudgettet blev diskuteret i den tyske rigsdag. Artiklerne blev umiddelbart efter udgivet som pjecer under titlen ”Kan Europa afruste?”. I forordet til pjecen skriver Engels:

”Jeg går ud fra den præmis, der vinder mere og mere generel anerkendelse: at systemet med stående hære i hele Europa er drevet til det ekstreme i en sådan grad, at det enten ødelægger folket økonomisk gennem de militære udgifters byrde eller vil udarte til generel tilintetgørelseskrig, medmindre de stående hære i tide omdannes til en milits baseret på almindelig bevæbning af befolkningen (MEW, bd. 22. S 371)”.

Her peger Engels tilsyneladende på en folkemilits som alternativ til oprustningen gennem stående hære uden dog at uddybe dette senere i pjecen. Inddragelsen af militstanken kan forekomme paradoksal, fordi Engels tidligere, blandt i forbindelse med erfaringerne fra 1848-oprørene, havde fremhævet folkemilitseres svagheder med hensyn til organisation og træning. Balleby (1978) forklarer paradokset på den måde, at hvor Engels’ kritik af folkemilitser var udtryk for en militær-professionel vurdering, er hans henvisning til militstanken i pjecen om afrustning snarere en politisk vurdering, fremsat i en situation hvor krigsfaren vokser, militærudgifterne belaster samfundene, og det socialdemokratiske partis vækst i Tyskland måske viser en fredelig vej til socialisme. Når Engels ikke uddyber militstanken i pjecen kan det måske også forstås sådan, at han forbinder den med et militær baseret på almindelig værnepligt, hvor borgere også kan være soldater og har en vis militær træning.

På det tidspunkt, hvor Engels skrev pjecen om europæisk afrustning, var ideer om noget sådant ikke udbredt. Der var ved at udvikle sig fredsbevægelser i Europa, og nogle af disse havde forbindelse til arbejderbevægelsen; det fremgår blandt andet af etableringen af ”Workmen’s Peace Association” i England i 1870. Men fredsbevægelsernes hovedkrav var etablering af et lovbaseret system, hvor konflikter mellem nationer kunne løses gennem mægling i stedet for gennem krig. En anden strategi for at begrænse krigsførelse, som var blevet anvendt i samarbejde mellem en række landes regeringer, var at forbyde særligt farlige våben som for eksempel forgiftede kugler. Men afrustning i den forstand, at nationer i fredstid enes om at reducere deres militære kapacitet på bestemte måder, var en forholdsvis ny ide. Den første Haag-konference, hvor regeringer forhandlede både om konfliktløsning gennem mægling og om nedrustning, fandt først sted i 1899 (McCausland, 1996).

I starten af pjecen beskriver Engels kort oprustningen i Europa. Han peger på at de større stater, især Tyskland, Frankrig og Rusland, søger at overgå hinanden i krigsmagt og krigsberedskab. I dette rustnings- og magtkapløb kan det virke tåbeligt at tale om afrustning; men de klasser i befolkningerne, som først og fremmest skal levere soldaterne og betale skatterne, råber overalt på afrustning. Engels hævder, at det er muligt at afruste, og dermed at garantere

fred, og han mener endda at det forholdsvis let kan lade sig gøre, hvis Tyskland tager initiativ og viser vejen.

Efter krigen mellem Tyskland og Frankrig i 1870-71 er den almindelige værnepligt i forskellige former blevet indført i alle Europas lande. Det ser Engels som positivt; en hær, som især henter soldater blandt gifte midaldrende mænd, er mindre offensiv end en hær med vægt på hvervede professionelle soldater. Men situationen præges af de skærpede politiske spændinger og rustningskapløbet mellem Tyskland og Frankrig, som efterhånden også inddrager Rusland, Østrig og Italien. Som led i kapløbet er landene begyndt at forlænge den militære tjenestetid og indkalde stadig flere og stadig yngre rekrutter.

Engels fremhæver, at det revolutionerende i det tyske værnepligtssystem er kravet om, at alle våbenføre mænd skal kunne bidrage til landets forsvar i hele den livsfase, hvor de fysisk er i stand til det. Det princip hverken kan eller skal man røre ved. Men man kan stille krav til den aktive tjenestetids længde. Det er her, Engels ser muligheden for afrustning. Han peger på en:

”International aftale mellem kontinentets stormagter om den maksimale aktive militære tjenestetid for alle våbengrene, efter min opfattelse begrænset til to år, men med forbehold for yderligere reduktion, så snart man er overbevist om denne mulighed, og med et militssystem som det endelige mål” (MEW, bd. 22, s 375).

Set ud fra et nutidigt perspektiv er dette forslag til nedrustning overraskende. Det tyvende århundredes internationale aftaler om nedrustning fokuserede ikke på militærtjenestens længde eller på antallet af soldater, men på at begrænse våbnenes styrke, ødelæggelsespotentiale og antal. Centrale eksempler er flådetraktaterne i 1920’erne og 1930’erne, som begrænsede størrelsen, bevæbningen og antallet for forskellige klasser af krigsskibe, og traktaterne om begrænsning af atomvåben efter perioden med kold krig.

Engels fokuserer imidlertid på den militære tjenestetids længde, både fordi han sigter mod kontrol med hærenes størrelse, men også fordi han sigter mod at begrænse militærets status som social og politisk magt. Han argumenterer for, at tjenestetidens længde har afgørende betydning for hæres kampdygtighed. Hvis det lykkes at aftale en internationale overgrænse for tjenestetidens længde, vil det relative forhold mellem hærenes kampkraft blive fastholdt på sit aktuelle niveau.

Hvis tjenestetiden højst må være to år, vil hærene være tvunget til at bruge tiden effektivt. Man må koncentrere sig om det væsentlige, og man vil finde ud af, hvor lidt tid det egentlig kræver at gøre en veludviklet ung mand til soldat.

Bare afskaffelsen af parademarch vil frigøre flere uger til rationel træning. Kort sagt: "... den toårige tjenesteperiode er allerede mulig for alle våbengrene, hvis man lærer folk, hvad de kan bruge i krig og sparer dem for tidskrævende traditionelle antikviteter (MEW, bd. 22, s. 381).

En relativt kort tjenestetid må ses i sammenhæng med unges uddannelse. I forlængelse af argumentationen i "Det preussiske militærspørgsmål og det tyske arbejderparti" fremhæver Engels, at skoler i Preussen som regel er udrustet med redskaber til fysisk træning (barrer, reck mm.), og disse redskaber bør bruges systematisk, således at de unge har gymnastik både frit og i formation, mens muskler og kroppe endnu er smidige. Desuden kan drenge udmærket opøves i militære bevægelsesmønstre, i grupper og formationer, som led i skolegangen. Marcher og øvelser i terræn er ikke kun godt for unge mænds kroppe, de udvikler også deres intelligens og sætter dem i stand til at gennemføre en militær uddannelse relativt hurtigt.

Efter således at have argumenteret militært for kravet om højst to års tjenestetid behandler Engels de politiske muligheder for at få dette gennemført via internationale aftaler.

Rusland er en af de store europæiske magter, som indgår i våben- og magtkapløbet. Og umiddelbart skulle man tro, at Rusland med en befolkning på over 200 mio. mennesker ville være afgørende for europæisk aftale om at begrænse tjenestetiden. Men Engels vurderer, at man må og kan se bort fra Rusland, både af militære og økonomiske grunde.

Engels fremhæver, at et militær baseret på almindelig værnepligt forudsætter en vis økonomisk og intellektuel udvikling; hvis disse forudsætninger mangler, gør systemet mere skade end gavn. Og det er situationen i Rusland. Russiske soldater er uden tvivl tapre, men de er helt afhængige af de tætte sociale og arbejdsmæssige fællesskaber, som især findes i de "halv-kommunistiske" landkommuner (MEW, bd. 22, s 388) og i de mindre byer. Denne afhængighed af fællesskabet gør, at russiske soldater kan indgå i lukkede formationer af infanteri, men ikke i situationer, som kræver individuel vurdering og initiativ. Og moderne krigsførelse, med stadig mere effektive ildvåben, kræver organisering i mindre og fleksible grupper, hvor soldaterne løbende må vurdere handlemuligheder. Yderligere peger Engels på, at Rusland har for få officerer, fordi officersstanden kun rekrutteres fra adelen og byernes borgerskab, som udgør en helt minimal del af landets befolkning.

Ud over Ruslands militære svaghed er den økonomiske og sociale situation i landet fortvivlende. Liberaliseringen af landbruget og den efterfølgende udvikling af kapitalistisk storindustri har undergravet Ruslands stabilitet. Adelen har tjent penge på at sælge træ fra skovene, men er mere og mere forgældet. Ade-

lens rovdrift på skovene har forringet agerjordens kvalitet, så høstudbyttet falder, eksporten af hvede går i stå og hungersnød breder sig. Bøndernes økonomi er i dyb krise. Og eftersom bønderne udgør næsten ni tiendedele af Ruslands befolkning, er også landet i krise. Den russiske stat, herunder militæret, er afhængig af udenlandske lån, og landets kreditværdighed er ved at være udtømt.

Engels vurderer således, at Rusland hverken militært eller økonomisk har den magt, som landets størrelse og befolkning kunne tyde på. Derfor er landets medvirken ikke væsentlig for en europæisk aftale om militær tjenestetid.

På den baggrund diskuterer Engels om det er sandsynligt, at forslaget om almindelig værnepligt med højst to års militær tjenestetid vil blive accepteret af de øvrige magter på det europæiske fastland. Han går ud fra at Tyskland, som den europæiske magt, der militært står stærkest, har forudsætningen for at fremsætte forslaget. Hvordan vil reaktionerne være, hvis Tyskland stiller forslaget til Østrig, Italien og Frankrig? Engels mener, at både Østrig og Italien vil stille sig positivt. I Østrigs hær er der allerede mange fortalere for kortere tjenestetid, og Italien er stærkt presset af de høje militærbudgetter.

Frankrig vil have en afgørende position. En aftale om tjenestetid vil ikke forringe Frankrigs militære position, tværtimod. Den almindelige værnepligt er et relativt nyt system i Frankrig, og det gør det lettere at reformere systemet. Samtidig er skolevæsenet ved at blive reformeret, og det kan styrke de fysiske, og dermed også militære, forudsætninger hos unge. Hvis Frankrig underskriver og ratificerer en aftale om militær tjenestetid vil den komme til at gælde, også selv om revanchistiske strømninger efter nederlaget til Tyskland tyve år tidligere kan medføre uro og visse overskridelser af aftalen. Tyskland kan tillade sig at være storsindet, fordi man stadig er langt forud for Frankrig i militær styrke. Det er også muligt, at de chauvinistiske stemninger kan føre til, at Frankrig forkaster forslaget. Selv hvis det skulle ske, vil efter Engels' opfattelse være en stor fordel for Tyskland at have stillet forslaget. Det vil bryde med det billede af Tyskland som ekspansionistisk, militaristisk og utroværdig, som er skabt gennem Bismarcks mangeårige regime. Tyskland vil vise sig fra en ny side, som en fredsstiftende nation. Det vil styrke tilliden til Tyskland hos andre lande, ikke mindst hos England, som vil have en afgørende rolle i en kommende krig, fordi den engelske flåde kan kontrollere forsyningslinjerne mellem Frankrig og Rusland.

På den baggrund konkluderer Engels, at Tyskland bør have modet til at stille forslag om militær tjenestetid på højst to år og dermed indlede afrustning i Europa. Sådan gik det som bekendt ikke; oprustningen og den gensidige mistro og rivalisering mellem de europæiske magter fortsatte frem til Første Verdenskrig.

Militær professionalisme og kritisk samfundsanalyse

Engels' mange skrifter om krig og militær magt falder i flere grupper. Én gruppe handler om hvad der konstituerer militær magt og hvordan denne magt er flettet sammen med økonomiske, politiske og kulturelle forhold i forskellige samfund. Det er i disse arbejder, Engels mest tydeligt udfolder en historisk-materialistisk tilgang til militær og krig. Kapitlet om militær magt i *Anti-Dühring* er det væsentligste eksempel, men gruppen omfatter også en række af Engels' kortere arbejder som for eksempel artiklerne om Europas hære. En anden gruppe arbejder omfatter militær-strategiske analyser og kommentarer. De to pjecer om den strategiske situation i Norditalien er de mest gennemførte eksempler, men gruppen omfatter også flertallet af de kortere avisartikler om militære begivenheder og teknologi. Her optræder Engels som professionel analytiker, som i kraft af sin store viden om soldater, våbentechnologi, slagmarker og strategi samt international politik fortolker udviklinger og begivenheder rundt om i verden. En tredje gruppe skrifter knytter sig tæt til Engels' engagement i den socialistiske bevægelse. Her finder man blandt andet analyser af de væbnede kampe i forbindelse med befrielsesbevægelserne i Europa i 1848-49, artiklerne om det preussiske militærspørgsmål og artiklerne om europæisk afrustning. I disse arbejder er det et hovedformål bidrage til den socialistiske bevægelses strategi, og analyserne er rettet mod at afklare handlemuligheder.

Nogle forskere har fremhævet, at de fleste af Engels' militære værker "... var 'strengt professionelle' i karakter og næsten blottet for marxistiske fortolkninger" (Gat, 1992, s. 267). Det er på en måde rigtigt; et arbejde som "Po og Rhinen" bevæger sig helt overvejende inden for det militær-strategiske begrebsapparat, som især var udviklet af Jomini. Michael A. Boden, som har skrevet én af de få samlede fremstillinger af Engels' militære skrifter (Boden 1997) leder også efter det marxistiske indhold i Engels' analyser, og har derfor tendens til at overvurdere den betydning, som Engels tillægger oprørs- og guerillakrig. Ole Balleby, som også har gennemført et samlet studium af Engels' militære skrifter, har blandt andet søgt at udlede, hvordan Engels mente, at revolutionære styrker skulle organiseres og ledes (Balleby, 1978).

Disse tilgange er dog udtryk for en snæver opfattelse af, hvad marxistiske fortolkninger er. At se militær magt og strategi som bestemt af samspillet mellem menneskemateriale, teknologi og organisation adskiller sig ikke principielt fra Marx's analyse af samspillet mellem arbejdskraft, kooperationsformer og teknologi i industriens udvikling. Og den historisk-materialistiske tilgang omfatter også de sociale og politiske magtforhold, både i enkelte lande og internationalt. Ruslands magtpolitiske rolle er for eksempel et centralt spørgsmål,

som Engels behandler i flere af sine militærpolitiske skrifter, og han vurderer det ud fra både de internationale relationer, de sociale forhold i Rusland og disse forholds betydning for kvaliteten af det russiske militær. Langt de fleste af Engels' kortere artikler er skrevet til aviser og tidsskrifter, som efterspurgte hans ekspertise som militær kommentator frem for hans kritiske vurdering af de herskende samfundsforhold. Det gjaldt også hans leksikonartikler til "New American Encyclopedia". Men Engels understøtter jævnligt sine militære analyser gennem inddragelse af økonomiske, sociale og politiske forhold. Der er ikke vandtætte skodder mellem den militær-strategiske ekspertise og den historiske materialisme.

I de arbejder, hvor Engels skriver ud fra den socialistiske bevægelses perspektiv, indgår også vurderinger og anbefalinger om forholdet mellem militær, kultur og samfund. I pjecerne om det preussiske militærspørgsmål og om europæisk afrustning knytter han længden af den militære tjenestetid sammen med ungdommens uddannelse. Som argument for, at to års værnepligtig tjenestetid er nok til at opøve de nødvendige militære færdigheder peger han på, at skoler bør sørge for mere systematisk fysisk træning af de unge, at denne træning også kan omfatte nogle militær-lignende elementer om march og bevægelse i trop, og at skolerne kan ansætte tidligere underofficerer til at varetage denne træning. Engels argumenterer med, at fysisk bevægelse og træning generelt er godt for unge, men man spørge, om han ikke her lægger op til at åbne skolesystemet for militær indflydelse. Balleby skriver, at Engels "... går i sine synspunkter her ind for en regulær militarisering af store dele af befolkningen, der i grunden ikke lader det traditionelle syn på militariseringen af det wilhelminske samfund ret meget tilbage" (Balleby, 1978, s 28). Engels' anbefalinger på dette område må imidlertid ses ud fra hans grundlæggende opfattelse af, at hæren bør bestå af voksne borgere, som gennem værnepligten opnår militær træning, men som forbliver forankret i det civile samfund, ikke i en selvstændiggjort militær kultur. Og hans opfattelse af, at en stadig større del af disse voksne borgere ville komme fra arbejderklassen og dermed ville være orienteret mod socialismen.

Engels' skrifter om krig og militær magt afspejler som tidligere nævnt tre faser i hans og Marx's politisk-strategiske tænkning. I den første fase, fra midten af 1840'erne til midten af 1850'erne, fremstår krig som et led i og bidrag til revolution i Europa, og Engels diskuterer erfaringerne fra 1848-oprørene. I den anden fase, frem 1870'erne, stod de socialistiske bevægelser svagt, og krig fremstod mere som en mulig konsekvens af magtspillet mellem nationalstaterne, en konsekvens som måske kunne svække nogle af regimerne. I den tredje fase, fra 1880'erne, voksede socialistiske massepartier frem, samtidig med at dramatiske udviklinger i oprustning og militær teknologi pegede på, at en

eventuelt krig ville udvikle sig til en ødelæggende verdenskrig. Engels fulgte og analyserede disse udviklinger, både som militær ekspert, som historisk-materialistisk samfundsanalytiker og som socialistisk aktivist, der prøvede at afklare handlemuligheder for den politiske bevægelse.

Engels og den historiske materialismes aktualitet

Udarbejdelsen af den historisk-materialistiske forståelsesramme var et fælles projekt for Engels og Marx. Det fremhæver Marx i den tekst, som senere blev en af de mest kendte præsentationer af den historiske materialisme, forordet til bogen ”Til kritikken af den politiske økonomi”, som udkom i 1859. Præsentationen starter således:

”I den samfundsmæssige produktion af deres liv træder menneskene ind i bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige forhold, produktionsforhold, som svarer til et bestemt udviklingstrin af deres materielle produktivkræfter. Indbegrebet af disse produktionsforhold danner samfundets økonomiske struktur, den reelle basis, på hvilken der hæver sig en politisk og juridisk overbygning, og hvortil der svarer bestemte samfundsmæssige bevidsthedsformer. Den måde, hvorpå det materielle liv produceres, betinger den sociale, politiske og åndelige livsproces overhovedet” (MEUS, bd. 1, s 355-56).

I forordet fremlægger Marx en række grundlæggende teoretiske antagelser i den historiske materialisme. Den første er, at formen for produktionen af det materielle liv udgør den grundlæggende struktur i et samfund. Marx kalder denne struktur økonomisk, men økonomi forstås i bred forstand, ikke kun som produktion, fordeling og forbrug, men som disse processers indlejring i og prægning af samfund og natur. Den grundlæggende struktur betinger så andre strukturer og processer i samfundet, som for eksempel retsforhold, politiske styreformer, kulturelle normer og ideer. Den næste antagelse er, at den grundlæggende struktur rummer dybe modsætninger. Samfundets produktivkræfter,

forstået som dets kapaciteter og redskaber til at producere bidrag til og forudsætninger for menneskers liv, udfolder sig inden for rammerne af økonomiens givne produktionsforhold, som for eksempel kommer til udtryk i den private ejendomsret. Den tredje antagelse er, at når modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold bliver for stærk, udløser det omvæltninger i samfundet, sociale revolutioner som udfolder sig både i den grundlæggende økonomiske struktur og på mange andre niveauer. Den fjerde antagelse er, at sådanne sociale revolutioner har markeret den historiske overgang mellem forskellige produktionsmåder, og at den nuværende produktionsmåde, den borgerlige, vil være den sidste præget af dybe modsætninger mellem produktivkræfter og produktionsforhold. "Med denne samfundsformation ender derfor det menneskelige samfunds forhistorie" (MEUS, bd. 1, s 357).

En femte grundlæggende antagelse bliver ikke direkte formuleret i forordet, men mange andre steder. Det er antagelsen om, at modsætningsforholdet inden for det borgerlige samfunds produktionsmåde udmønter sig i forholdet mellem to sociale klasser, på den ene side det kapitalistiske borgerskab og på den anden side klassen af besiddelsesløse lønarbejdere. Marx's økonomiske teori begrunder netop denne modsætning ved at fremhæve, at i den samfundsmæssige produktion er det arbejdet, som skaber ny værdi, men at borgerskabet gennem deres ejerskab til produktionsmidlerne tilegner sig en stor del af denne værdi. Overvindelsen af modsætningen vil indebære frigørelse af produktionsmidlerne fra den private ejendomsret.

Marx skriver, at den historiske materialisme blev formuleret af ham og Engels i et større teoretisk manuskript – det som langt senere blev udgivet under titlen "Den Tyske Ideologi" – og senere blev fremlagt blandt andet i "Det Kommunistiske Manifest". Men i 1859, hvor forordet blev skrevet og udgivet, lå disse fælles arbejder mere end ti år tilbage. Marx og Engels arbejdede fortsat tæt sammen, især i udvikling og organisering af socialistisk politik, og i tæt indbyrdes kontakt drøftede de både dette, udviklingen i økonomi og politik rundt om i verden, og mere teoretiske spørgsmål. Men i det videnskabelige arbejde fulgte de hver sit spor. Marx arbejdede med at præcisere og udfolde kritikken af den politiske økonomi som en omfattende analyse af kapitalismens økonomiske system. Engels arbejdede med at udmønte den historisk-materialistiske tilgang i bredere sammenhænge; dels i historiske analyser af både bestemte situationer og lange udviklingslinjer, dels i analyser af bestemte samfundsfænomener som for eksempel religion, og dels i diskussion og formidling af tilgangens begreber og perspektiver.

I denne bog har jeg prøvet at fremdrage Engels' særlige bidrag til den historiske materialisme som samfundsanalyse. Han har ydet væsentlige bidrag på en række områder, herunder:

Karakteristik af den industrielle kapitalisme og dens konsekvenser for menneskers livssituation. Engels behandlede især dette i sit første større arbejde, "Arbejderklassens situation i England", hvor han på grundlag af et bredt empirisk materiale karakteriserede situationen for forskellige dele af arbejderklassen under inddragelse af både arbejdsforhold, boligforhold, sundhed og deltagelse i det offentlige liv.

Samspillet mellem samfundsstrukturer, sociale klasser, magt og politik i historiske forløb. Bogen om den tyske bondekrig og den uafsluttede analyse af Tysklands udvikling til nationalstat i Bismarck-tiden er eksempler på analyser, hvor Engels konkretiserer den historisk-materialistiske tilgang på bestemte historiske situationer. Det samme gælder bogen "Familiens, statens og privatejendommens oprindelse", hvor Engels trækker på Morgans materialistiske antropologi, men kombinerer den med en forståelse af økonomiens og klassernes betydning i historiske situationer og forløb. I disse værker bruger Engels den historisk-materialistiske tilgang på nuancerede måder, hvor mange faktorer kan påvirke sociale klassers situationer og positioner og hvor kulturelle og politiske traditioner kan have afgørende betydning. Analyserne bekræfter Marx's beskrivelse af tilgangen, men overskrider den også. I en diskussion af den enevældige statsforms udvikling i Preussen har Perry Anderson peget på, at hvor Marx var tilbøjelig til at give enkle økonomiske forklaringer på denne udvikling, fastholdt Engels økonomiens betydning i sidste instans, men lagde nok så meget vægt på faktorer som sprog og religion (Anderson 1974, s 236-37).

Analyse af bestemte institutioner i samfundet, herunder stat, militær og religion. Engels' undersøgelser af forskellige samfundsmæssige institutioner kan ses som forsøg på at opnå en mere systematisk forståelse af aktører og situationer, som han og Marx løbende forholdt sig til i deres politiske og journalistiske arbejde. Udviklingen af nationalstater, magtforhold og konflikter mellem staterne, staternes betydning for økonomien, religiøse forholds betydning for konflikter og folkeslags krav om national selvstændighed var centrale spørgsmål, både i Europa og andre dele af verden. Hvor Marx studerede den økonomiske udvikling og dens mekanismer, søgte Engels at karakterisere centrale samfundsinstitutioner uden for økonomiens felt. I analyserne af såvel staten som kristendommen lagde han vægt på den historiske tilgang; institutionernes nutidige former og betydning blev set på baggrund af deres historiske opkomst og udvikling. Den historiske tilgang var også til stede i hans omfattende arbejde med

krig og militære forhold, men her blev den kombineret med en indgående viden om militær teknologi, organisation og strategi.

Udfoldelse og formidling af den historiske materialismes teori. Det var især Engels, som på skrift videreførte formuleringen af den historiske materialisme som en bred teori om samfundets former og udvikling. Det skete først og fremmest i "Anti-Dühring", hvor konfrontationen med de mange temaer hos Dühring gav Engels anledning til at formulere hans og Marx's tilgang til disse spørgsmål. Bogen rummede dels fremstilling af centrale strukturer og institutioner, som f.eks. religion og militær, og dels uddybning af de teoretiske præmisser for tilgangen. Engels diskuterede forholdet til samtidens bevægelser i filosofi og naturvidenskab, og han argumenterede for, at den historiske materialisme lå i forlængelse af Hegels dialektiske tilgang, samtidig med at den overskred Hegel ved at forankre dialektikken i den materielle virkelighed. I nogle af sine sene skrifter, ikke mindst pjecen om Ludwig Feuerbach og den kassiske tyske filosofi, videreførte han den teoretiske diskussion. Selv om Engels kunne have tendens til at fremstille dialektik som en selvstændig videnskab, er den historiske materialisme i hans skrifter ikke afrundet teori, men en åben tilgang baseret på nogle centrale antagelser og begreber samt en erkendelse af, at samfundsforhold og samfundsudvikling må forstås som et dialektisk samspil mellem mange elementer.

Udfoldelsen af den historiske materialisme som samfundsteori, tæt forbundet med kritikken af den politiske økonomi, men med et bredere blik på samfundene og deres historiske udvikling, skyldes således ikke mindst Engels. Hans arbejder når ikke den dybde og konsistens, som præger Marx' skrifter om politisk økonomi, men de rummer velargumenterede analyser af væsentlige samfundsmæssige strukturer og institutioner, og de både forklarer og illustrerer det dialektiske samspil mellem niveauer og elementer.

Engels' arbejder rummer dog også nogle grundlæggende svagheder, som præger den historiske materialisme generelt. Axel Honneth (2017) har argumenteret for, at teorierne både hos tidlige socialister som Owen og Saint-Simon og hos Marx og Engels på afgørende områder var bundet til industrialismens ånd og kultur. Det viste sig ifølge Honneth i tre gennemgående antagelser. Der var for det første en antagelse om, at realisering af social frihed udelukkende handlede om at overvinde den kapitalistiske markedsøkonomi. Det var kapitalens økonomiske magt, som forhindrede frihed og lighed. Med dette eksklusive fokus på økonomien overså de socialistiske teoretikere det forhold, at samfund er funktionelt differentierede og omfatter forskellige sociale sfærer (som f.eks. familie, lokalsamfund og politik), der alle er vigtige arenaer for realisering af social frihed. Den anden antagelse er, at der i kapitalismen allerede eksisterer

en aktiv interesse i at vælte kapitalismen, og at denne interesse er forankret i en bestemt klasse, arbejderklassen. Hos Marx og Engels ligger denne antagelse i den grundlæggende modsætning mellem lønarbejde og kapital og en forventning om, at denne modsætning vil fremtræde i stadig mere ren form, efterhånden som kapitalismen udvikler sig. Honneth mener dog, at antagelsen altid har manglet empirisk belæg, og at den måske mere er udtryk for ønsketænkning hos teoretikere, som søger en stærk aktør i kampen for socialisme. Den tredje antagelse er, at menneskehedens historie følger en bestemt udviklingslogik, hvor forskellige samfundsformer afløser hinanden, og at denne udviklingslogik med nødvendighed vil føre til kapitalismens omvæltning og skabe grundlag for et nyt samfund, hvor social lighed og frihed kan realiseres. Til sammen udgør de tre antagelser et industrielt tankesæt, som ifølge Honneth er forældet og ansvarligt for, at socialismen som projekt er brudt sammen.

Hvordan placerer Engles' arbejder sig i forhold til disse tre antagelser? Han ser kapitalens økonomiske magt som et afgørende led i det borgerlige samfund, men han går ikke ud fra, at realisering af social frihed og lighed kun handler om at overvinde den økonomiske magt. Det ses mest tydeligt i "Statens, familiens og privatejendommens oprindelse", hvor magtforholdene i både familien og staten behandles som relativt selvstændige sfærer, ganske vist påvirket af de økonomiske strukturer. Hans interesse for religion og dens samfundsmæssige betydning viser også en bredere forståelse af, hvilke magtforhold socialismen må forandre. De to andre antagelser findes til gengæld hos Engels og svækker nogle af hans analyser. Hvor Marx i sit forord formulerer den historieteoretiske antagelse om kapitalismens sammenbrud med henvisning til modsætningen mellem produktivkræfter og produktionsforhold, knytter Engels den ofte sammen med antagelsen om arbejderklassens særlige rolle og interesse. Det ses for eksempel i en lille artikel om sociale klasser, som Engels skrev til en engelsk arbejderavis (Engels, 1881). Han inddeler her de sociale klasser i to grupper: de overflødige og de nødvendige. Indledningsvis slår han fast, at ingen samfund har kunne klare sig uden en arbejderklasse, som har udført den største del af det nødvendige arbejde. Han ser dernæst på land-aristokratiet og klasserne af mindre og større kapitalister. Især de to sidste har haft væsentlig funktioner i udviklingen af produktionsmidlerne og samfundets infrastruktur, men sådan er det ikke længere; de har trukket sig tilbage til finansiell spekulation og overladt finansieringen og driften af virksomheder til aktionærer og ansatte ledere. Kun arbejderklassen er tilbage som nødvendig klasse, og den kan selv tage hånd om styring af produktion og samfund. Men Engels argumenterer ikke nærmere for dette, han forudsætter det. Denne svaghed i analyse og argumentation, når det gælder arbejderklassen, er gennemgående i Engels skrifter. Den

findes i hans tidlige analyse af industrialisering og arbejderklasse i England, hvor han på den ene side beskriver de mange forskellige grupper inden for arbejderklassen, på den anden side antager en fælles situation og interesse for klassen; og den findes i hans senere analyser af arbejderklassens position i forhold til Preussens militær og dannelsen af den tyske nationalstat.

Forståelsen af arbejderklassens rolle har været et problem og en anstødssten for mange samfundsforskere, som teoretisk og politisk har været forbundet med marxismen og de socialistiske bevægelser. Én af dem er Andre Gorz, der ligesom Honneth hævdede og kritiserede, at marxismens teori og forandringsperspektiv afspejlede og var bundet til den industrielle kapitalismes logik. I bogen "Farvel til proletariatet" (Gortz, 1984) fremhæver han, at Marx overtog det væsentlige i Hegels dialektik, nemlig ideen om en mening i historien og individernes handlinger, uafhængig af individernes bevidsthed. Hvor Hegel så dette som en fremadskridende realisering af ånden, så Marx det som det menneskelige arbejdes gradvise tilegnelse af den ydre natur; mennesket genfinder sin enhed med naturen ved at omforme den. Historiens drivkraft er så, at et væsen, som frembringer verden, ikke kan tillade at denne verden stjæles fra det, rettes mod det selv. Først når det "mystiske slør" rives væk kan de producerende individer erkende sig som producenterne af denne verden. Og disse betingelser indløses ifølge Marx af kapitalismen selv, dels gennem udviklingen af produktivkræfterne, dels ved at lønarbejderne erfarer deres situation og modnes som klasse.

Denne teori blev første gang tydeligt formuleret i "Den tyske ideologi"; her siger Marx og Engels, at eftersom proletarerne er berøvet al rigdom og al menneskelighed, er de nødt til at generobre disse kvaliteter; men Marx og Engels går uden videre ud fra, at proletarerne er i stand til dette. De bevæger sig, siger Gorz, uargumenteret fra en påstand om den objektive nødvendighed (som bygger på en historisk analyse af proletariseringen) til en filosofisk begrundet påstand om en eksistentiel mulighed.

På det tidspunkt, hvor tankerne i "Den tyske ideologi" blev formuleret, var der ikke noget i den faktiske virkelighed, som støttede tesen om proletariatets evne til at tilegne sig og fuldt ud samfundsmæssiggøre den eksisterende rigdom. Flertallet af proletariatet var bønder og håndværkere, som var berøvet deres produktionsmidler og var ved at gå til grunde. Arbejdet udførtes ofte af kvinder og børn, og Engels havde tydeligt beskrevet, hvordan fabriksarbejdet førte til, at de åndelige og legemlige færdigheder forkrøbledes. Gorz peger imidlertid på, at der senere begyndte at vokse en ny klasse af alsidige faglærte arbejdere frem, arbejdere med både viden, erfaring og selvværd; og under indtryk af denne udvikling håbede Marx, at sådanne "polytekniske" arbejdere

kunne være bærende for proletariatets evne til selvbefrielse og selvforvaltning. Det kom blandt andet til udtryk i de manuskripter, som senere blev udgivet under titlen "Grundrids til kritikken af den politiske økonomi" (Marx, 1974). Men Marx tog fejl, mener Gorz. Den videre industrielle udvikling skabte en ny type ufaglærte, specialarbejderne, og fagarbejdernes fremvækst og magt i virksomhederne viste sig at være en historisk episode, der blev overvundet af nye arbejdsdelinger og organisationsstrategier som Taylorismen. Antagelsen om, at modsætningen mellem lønarbejde og kapital ville skærpes og at arbejderklassen ville være den kollektive aktør, som overvandt kapitalismen og dermed førte menneskeheden ud af forhistorien, forblev ubekræftet.

Efter den russiske revolution blev marxismen inddraget og videreudviklet som centralt element i Sovjetunionens politiske og ideologiske platform. Den form for marxisme, som blev udviklet i denne situation, oftest under navnet "dialektisk og historisk materialisme", videreførte mange begreber fra Marx's og Engels' arbejder, men forandrede deres betydning. Materialisme og dialektik blev forstået som almene lovmæssigheder, med gyldighed for både natur og samfund og uden klar sammenhæng med magtforhold og modsætninger. Lovmæssighederne indgik i legitimeringen af sovjet-styrets politik, som især efter Stalins magtovertagelse blev mere og mere nationalistisk, centralistisk og undertrykkende (Marcuse, 1984; Negt; 1974). Forståelsen af dialektik som almen lovmæssighed viderefører en tendens hos Engels, om end i forvrænget form, og det bidrog til skepsis over for Engels hos mange marxistisk inspirerede samfundsforskere og filosoffer uden for Sovjetunionen.

De nye former for marxistisk teori, som blev udviklet i Vesteuropa i løbet af det 20. århundrede (se f.eks. Anderson 1973), distancerede sig oftest fra sovjetmarxismen, og de forlod i de fleste tilfælde antagelserne om socialismen som historisk nødvendighed og arbejderklassen som den aktør, der skulle og ville effektivere nødvendigheden. De opgav ikke kritikken af kapitalismen og det borgerlige samfund, tværtimod skærpede de den ofte og fastholdt, at kollektiv handlen er nødvendig for at overvinde ulighed og undertrykkelse og indføre mere menneskeværdige samfundsforhold. Men de så ikke arbejderklassen som den eneste eller den centrale aktør, der kunne iværksætte radikale ændringer. Antagelsen blev, at mobilisering af kræfter til forandring kan ske blandt mange samfundsgrupper og afhænger af mange forhold hos grupperne selv og i deres omgivelser. Ikke kun social klasse, men også køn, generation og etnicitet kan være faktorer, som præger forandringspotentiale.

Den historiske materialisme har været central inspirationskilde for mange senere bidrag til kritisk samfundsteori. Jeg vil kort omtale to af disse, udformet af henholdsvis Jean-Paul Sartre og Jürgen Habermas.

Sartre er mest kendt for den eksistentiale filosof, han udformede i 1940'erne. Dens grundtanke er, at det enkelte menneske skaber sin egen tilværelse gennem valg og handling. Individet lever i en verden, hvor der ikke findes objektiv sandhed og stabil mening, og derfor må individet selv skabe mening ved at vælge. Men Sartre blev ikke stående ved denne individuelt orienterede filosofi, han ønskede også at udvikle en forståelse af menneskers sociale relationer og fællesskaber, og det gjorde han i "Kritik af den dialektiske fornuft", som han udsendte i 1960 (Sartre, 1972; 1976). Dette omfattende værk fremstår som et forsøg på at reformulere den historiske materialisme, og Sartre karakteriserer det eksplicit som et marxistisk værk. Han forlader ikke den historiske materialismes gængse begreber som sociale klasser, ideologi og produktionsmåder; men han udfylder og nuancerer dem med begreber om, hvordan mennesker gennem deres handlinger spiller sammen med andre, både direkte i kontakter og relationer og indirekte, gennem de ting og strukturer, som skabes og medbestemmes af menneskers handlinger. Den sammenhæng af ting, strukturer og relationer, som indrammer et individs valg og handlinger, kalder Sartre et praksis-trægt felt. Sådanne felter ordner individer i forskellige typer sammenhæng, for eksempel den sammenhæng, som Sartre kalder en serie. Et af hans eksempler på dette er en køn ved et busstoppested; her er personerne ikke forenet i et fælles projekt med de andre i køen, de kommer kun hinanden ved som numre i køen, og deres placering i køen har ikke noget at gøre med deres personlige egenskaber eller ønsker – andet end ønsket om at komme med bussen. Eksemplet illustrerer også, hvordan Sartre fra et fænomenologisk udgangspunkt inddrager den bredere samfundssammenhæng.

Serien er en overvejende fastlåst form for organisering, men Sartre søger også at beskrive og begrebsliggøre, hvordan kollektiv organisering og handling kan opstå og anfægte eller revolutionere den herskende orden. Med eksempel fra den franske revolutions indledende fase beskriver han, hvordan en stor gruppe mennesker uden indbyrdes aftaler, men i en fælles situation og udsat for samme trusler, kan finde sammen i fælles handling, som overskrider etablerede grænser. Det er med Sartres begreb en gruppe under fortætning, og sådanne grupper kan gennembryde etablerede magtforhold og medvirke til at skabe noget nyt. Men gruppen kan også stivne, etablere sig som institution og beskytte sin egen position og sine grænser, eller den kan falde tilbage til en eksistens som serie.

Habermas' centrale bidrag til filosofi og samfundsforskning er "Teorien om den kommunikative handling" (Habermas, 1996), som han udviklede i 1970'erne. Det er et komplekst værk, som trækker på og diskuterer med mange teoretiske forudsætninger, blandt andet den historiske materialisme. Allere-

de nogle år tidligere havde Habermas udgivet bogen ”Rekonstruktion af den historiske materialisme” (Habermas, 1976), hvor han især forholdt sig til den historiske materialismes forståelse af historisk udvikling. Habermas kritiserer her (ligesom Gorz og Honneth gjorde senere) marxismens fokus på det socialt organiserede arbejde som kerneelement i evolutionsteorien, og han fremhæver, at man i stedet må arbejde med en differentieret typologi af handlinger. Han peger også på, at den historiske materialismes beskrivelse af menneskehedens udvikling har samme dogmatiske karakter som andre historiefilosofier formuleret i samme periode. Historien fortolkes som en lineær, nødvendig og ubrudt udvikling drevet af et generelt overgribende subjekt. Men efter Habermas’ opfattelse er eksistensen af et sådant generelt makro-subjekt ikke et nødvendigt element i historisk materialisme. Udviklingen af produktivkræfterne kan betragtes som en endogen læringsmekanisme, der skaber ny viden og teknologi. Men social forandring kræver ikke kun teknisk viden, men nok så meget praktisk moralsk viden, og derfor er marxismens begreb om produktionsmåde for snævert til at beskrive samfundsudvikling. Marx så de evolutionære læreprocesser, der udløser historisk forandring, ud fra produktivkraftsudviklingens instrumentelle og strategiske handling; men ifølge Habermas finder læring også sted i dimensionerne moralsk indsigt, kommunikativ handling og fælles regulering af konflikter, som fører til mere modne former for social integration og dermed muliggør brugen af nye produktionskræfter. Habermas har senere formuleret det således:

”Grundtanken er enkel. Den stadig hastigere udvikling af produktivkræfterne skaber inden for en given institutionel ramme problemer, som kun kan løses, hvis samfundets organisationsform kan omstilles på et udvidet socialt-kognitivt grundlag. Men revolutionering af den moralsk-praktiske bevidsthed kræver andre slags læreprocesser end fremskridtene i den videnskabelige og tekniske dimension” (Habermas, 2015, s 49).

Verdensopfattelser, moral og identiteter må ifølge Habermas have en vigtig plads i forståelsen af historisk udvikling. Men udviklingen afhænger stadig af udfordringer ved uløste, ofte økonomisk betingede, problemer i det sociale system, og af den læring som disse problemer medfører.

I sin rekonstruktion af den historiske materialisme søger Habermas således at formulere, hvordan samfunds historiske udvikling kan forstås uden præmissen om, at den drives af et bestemt historisk subjekt. Han hævder at udviklingen drives af menneskers erfaringsbaserede læreprocesser, som sker i

flere dimensioner og i forskellige sammenhænge. I den endelige udformning af teorien om den kommunikative handlen fik denne evolutionsteori en underordnet rolle og blev overvejende formuleret med andre begreber (se især "Anden mellembetragtning"; Habermas, 1996, s 326-383); men den var et væsentligt forsøg på at videreføre den historiske materialismes indsigter uden at binde dem til antagelserne om socialisme som historisk nødvendighed og arbejderklassen som det historiske subjekt.

Sartre og Habermas er eksempler på samfundsforskere, som har videreført og udviklet den historisk- materialistiske tilgang. De har ikke gjort det ved loyalt at overtage begreber og argumenter fra Engels og Marx, tværtimod har de begge kritiseret og afvist dele af teorien, ikke mindst Engels' tendens til at se dialektik som almene lovmæssigheder (Sartre, 1982, s 31-32 og s 143-147). Men både Sartre og Habermas, har arbejdet med den historisk-materialistiske tilgang ud fra anerkendelse af, at den er et centralt bidrag til at forstå nutidens samfund og dets udvikling: og de har reformuleret og tilføjet nye elementer i forsøg på både at overvinde teoriens principielle svagheder og tilpasse den til ændrede samfundsforhold.

Udforskning af samfund, økonomi, politik og kultur er noget andet i dag end da Marx og Engels for 175 år siden begyndte at udvikle den historiske materialisme. Først efter deres tid, i løbet af det 20. århundrede, blev bredere samfundsforhold, politiske institutioner og menneskers livssituationer gjort til genstand for systematisk undersøgelse og begrebsudvikling inden for fagområder som sociologi og politologi. Metoderne til empirisk undersøgelse af disse forhold har undergået en kolossal udvikling, både i forhold til at indsamle og tolke mange slags oplysninger og udsagn, men måske især i forhold til kvantitativt at bearbejde store datamængder for at finde mønstre og sammenhænge. Moderne samfunds- og humanvidenskab har i vidt omfang overtaget nogle af den historiske materialismes grundpointer, herunder de økonomiske forholds og relationers betydning, de gensidige samspil mellem forskellige kræfter og faktorer, ideers og ideologiers sammenhæng med forskellige sociale grupper og situationer; og den har redskaber til at efterprøve og præcisere disse pointer. Men den historiske materialisme kan stadig inspirere, blandt andet på følgende områder:

- Ambitionen om sammenhængende analyse og forklaring med vægt på materielle faktorer som socio-geografiske forhold, økonomiske strukturer, teknologiudvikling, social differentiering og levevilkår. Det er en nødvendig modvægt til det fokus på kultur, værdier og diskurser, som har præget meget af forskningen de seneste årtier. Lige så lidt som

økonomi eller teknologi kan kultur eller værdier stå alene i analyser af samfundslivet.

- Indplacering af aktuelle forhold og udviklinger i en bredere historisk sammenhæng. Økonomiske strukturer, velfærdssamfund, politiske reformer, sociale klasser og mange andre elementer, som bidrager til at konstituere samfund, har historiske forudsætninger langt tilbage i tiden. En samfunds- og kulturforskning, som fokuserer på aktuelle problemer og trækker på omfattende ny empirisk viden, kan let komme til at overse de historiske forudsætningers betydning.
- Understregningen af det dialektiske samspil mellem mange elementer, de indbyrdes og dynamiske relationer mellem strukturer og aktører i samfundslivet. Moderne samfundsvidenskab har redskaber, især i form af avancerede statistiske modeller, til at undersøge sådanne samspil; men blandt andet via påvirkning fra naturvidenskaberne indsnævres interessen ofte til at lokalisere klare kausale sammenhænge frem for mere komplekse samspil mellem faktorer. Samtidig kan der være en tendens til at arbejde med enkle indikatorer, som er tilgængelige i form af data, men som i sig selv er relativt fattige på information.
- Tydeliggørelse af, hvordan ulighed og undertrykkelse hænger sammen med grundlæggende samfundsstrukturer, i kapitalismen og i andre samfundsformer. Ulighed og undertrykkelse bliver ofte undersøgt og synliggjort, men deres årsager og historiske forudsætninger bliver langt fra altid afdækket.

Den historiske materialisme var et fælles projekt for Engels og Marx, men hvor Marx fokuserede sin forskning på den politiske økonomi og kapitalismens økonomiske system, blev først og fremmest Engels, som videreførte den historiske materialisme som bredere samfundsteori og samfundsanalyse. Det gjorde han med engagement, nysgerrighed, alsidig viden og skarp analytisk sans, selv om han gennem det meste af sin karriere samtidig skulle varetage sit arbejde i familiefirmaet og arbejdet med socialistisk politik. Hans skrifter har klare begrænsninger, både i kraft af de principielle antagelser om historiens gang og arbejderklassens rolle, og i kraft af hans begrænsede muligheder for at gå i dybden med de mange temaer og vidensområder, han beskæftigede sig med. Men den brede samfundsteori, han udviklede i samarbejde med Marx, og det perspektiv for social forandring, som teorien rummer, har haft og har stadig central betydning for samfunds- og kulturforskning. Og selv om Engels' egne analyser af historiske og samtidige forhold blev gennemført for lang tid

siden og under andre forhold end i dag, er de stadig inspirerende eksempler på engageret og perspektivrig samfundsforskning.

Referencer

I. Skrifter af Engels og Marx

For de fleste af Engels' værker henviser jeg til den tysksprogede udgivelse af Marx's og Engels' samlede værker, som i perioden fra 1960 til 1990 blev udgivet i DDR: Karl Marx & Friedrich Engels: *Werke* (MEW), 43 bind. Henvisning sker således: MEW, bind, sidetal.

En del af Engels' tekster er oprindeligt skrevet og udgivet på engelsk. For dem henviser jeg så vidt muligt til den engelsksprogede udgave af Marx's og Engels' samlede værker: Karl Marx & Friedrich Engels: *Collected Works* (50 bind), som udgives af forlaget Lawrence Wishart. Henvisning sker således: MECW, bind, sidetal.

For en del af de tekster af Engels, som er oversat til dansk, henviser jeg til Karl Marx & Friedrich Engels: *Udvalgte skrifter i to bind*, forlaget Tiden 1976. Henvisning sker således: MEUS, bind, sidetal.

Engels, F. (1844) Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie. MEW, bd. 1, s 499-524.

Engels, F. (1845) Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen. MEW, bd. 2, s 225-506.

Engels, F. (1847). Grundsätze des Kommunismus. MEW, bd. 4, s 361-380.

Engels, F. (1850). Die deutsche Reichsverfassungskampagne, MEW, bd. 7, s 109-198.

Engels, F. (1852). Revolution and Counter-Revolution in Germany. MECW, bd. 11, s 3-91.

Engels, F. (1855). The Armies of Europe. MECW, bd. 14, s 401-469.

- Engels, F. (1857). *Mountain Warfare in the Past and Present*. *MECW*, bd. 15, s 164-177.
- Engels, F. (1859) *Po und Rhein*. *MEW*, bd. 13, s 225-268.
- Engels, F. (1860) *Savoyen, Nizza und der Rhein*. *MEW*, bd. 13, s 571-612.
- Engels, F. (1860). *Garibaldi in Sicily*. *MECW*, bd. 17, s 386-390.
- Engels, F. (1860). *On Rifled Canon*. *MECW*, bd. 17, s 354-366.
- Engels, F. (1863). *Artillery news from America*. *MECW*, bd. 19, s 289-295.
- Engels, F. (1865). *Die preußische Militärfrage und die deutsche Arbeiterpartei*. *MEW*, bd. 16, s 37-78.
- Engels, F. (1870). *Die Geschichte Irlands*. *MEW*, bd. 16, s 495-498.
- Engels, F. (1873). *Von der Autorität*. *MEW*, bd. 18, s 305-308.
- Engels, F. (1873-1883). *Dialektik der Natur*. *MEW*, bd. 20, s 305-570.
- Engels, F. (1873-74). *Varia über Deutschland*. *MEW*, bd. 18, s 589-596.
- Engels, F. (1874-75). *Flüchtlingsliteratur*. *MEW*, bd. 18, s 519-567.
- Engels, F. (1875). *Alte Vorrede zum „Anti-Dühring“*. Über die Dialektik. *MEW*, bd. 20, s 328-336.
- Engels, F. (1877). *Taktik der Infanterie aus Materiellen Ursachen abgeleitet. 1700-1870*. *MEW*, bd. 20, s 597-603)
- Engels, F. (1880). *Socialismens udvikling fra utopi til videnskab*. *MEUS*, bd. 2, s 88-152.
- Engels, F. (1881). *Social Classes — necessary and superfluous*. *MECW*, bd. 24, s 415-418.
- Engels, F. (1882) *Bruno Bauer und das Urchristentum*. *MEW*, bd. 19, s 297-305.
- Engels, F. (1882). *Zur Urgeschichte der Deutschen*. *MEW*, bd. 19, s 425-473.
- Engels, F. (1883) *The Book of Revelation*. *MECW*, bd. 26, s 112-117.
- Engels, F. (1884) *Über den Verfall des Feudalismus und das Aufkommen der Bourgeoisie*. *MEW* 21, s 392-401.
- Engels, F. (1884). *Familiens, privatejendommens og statens oprindelse*. *MEUS*, bd. 2, s 167-326
- Engels, F. (1888). *Ludwig Feuerbach og den klassiske tyske filosofis udgang*. *MEUS*, bd. 2, s 356-400.
- Engels, F. (1888) *Die Rolle der Gewalt in der Geschichte*. *MEW*, bd. 21, s 405-462.
- Engels, F. (1888). *Einleitung zu Sigismund Borkheims Broschüre „Zur Erinnerung für die deutschen Mordspatrioten. 1806 -1807“*. *MEW*, bd. 21, s. 346-351.
- Engels, F. (1893). *Kann Europa abrüsten?* *MEW*, bd. 22, s. 369-399.
- Engels, F. (1934, oprindeligt 1850). *Den Tyske Bondekrieg*. Oslo: Fram Forlag.

- Engels, F. (1970, oprindeligt 1895). Om urkristendommens historie. *Karl Marx*, med indledning, oversættelse og noter af Johs. Witt-Hansen, s 245-271. København: Berlingske Forlag.
- Engels, F. (1977, oprindeligt 1858). Stormen på Lucknow. Marx, K. & Engels, F., *Verdensmarkedet. Avisartikler, breve m.v. 1847-1895*, s 445-449. Aarhus: Modtryk.
- Engels, F. (2015, oprindeligt 1878). *Anti-Dühring. Herr Eugen Dührings omvæltning af videnskaben*. København: Forlaget Marx.
- Marx, K. & Engels, F. (1974, oprindeligt 1846). Den tyske ideologi, 1. bind; Feuerbach. Karl Marx: *Den Tyske Ideologi; Filosofiens elendighed*, s 17-99. København: Rhodos.
- Marx, K. & Engels, F. (1848). Det kommunistiske partis manifest. *MEUS*, bd. 1, s. 26-59.
- Marx, K. (1974, oprindeligt 1858). *Grundrids til kritik af den politiske økonomi*. Aarhus: Modtryk.
- Marx, K. (1970a, oprindeligt 1844). Bidrag til kritikken af den hegelske retsfilosofi. Indledning. *Karl Marx*, med indledning, oversættelse og noter af Johs. Witt-Hansen. København: Berlingske Forlag, s 52-66
- Marx, K. (1970b, oprindeligt 1844). Økonomisk-filosofiske manuskripter. *Karl Marx*, med indledning, oversættelse og noter af Johs. Witt-Hansen. København: Berlingske Forlag, s 67-92.
- Marx, K. (1970c, oprindeligt 1867). *Kapitalen*, 1. bog. København: Rhodos.
- Marx, K. (oprindeligt 1859). Til kritikken af den politiske økonomi. Forord. *MEUS*, bd. 1, s 354-358.
- Marx, K. (1974). *The Ethnological Notebooks of Karl Marx*. Transcribed and edited, with an introduction by L. Krader. Assen, the Netherlands: Van Gorcum & Comp.

2. Om Engels og hans skrifter

- Altvater, E. (2015). *Engels neu entdecken*. Hamburg: VSA.
- Andersen, H., Groth, C., Koch., C & Olsen, O.J. (1975). *Kritik af kapitallogikken*. København: Demos.
- Anderson, P. (1973). *Betragtninger over marxismen i den vestlige verden*. København: Suenson.
- Anderson, P. (1974). *Lineages of the Absolutist State*. London: Verso
- Balleby, O. (1978). Friedrich Engels' forestillinger vedrørende militær organisation. *Krigsvidenskab.dk*, 15. april 1978.

- Balleby, O. (1975). Friedrich Engels opfattelse af samtidens militærvæsen. *Krigsvidenskab.dk*, 21. april 1975.
- Blackbourn, R. (2003). *History of Germany 1780-1918*. Oxford: Blackwell.
- Blackledge, P. (2019). *Friedrich Engels and Modern Social and Political Theory*. New York: SUNY Press.
- Boden, M.A. (2013). *First Red Clausewitz: Friedrich Engels and Early Socialist Military Theory, 1848-1870*. Pickle Partners Publishing.
- Boer, R. (2010). Revelation and Revolution. Friedrich Engels and the Apocalypse. *Interdisciplinary Journal of research on religion*, 6(2), 2-23.
- Boer, R. (2011). Keeping the Faith: The Ambivalent Commitments of Friedrich Engels. *Studies in Religion*, 40(1), 63-79.
- Boer, R. (2012). *Criticism of Earth. On Marx, Engels and Theology*. Leiden: Brill.
- Callesen, G. (1973). Om revolutionær taktik. Korrespondancen mellem Friedrich Engels, og Gerson Trier og Nicolaj Petersen 1885-1893. *Årbog for arbejderbevægelsens historie*, 3, 1973, s. 109-141. København: SFAH.
- Carver, T. (1981). *Engels. A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Carver, T. (1989). *Friedrich Engels. His Life and Thought*. Basingstroke: Macmillan.
- Carver, T. (1996). Engels and Democracy. Arthur, C.J., ed., *Engels Today. A Centenary Appreciation*. Basingstroke: Macmillan, s 1-28.
- Carver, T. (2010) The German Ideology never took place. *History of Political Thought* 31 (1), 107-127.
- Carver, T & Blank, D. (2014). *A Political History of the Editions of Marx and Engels' "German ideology Manuscripts"*. Palgrave Macmillan US.
- Christensen, C. & Aaby, P.S. (1971). Efterskrift om de primitive samfundsformer. Engels, F. *Familiens, privatejendommens og statens oprindelse*. København, Politisk Revy, s 181-208.
- Creveld, M.V. (2005). *The Art of War. War and Military Thought*. New York: Smithsonian Books.
- Foster, J.B. (2017). The Return of Engels. *Monthly Review* 68(10), p. 64.
- Fülbert, G. (2018). *Friedrich Engels*. Köln: PapyRossa.
- Gat, A. (1992). Clausewitz and the Marxists: Yet Another Look. *Journal of Contemporary History*, 27(2), 363-382.
- Gemkow, H. (2008). Zum Alltag des alternden Friedrich Engels. *Das Spätwerk von Friedrich Engels. Beiträge zur Marx-Engelsforschung, Neue Folge 2008*. Berlin: Argument Verlag, s 211-226.

- Gorz, A. (1984). *Farvel til proletariatet – hinsides socialismen*. København: Politisk Revy.
- Habermas, J. (1976). *Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1996). *Teorien om den kommunikative handling*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Habermas, J. (2015). Entgegnung auf William Outhwaite. Rapic, S. (red.). *Habermas und der historische Materialismus*, s. 46-49. München: Verlag Karl Alber.
- Henderson, W.O. (1976). *The Life of Friedrich Engels*. Oxon: Routledge.
- Honneth, A. (2015). *Die Idee des Sozialismus. Versuch einer Aktualisierung*. Berlin: Suhrkamp.
- Hobsbawm, E. (2011). *How to Change the World. Marx and Marxism 1840-2011*. London: Little, Brown.
- Höntzsch, F. (2012). Klassenlose Autorität? Die Spannung zwischen Gleichheit und Autorität bei Engels. Salzborn, S., red. „ins Museum der Altertümer“. *Staatstheorie und Staatskritik bei Friedrich Engels*. Baden-Baden: Nomos, s 31-48.
- Hunley, J.D. (1991). *The Life and Thought of Friedrich Engels*. New Haven and London: Yale University Press.
- Hunt, T. (2009). *The Frock-Coated Communist. The life and Times of the Original Champagne Socialist*. London: Penguin Books.
- Kangal, K. (2020). *Friedrich Engels and the Dialectics of Nature*. Switzerland: Palgrave Macmillan.
- Korsch, K. (1966, oprindeligt 1923). *Marxismus und Philosophie*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Lenin, V.I. (1981). Marxismens tre kilder og tre bestanddele. *Udvalgte værker*, bd. 1, s. 64-69. København: Forlaget Tiden.
- Lenin, V.I. (1948). *Staten og revolutionen*. Udvalgte værker, bd. 8. København: Tiden.
- Liedman, S. (1983). *Motsatsernas spel. Friedrich Engels' filosofi och 1800-talets vetenskap*. 2. Udgave. Malmö: Arkiv Förlag.
- Löwy, M. (2017) Marx, Engels, and Ecology, *Capitalism Nature Socialism*, 28(2), s. 10-21.
- Lukacs, G. (1968, oprindeligt 1923). *Historie och klassmetvetande*. Lund: Bo Cavefors Bokförlag.
- Marcuse, H. (1984). *Sovjetmarxismen: en kritisk analys*. Göteborg: Vinga press, 1984)

- Mavroudeas, S.D. (2020). Once Again on the Alleged Differences between Engels and Marx. *International Critical Thought*, 10:3, 365-376.
- McCausland, J.D. (1996) A brief history of conventional arms control, *The Adelphi Papers*, 36:301, 7-19,
- Marcus, S. (2015). *Engels, Manchester and the Working Class*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Mayer, G. (1934). *Friedrich Engels – eine Biographie*. Bd. 1-2. Dordrecht: Springer.
- Meyer, A.G. (1989). Engels as Sociologist. *International Journal of Comparative Sociology*, XXX (1-2), 5-19.
- Morgan, L.H- (1877). *Ancient Society. Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. New York: Henry Holt and Company
- Negt, O. (1974). Einleitung: Marxismus als Legitimationswissenschaft. Zur Genese der stalinistischen Philosophie. Bucharin, N. & Deborin, A. *Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus*, s 7-50. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Negt, O. & Mohl, E. (1986). Marx und Engels – der unaufgehobene Widerspruch von Theorie und Praxis. Fetscher, I. & Münkler, H. red., *Pipers Handbuch der politischen Ideen*, bd. 4. München-Zürich: Piper, s 449-513.
- Petrov, A.N. (20x18. Re-Tracing Development Paths: Exploring the Origins & Nature of the 20th Century's Northern Development Paradigms in Russia and Canada. Heininen, L. & Exner-Pirot, H. (eds.), *Arctic Yearbook 2018*, p 21-34. Akureyri, Iceland: Northern Research Forum.
- O'Neill, J. (1996). Engels without Dogmatism. Arthur, C.J., ed., *Engels Today. A Centenary Appreciation*. Basingstroke: Macmillan, s 47-66.
- Rasmussen, P. (2012). "At lade hære marchere, heste trampe og kanoner buldre". Engels og Marx om den dansk-tyske krig i 1864. *Arbejderhistorie*, 2012(1), s 66-83).
- Rasmussen, P. (2017). Review of Altvater: "Engels neu entdecken". *Marxism and Philosophy Review of Books*.
- Rosdolsky, R. (1987). *Engels and the "Nonhistoric" Peoples: The National Question in the Revolution of 1848*. Glasgow: Critique.
- Salzborn, S. (2012). Von der Utopie zur Wissenschaft? Zur Regression des materialistischen Anspruchs in der Staatstheorie von Friedrich Engels. Salzborn, S., red. „ins Museum der Altertümer“. *Staatstheorie und Staatskritik bei Friedrich Engels*. Baden-Baden: Nomos, s 13-30.
- Sartre, J. (1972). *Kritik af den dialektiske fornuft*. København: Vinten.

- Sartre, J. (1982). *Critique of Dialectical Reason*. London: Verso.
- Sichen, Z. (2016). Friedrich Engels' Studium der persischen Grammatik. *Zu den Studienmaterialien von Marx und Engels. Beiträge zur Marx-Engels-forschung, Neue Folge 2014/15*. Berlin: Argument Verlag, s 67-74.
- Slater, E. (2018). Engels on Ireland's Dialectics of Nature. *Capitalism Nature Socialism*, 29(4), s. 31-50.
- Sperl, R. (2016). Friedrich Engels als Wissenschaftler. Die Spezifik seiner Studienmethodik. *Zu den Studienmaterialien von Marx und Engels. Beiträge zur Marx-Engelsforschung, Neue Folge 2014/15*. Berlin: Argument Verlag, s 7-66.
- Stepanova, J.A. (1989). *Friedrich Engels biografi*. USSR: Sputnik.
- Tocqueville, A. (1958). *Journeys to England and Ireland*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Vester, M. (1982). Friedrich Engels' »damp-marxisme«. Om forholdet mellem marxisme og arbejderbevægelsens læreprocesser i »Anti-Dühring«. *Kurasje* nr. 31, s. 5-28.
- Vogel, L. (1996). Engels's Origin: Legacy, Burden and Vision. Arthur, C.J., ed., *Engels Today. A Centenary Appreciation*. Basingstroke: Macmillan, s 129-152.
- Weber. M. (2018). *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*. København: Hans Reitzels Forlag,

Friedrich Engels (1820-1895) var en central skikkelse i 1900-tallets socialistiske arbejderbevægelse og i den marxistiske samfundsteori. Engels indledte allerede som ung et kultur- og samfundskritisk forfatterskab, og han blev livslang ven og tæt samarbejdspartner med Karl Marx. De to engagerede sig i at udvikle en kritisk forståelsesramme for den kapitalisme, som i deres levetid voksede sig stærk og bredte sig over kloden. Ud fra denne forståelsesramme, den historiske materialisme, formulerede Marx sin teori om og analyse af kapitalismens udvikling, drivkræfter og konsekvenser. Engels arbejdede med analyser af bredere historiske og samfundsmæssige forhold samt med uddybning og formidling af den historiske materialisme. Ved siden af aktiviteterne som skribent og politisk aktivist arbejdede Engels i mange år som forretningsmand i Manchester.

Denne bog er en indføring i Engels' samfundsanalytiske forfatterskab. Det omfatter formuleringen og den videre udfoldelse af den historiske materialisme; Engels' tidlige undersøgelse af arbejderklassens situation i England; hans historiske analyser af henholdsvis den tyske bondekrig i 1500-tallet og Tysklands etablering som nationalstat i 1800-tallet; det sene værk om familieformernes og statens udvikling frem mod moderne tid; analyser af forholdet mellem religion og samfund; hans mange og alsidige skrifter om militær og krig. Afslutningsvis diskuteres styrker og svagheder i Engels' tilgang og analyser samt deres relevans for nutidens kultur- og samfundsanalyse.

Palle Rasmussen er professor emeritus i uddannelsesforskning ved Institut for Kultur og Læring, Aalborg Universitet.